

TÜRKMENISTANYŇ YLYMLAR AKADEMIÝASY
MAGTYMGULY ADYNDAKY DIL, EDEBIÝAT
WE MILLI GOLÝAZMALAR INSTITUTY

*Magtymguly Pyragynyň
doglan gününüň 300 ýyllygyna*

GÖRNÜKLI MAGTYMGULYŞYNAS

Akademik Baýmuhammet Atalyýewiç Garryýewiň doglan gününüň
110 ýyllygyna bagyşlanýar

filologiýa ylymlarynyň kandidaty G. Ylýasowanyň redaksiýasy bilen

Aşgabat
“Ylym” neşirýaty
2024

UOK 821.512

G 66

G 66 Görnükli magtymgulyşynas. – A.: Ylym, 2024. 240 sah.

Kitap türkmen şygryýet äleminiň deňsiz-taýsyz ussady, filosof şahyr Magtymguly Pyragynyň 300 ýyllyk ýubileýiniň ön ýanynda Türkmenistan Watanymyzda magtymgulyşynaslygynyň düýbünü tutanlardan biri, bu ugurda köp işler bitiren Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň hakyky agzasy, filologiýa ylymlarynyň doktory, Türkmenistanyň Ylymda we tehnika da gazanan işgäri, Magtymguly adyndaky Halkara baýragyň eýesi, professor B.A.Garryýewiň 110 ýyllygyna bagyşlanýar. Alymyň ýiti galamyna 600-den gowrak ylmy işler, makalalar degişli. Şolardan ýüzden gowragy türkmen halkynyň milli guwanjy, türkmen şygryýetiniň söz ussady Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmeklige bagyşlanan. Şol makalalaryň arasyndan irki döwürde ýazylan käbir nusgalary okyjylara hödürleýäris.

Сборник посвящен 300 летию гениального поэта–философа Махтумкули Фраги и 110-летию со дня рождения одного из основоположников махтумкуливедения в Туркменистане академика, доктора филологических наук, заслуженного деятеля науки и техники, лауреата Международной премии имени Махтумкули, профессора Б.А.Каррыева, автора более 600 научных работ, большая часть которых касается творчества великого мастера. Неоднократные издания избранных произведений Махтумкули на туркменском, русском и французском языках, подготовленные ученым, снабженные подробными комментариями и статьями Б.А.Каррыева, явились неоценимым вкладом в изучение и популяризацию творчества Махтумкули во всем мире.

This book is dedicated to the 300-th anniversary of the genius poet-philosopher Makhtumkuli Fragi and the 110-th birthday of one of the founders of Makhtumkuli studies in Turkmenistan academician B.A.Karryev, Doctor of Philology, professor, the International Makhtumkuli Prize winner. Multiple edition of the poet's selected verses, compiled by B.A. Karryev in Turkmen, Russian and French, equipped with detailed comments of the scholar and accompanying articles were a great contribution to the study and popularization of Makhtumkuli poetry all through the world.

Toplap, çapa taýýarlan: f.y.k. A.B.Karryýewa, f.y.k. Ž.B.Karryýewa, Ş.B.Karryýewa
Bibliografiýany düzen: t.y.d. A.Ýazberdiýew
Kompýuterde ýygnan: I.A.Annamämmedow

ТДКР № 109, 2024

КБК 83.3 (Tür) 7+1

© Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy, 2024

© Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat
we milli golýazmalar instituty, 2024

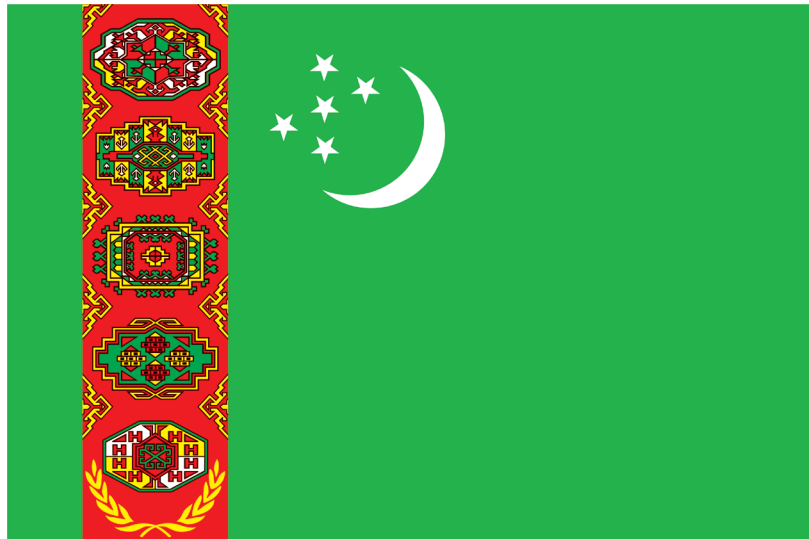
© “Ylym” neşirýaty, 2024

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
SERDAR BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

**Türkmen halkynyň Milli Lideri,
Gahryman Arkadagymyz
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

*– Üç asyryň dowamynda geçen ýoly uludyr,
Halkynyň hem adamzadyň sadyk-sytdyh guludyr,
Hemişe we hemme ýerde şol bir Magtymguludyr,
Pähim-paýhas ummany – Magtymguly Pyragy.
Onuň alyjenaby Magtymguly Pyragy.*

DÜZÜJILERDEN

“Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022–2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Milli maksatnamasynda” şeýle setirler bar: “W. Bartold, M. Masson, W. Sarianidi, B. Garryýew, M. Kösäýew, A. Jykyýew, S. Atanyýazow ýaly meşhur taryhçylaryň, dilçileriň we edebiýatçylaryň gymmatly kitaplary biziň halkymyzyň dünýäniň medeni-ruhy ösüşine ummasyz goşant goşan gadymy halklaryň biridigini subut edýär”¹.

Biz hem şu setirlerden hem-de türkmen halkynyň Milli Lideri, Alym Arkadagymyzyň, Hormatly Prezidentimiz Arkadagly Gahryman Serdarymyzyň medeni miras we ony öwrenijiler hakda edýän aladalaryndan ruhlanylýp, türkmen şygryýet äleminiň deňsiz-taýsyz ussady, filosof şahyr

¹ Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022–2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Milli maksatnamasy. – 264 s.

Magtymguly Pyragynyň 300 ýyllyk ýubileýiniň öň ýanynda Türkmenistan Watanymyzda magtymgulyşynaslygyň düýbünü tutanlardan biri, bu ugurda köp işler bitiren akademik Baýmuhammet Garryýew baradaky şu kitapçany taýýarlamagy makul bildik. Külli Gündogaryň danasy Magtymgulynyň 300 ýyllyk ýubileýi bellenilýän 2024-nji ýylda manyly ömrüni türkmen halkynyň baý ruhy mirasyny öwrenmeklige bagyşlan, magtymgulyşynaslykda, folklorşynaslykda, göroglyşynaslykda, mahlasý, üç ugurda işläp, ýadawsyz zähmet çekip, gymmatly işleri amala aşyran görnükli alymyň hem doglan gününe 110 ýyl dolýar. Türkmen halky “Ýagşy adam ýatdan çykamaz” diýýändir, öz halky üçin ýagşy işler eden adamlar hiç wagt unudylmaýar, olaryň ady taryhyň sahypalaryna ýazylýar, şeýle hem halk hakydasynda ýaşaýar.

Öňi bilen, uzak wagtlaryň dowamynda erjellik bilen çeken tutanýerli zähmetiniň netijesinde akademik adyna mynasyp bolan Baýmuhammet Garryýewiň ilkinji bolup, kynçylykly ýyllarda “Magtymguly – watançy şahyr” diýen temadan kandidatlyk (1942), soňra “Magtymgulynyň çeper dili” atly temadan doktorlyk dissertasiýasyny (1948) Moskwanyň M. W. Lomonosow adyndaky Döwlet uniwersitetinde gorap, uly alymlar W. A. Gordlewskiniň, Ý. E. Bertelsiň, N. K. Dmitriýewiň, P. Bogatyrewiň, A. P. Poseluyewskiniň we beýleki köpsanly Gündogary öwreniji alymlaryň gymmatly bahalaryna mynasyp bolandygyny ýatlamalydyrys. Alymyň Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmeklige girişende, özüniň ylmy işlerinde ýazmagyna görä, öňi bilen şahyryň ýaşan döwrüniň taryhyny, şol döwürden öňki ýaşap geçen şahyrlaryň, akyldarlaryň, ondan soňky şahyrlaryň döredijiligini, şeýle hem tutuş türkmen halkynyň döreden dür dänesi kimin folklor eserlerini öwrenendigi barada hem agzap geçmek derwaýysdyr.

Magtymgulyşynas alymyň ýiti galamyna 600-den gowrak ylmy işler, makalalar degişli. Şolardan ýüzden gowragy türkmen halkynyň milli guwanjy Magtymguly hakda türkmen we daşary ýurt dillerinde ýazylan işlerdir. Akademik Baýmuhammet Atalyýewiç Garryýewiň ölmez-ýitmez eserleri bilen dünýä medeniýetiniň altyn hazynasyna önjeýli goşant goşan akyldar şahyryň şygrylaryny türkmen we rus dillerinde neşire taýýarlamakda bitiren işleri hem az däl. Ol şahyryň goşgularynyň dürli dillere terjime edilmegine hem köp ýardam beren alym. Görnükli alymyň çapa taýýarlamagynda Magtymgulynyň rus dilinde neşir edilen goşgularynyň esasynda fransuz diline geçirilip, iki gezek (1975, 2014) halka hödürlenmegi-de munuň aýdyň mysalydyr. Alymyň düzen, çapa taýýarlan Magtymgulynyň eserleriniň neşirleri:

1. *Magtymguly*. Goşgular ýygyndysy. Çapa taýýarlan B.Garryýew, – Aşgabat, 1944.
2. *Magtymguly*. Saýlanan eserler. (M.Kösäýew b-n b-de. B. Kerbabaýewiň red.b-n). – Aşgabat, 1959. – 1–2 jilt.
3. *Махтумкули*. Избранное. – Москва. – 1960. – 559 с.
4. *Махтумкули*. Избранные стихи – Ашхабад, 1960. – 442 с.
5. *Махтумкули*. Избранное. Подготовка текста, предис.и коммент. Б.А.Каррыева. – Ашхабад, 1974. – 344 с.
6. *Makhtumkuli*. Poemes de Turkmenie (fransuz dilinde). – Paris, 1975. – 131 p.
7. *Magtymguly*. Saýlanan goşgular. (M.Kösäýew b-n b-de.) – Aşgabat, 1976. – 680 s.
8. *Magtymguly*. Saýlanan goşgular. – Aşgabat, 1977. – 680 s.
9. *Махтумкули*. Избранное. – Ашхабад, 1979 – 267 с.
10. *Махтумкули*. Избранное. Составитель Б.Каррыев (совместно с М. Овезгельдыевым) – Москва, 1983.
11. *Makhtumkuli*. Poemes de Turkmenie (fransuz dilinde). – Paris, 2014. – 131 p.

Şeýle hem kandidatlyk we iki jiltden ybarat doktorlyk dissertasiýalary, birnäçe monografiýa we ylmy makalalary – bu alyp baran asyly işleri göz önünde tutulyp, filologiýa ylymlarynyň doktory, professor, Türkmenistanyň Ylymda we tehnikada at gazanan işgäri, TYA-nyň hakyky agzasy, filologiýa ylymlarynyň düýbünü tutanlardan biri, Magtymguly adyndaky Halkara baýragyň eýesi (1993) Baýmuhammet Atalyýewiç Garryýewiň ady ebedileşdirilip, 2008-nji ýylyň 29-njy ýanwarında türkmen halkynyň Milli Lideri, Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Kararyna laýyklykda Türkmenistanyň paýtagtynda we welaýatlarynda heýkelleri goýuljak şahsyýetleriň sanawyna goşuldy.

Şu kitaby neşir etmek bilen esasy maksadymyz türkmen edebiýatynyň parlak ýyldyzy, külli adamzadyň kalbyna ajaýyp eserleri bilen ýol salan, akyldar şahyr Magtymguly Pyragynyň adynyň ebedileşdirilmegine, Türkiýe Respublikasynyň Bursa şäherinde Türki medeniýetiň halkara guramasynyň (TÜRKSÖY) hemişelik geňeşiniň 2022-nji ýylyň noýabr aýynda geçiren mejlisinde Magtymguly Pyragynyň 300 ýyllygymynasybetli 2024-nji ýyly “Türki dünýäsiniň beýik şahyry we akyldary Magtymguly Pyragy ýyly” diýlip yglan edilmegine, Türkmenistan Watanymyzda bolsa bu ýylyň “Magtymguly Pyragy – pähim-paýhas ummany ýyly” diýlip atlandyrylmagyna buýsanjymyzy ýüze çykarmakdyr. Şeýle hem akyldaryň deňsiz-taýsyz sygyrlarynyň şol gazaply 1940–1950-nji ýyllarda halk arasyndan, bagşylaryň dilinden toplanylmagynda, redaktirlenilip, neşir edilip halka ýetirilmeginde, dünýä dilleriniň ençemesine terjime edilmeginde ilkinjileriň biri bolup ägirt uly göreldeleli zähmeti bilen uly goşant goşan akademik Baýmuhammet Garryýewiň doglan gününüň 110 ýyllygyna bagyşlap, alymyň beýik şahyr hakdaky makalalaryndan käbir nusgalary dürli dilli okyjylara ýetirmekdir.

Külli Gündogaryň dana, filosof şahyry Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 300 ýyllygyna hem-de akademik Baýmuhammet Garryýewiň doglan gününüň 110 ýyllygyna bagyşlanan bu kitap halk üçin uly işler bitiren beýikleriň adynyň hiç wagt unudylmajakdygyny, olaryň atlarynyň nesilleriň aňynda we gymmatly kitaplaryň gatlarynda müdimilik ýaşajakdygyny ýatladar diýip umyt edýäris.

ОТ СОСТАВИТЕЛЕЙ

Национальная программа по социально-экономическому развитию Туркменистана на 2022–2052 годы гласит: “Ценные труды известных историков, лингвистов и литературоведов, таких как В.Бартольд, М.Массон, В.Сарианиди, Б.Каррыев, М.Косаев, А.Джикиев, С.Атаниязов свидетельствуют о том, что наш народ является одним из древнейших народов, внесших огромный вклад в духовно-культурное развитие мира”².

Руководствуясь данным постановлением, а также неустанной заботой Президента Туркменистана Героя Аркадаглы Сердара и Национального Лидера Героя-Аркадага Гурбангулы Бердымухамедова по сохранению и популяризации уникального духовного и материального достояния туркменского народа, трудов учёных, которые собрали, сохранили и исследовали это наследие, нами предпринята попытка в канун 300-летия поэта-мыслителя Махтумкули Фраги ознакомить учёных нынешнего поколения с отдельными публикациями одного из основоположников махтумкуливедения академика Б. А. Каррыева.

² Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022–2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Milli maksatnamasy. – 264 s.

Б.А. Каррыев (1914–1981 гг.) – заслуженный деятель науки и техники, доктор филологических наук, академик. Он является автором первой кандидатской (1942 г.) и докторской (1948 г.) диссертаций, посвящённых творчеству Махтумкули, защищенных в МГУ им. Ломоносова и Институте Востоковедения в г. Москве. Его перу принадлежат более 600 научных трудов, большая часть которых посвящена классике туркменской литературы, великому мастеру слова Махтумкули Фраги. Значимость вклада академика Б.А. Каррыева в развитие туркменской филологии, изучение и пропаганду лучших образцов поэтического творчества отмечена присуждением ему в 1993 году (посмертно) Международной премии имени Махтумкули, а также внесением имени ученого в список лиц, подлежащих увековечиванию в виде установления памятников в столице и в областях Туркменистана (Постановление Президента Туркменистана от 29.01.2008г.)

Вошедшие в настоящий сборник статьи учёного прежних лет, указанные в библиографии научных трудов и посвященные творчеству Махтумкули, послужили основой для дальнейших разработок продолжателями его идей, способствовали зарождению нового для туркменской науки направления – “махтумкуливедения”, развитию туркменской филологической науки в целом.

Большой вклад в изучение и пропаганду поэзии Махтумкули на различных языках мира внесли многократные издания избранных произведений поэта, подготовленные Б.А. Каррыевым на туркменском, русском и французском языках, снабженные подробными комментариями ученого, а также сопроводительными статьями.

Надеемся, что данный сборник даст представление не только о многогранности научных изысканий ученого, получившего высокую оценку выдающихся ученых XX века В.А. Гордлевского, Е.Э. Бертельса, Н.К. Дмитриева, А.П. Поцелуевского, Пертева Наили Боратава, а также известных поэтов-переводчиков Г. Шенгели, А. Тарковского, Луи Базена и других, успех которых во многом был связан, по признанию самих поэтов, с высококвалифицированными подстрочниками и содержательными комментариями туркменского ученого. Всё это, прежде всего, послужило проводником для многоязычной читательской аудитории в уникальный мир поэзии Махтумкули.

FROM THE COMPILERS

The National Program for the Socio-Economic Development of Turkmenistan for 2022–2052 states: “The valuable works of famous historians, linguists and literary critics such as V. Bartold, M. Masson, V. Sarianidi, B. Karryev, M. Kosayev, A. Dzhikiyev, S. Ataniyazov testify that our people are one of the oldest peoples who have made a great contribution to the spiritual and cultural development of the world.”

Guided by this Program, as well as the tireless care of the President of Turkmenistan, Hero Arkadagly Serdar and National Leader, Hero-Arkadag Gurbanguly Berdimuhamedov for the preservation and promotion of the unique spiritual and material heritage of the Turkmen people, the works of scholars, who collected, preserved and researched this heritage, we have made an attempt on the eve of the 300th anniversary of the poet-thinker Magtymguly Pyragy, to acquaint nowadays scholars with publications of one of the founders of Magtymguly studies – academician B.A. Karryev.

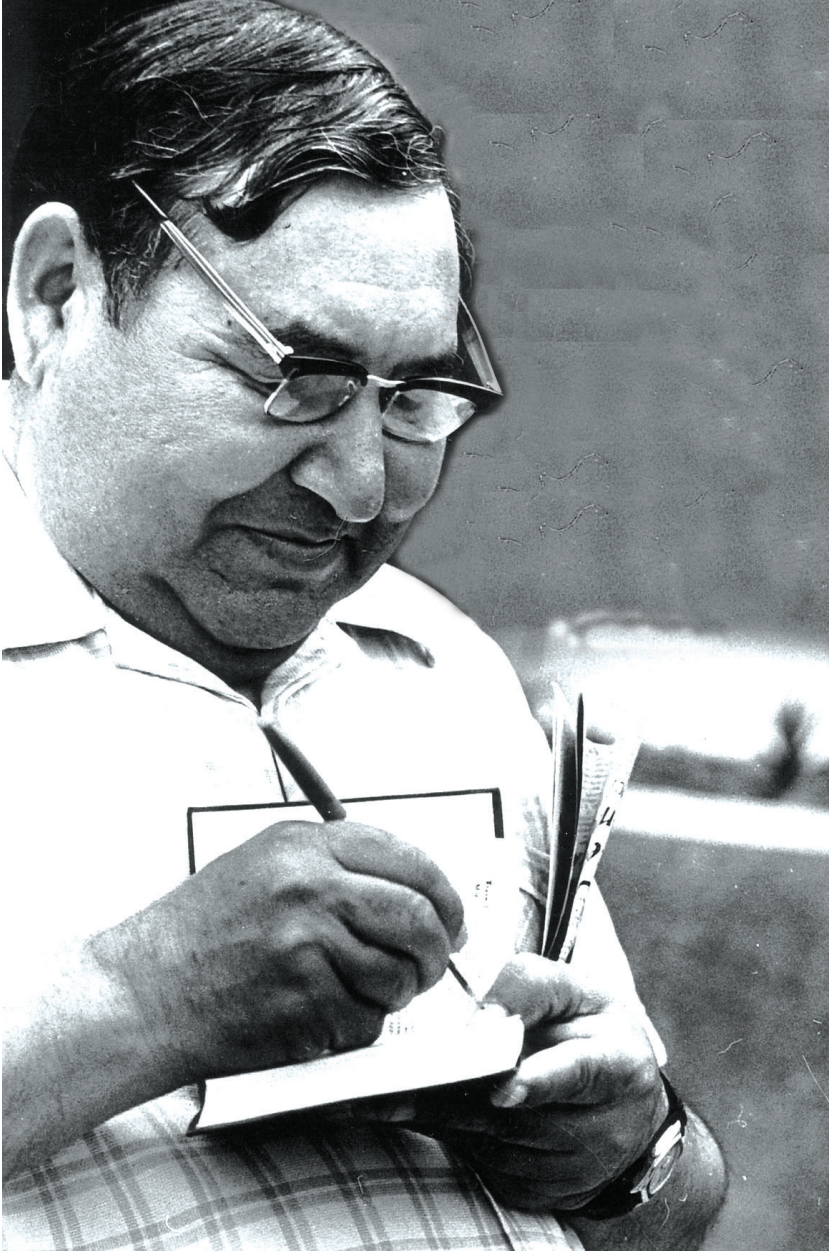
B.A. Karryev (1914–1981) was an Honored Worker of Science and Technology, Doctor of Philology, academician. He is the author of the first PhD (1942) and doctoral (1948) dissertations on Magtymguly studies, defended at Lomonosov Moscow State University and the Institute of Oriental Studies in Moscow and more than 600 scientific works, most of which are devoted to the classic of Turkmen literature, the great master of the word Magtymguly Pyragy.

The significance of academician B. A. Karryev's contribution to the development of Turkmen philology, to the study and promotion of the best examples of folk poetry was deservedly appreciated by awarding him in 1993 (posthumously) the Magtymguly International Prize. The name of the scholar B.A. Karryev was included into the list of persons to be immortalized in the form of erecting monuments in the capital and velayats of Turkmenistan (Decree of the President of Turkmenistan No. 9437 dated 01/29/2008).

In the present collection, dedicated to the 110-th anniversary since B.A. Karryev's birthday, only some articles from the rich arsenal of works by the academician on the study of the great Magtymguly's creativity are included. Other scientific works concerning the many-sided talent of Magtymguly Pyragy are enlisted in the Bibliography of the present collection. They all, as well as other scientific discoveries contributed to the development of Turkmen philological science, became an impetus and served as the basis for further developments by the successors of B. Karryev's ideas. All this contributed to the emergence of a new direction in Turkmen philology – “magtymgulyşynazlyk” (Magtymguly studies).

Numerous editions of selected works of the poet, prepared by B.A. Karryev in Turkmen, Russian and French, provided

with his detailed commentaries and accompanying articles, made an immense contribution to the study and popularization of Magtymguly's poetry in various languages of the world. We hope that the present collection will give an idea of versatility of B. Karryev's talent, which was highly appreciated by outstanding scientists of the XX century V.A. Gordlevsky, Y.E. Bertels, N.K. Dmitriev, A.P. Potsiluyevskiy, Pertev Boratav and famous poet-translators G. Shengeli, A. Tarkovskiy, Louis Bazin and many others. Their success was largely due to the highly qualified footnotes and detailed commentaries of the Turkmen scholar, but above all, it served as a guide for a multilingual readership into the unique world of Magtymguly poetry.

В. А. GARRYÝEWIŇ DÖWÜRDEŞLERINIŇ ÝATLAMALARYNDAN

Эдебиятшынас
БАЙМУХАММЕТ ГАРРЫЕВЕ
(мерхум)

түркмен эдебиятыны
есдүрмәге гошан улы гошанды
үчин 1993 йылда
Магтымгулы адындакы
халкара байрагынын
лауреаты
диен ат дакылды.

ТУРКМЕНИСТАНЫŇ
ПРЕЗИДЕНТИ
1993 йылдан

Б. А. КАРРЫЕВ В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ

*Бердыназар Худайназаров, председатель Комитета
по Международным премиям имени Махтумкули,
народный писатель Туркменистана:*

“Недавно Указом Президента Туркменистана обнародованы имена лауреатов Международной премии имени Махтумкули 1993 года. Взойдя на небосклон отечественной культуры в разные годы, они озарили его немеркнувшим светом подлинного таланта и высочайшей духовности.

Мне, председателю Комитета по Международным премиям имени Магтымгулы, нередко задают вопрос: не в ущерб ли живущим ныне талантам присуждаются премии тем, кто давно ушел из жизни? Дебатировался этот вопрос

и на заседаниях нашего комитета. Недавно он вынес решение: не принимать к обсуждению посмертные работы, за исключением тех, что представляют непревзойденную художественную ценность.

Именно с этих позиций комитет подошел к оценке работ нынешних лауреатов. Первые из них – **тройка корифеев отечественной литературы и литературоведения:** Ата Кауштутов, Мяти Косаев, Баймухамед Каррыев. Что объединило эти столь разные имена под сенью одной премии? Отнюдь не посмертный принцип. Предлагая их к соисканию, комитет, а это именно его инициатива, исходил из того, что при всей несхожести творческих поисков равновелик их вклад в святое дело приобщения народа к его богатейшей духовной сокровищнице. Именно они, уподобившись золотоискателям, по крупницам собирали и откапывали драгоценные страницы древних рукописей, развеянных временем.

Дошло ли бы до нас во всем величии творчество Махтумкули – корифея из корифеев, не приложи эти подвижники столько таланта, усердия и мужества к тому, чтобы, помимо поиска, восстановить его имя не только как гениального поэта, но и как величайшего пророка, провозвестника нашей нынешней государственности и свободы?

Было бы величайшей несправедливостью не воздать сегодня должное этим и другим творцам, которые без усталости раскапывали духовный колодец своего народа, веря, что рано или поздно на дне его забьет ключевая вода. Сегодня мы зрим и этот родник, зрим и звезды, отраженные в нем. Наш долг – назвать их поименно” (газ. “Туркменская искра”, 19 мая 1993 г.).

Профессор МГУ им. М.В.Ломоносова П. Г. Богатырев:

“Последние годы, как ученый секретарь Республиканского комитета Махтум-Кули, тов. Б.Каррыев особенно много занимался творчеством крупнейшего поэта Туркмении Махтум-Кули, руководил собиранием рукописей Махтум-Кули и народных преданий о нем и сам собрал много новых, до сих пор неизвестных произведений этого поэта”...“Надо надеяться, что диссертация Б.Каррыева – одна из первых работ, посвященная теме патриотизма среднеазиатского поэта, побудит и других исследователей взять подобные темы при исследовании творчества других поэтов Средней Азии. Это впоследствии даст возможность более точно найти истоки патриотических высказываний Махтум-Кули”...*(Из отзыва на кандидатскую диссертацию, 1942 г. Фонд ЦА Туркменистана).*

***Заслуженный деятель науки ТССР,
профессор А. П. Поцелуевский:***

“Работа тов. Б.Каррыева включает в себя помимо текстов целый ряд разносторонних и подробных сведений филологического, исторического, библиографического и биографического характера, по своему объему значительно превышает обычные размеры кандидатских диссертаций. В целом, следует признать, что труд тов. Б. Каррыева является ценным вкладом в туркменскую филологию и обнаруживает в авторе его прекрасное знакомство с предметом исследования, с источниками и литературой данного вопроса. Совершенно очевидно, что автор усвоил в достаточной мере навыки самостоятельной научно-исследовательской работы; в частности он наглядно продемонстрировал в своей диссертации умение производить

филологическую обработку и критику текста. Кроме того, необходимо отметить что тов. Б. Каррыев успел уже завоевать себе в Туркмении известность своей плодотворной работой в области собирания и популяризации материалов по туркменской литературе”. (Из отзыва на кандидатскую диссертацию, 1942г. Фонд ЦА Туркменистана).

“Тов. Б.А.Каррыев вел и продолжает вести активную научную работу как в области туркменского языка, так и туркменской литературы и фольклора. Тов. Б. А. Каррыев с полным основанием считается в Туркмении крупнейшим знатоком памятников туркменского художественного слова. Исключительно большое научное и общественное значение имеет проводимая тов. Б. А. Каррыевым работа по исследованию, обработке, переводу и изданию литературного наследства туркменских классиков, в особенности Махтум-Кули и его отца Довлет-Мамеда Азади. Большинство опубликованных тов. Б. А. Каррыевым памятников литературы впервые появляется в свет.

Таким образом, тов. Б. А. Каррыеву принадлежит заслуга начала создания той базы, без которой систематические научные изыскания в области туркменской филологии невозможны. *(Из отзыва о научной деятельности Б.А.Каррыева. 1946г. Отраслевой архив АН Туркменистана).*

***Член-корреспондент АН СССР, заслуженный
деятель науки УзССР, профессор В. М. Жирмунский:***

“Профессор Б.А.Каррыев хорошо известен всем специалистам по литературам народов Средней Азии как выдающийся знаток и исследователь классической туркменской литературы и туркменского фольклора. Перу Б. А. Каррыева принадлежат труды, посвященные классике туркменской литературы Махтум–Кули, туркменскому

эпосу и народному роману и древнему огузскому эпосу “Китаби Коркуд”, тесно связанному с историей туркменского народа. ...

Проф. Б. А. Каррыев издал и редактировал в трудах Туркменской Академии наук ряд памятников туркменской классической и народной литературы, получивших широкое распространение и научное признание.

Будучи учеником выдающегося советского востоковеда академика Е. Э. Бертельса, проф. Б. А. Каррыев продолжал его традиции изучения национальной туркменской литературы, древней и новой, в широком сравнительно-историческом плане, привлекая для этого памятники литературного творчества других народов Средней Азии. Широкий научный кругозор и большие знания завоевали его работам всеобщее признание и большой авторитет” (1964 г. *Отраслевой архив АН Туркменистана*).

***Член-корреспондент АН СССР,
профессор Е. Э. Бертельс:***

“Русский читатель имел первую возможность ознакомиться с некоторыми из его (Махтумкули) песен в переводе М. Тарковского (Москва, 1941). При всех своих достоинствах перевод этот, однако, во многом крайне далек от подлинника и недостаточно передает суровую мощь Махтумкули, его горечь и остроту. Виной этому в значительной степени было то обстоятельство, что имевшиеся в момент создания перевода подстрочники носили случайный характер и далеко не всегда были достаточно точны и ясны.

В настоящее время благодаря усилиям Института истории, языка и литературы Туркменского филиала АН

СССР в подстрочном переводе на русский язык существует уже почти все наследие поэта. Сравнение многочисленных рукописей позволило устранить искажения, которыми изобилуют поздние рукописи, и установить подлинный смысл многих строк, ранее казавшихся совершенно непонятными...

Переводчик-поэт Г.А.Шенгели вел работу над переводом в самой Туркмении в тесном контакте со знатоками творчества Махтумкули, туркменскими поэтами и литературоведами”. (*Махтум–Кули Фраги. Избранные стихи. Перевод Г.Шенгели. Москва, 1945*).

Поэт-переводчик Георгий Шенгели:

...“чтобы перевод был поэтически точен, давал бы тот же познавательный, эмоциональный и художественный эффект, что и оригинал, переводчику надо прежде всего составить себе четкое представление о переводимом поэте как о творческой индивидуальности, уяснить себе его мироощущение, его манеру видеть, чувствовать и понимать предметы и явления... В заключение благодарю профессора Баймухамеда Каррыева, сделавшего построчники, положенные в основу моей работы, профессора Е.Э.Бертельса, их редактировавшего и многое разъяснившего мне в творчестве Махтумкулиб и Берды Кербобаева, прекрасного и тонкого поэта, постоянного моего советчика во время моей работы” (*там же*).

Лауреат Международной премии имени Махтумкули, поэт-переводчик Арсений Тарковский, признается, что впервые познакомился с произведениями Махтумкули в 1940 г. по переводу М.Тарловского и Г.Шенгели:

“Однако, – пишет он, – не смог в полном смысле уловить глубину их философии...Позже, где-то в 1946–1947 гг., Б. Кербабаев рекомендовал мне поработать над переводом стихотворений Махтумкули и обратиться за подстрочным переводом к знатоку поэзии Махтумкули Б.А.Каррыеву, пообещав отправить их мне в Москву. Спустя несколько месяцев я получил от Б.Кербабаева целую кипу машинописных бумаг, где были на машинке отпечатаны стихотворения поэта. Потихоньку начал читать. Потихоньку день за днем стихотворения Махтумкули начали завораживать меня. Глубина мудрости великого поэта и неподражаемость (уникальность) его любви обворожили меня сполна. После чего я приступил к переводу стихов Махтумкули. Естественно, поначалу было нелегко. Работая над переводом его произведений, я как бы заново проживал жизнь самого Махтумкули, сторал вместе с ним, пропуская через себя все его жизненные переживания и невзгоды...Я безмерно счастлив, потому как помог тысячам русскоязычных читателей прикоснуться к мудрейшим строкам поэта-мыслителя и полюбить их с той же силой, с какой силой любви я склоняю перед ним свою голову”.

(Махтумкули – 250. Научные доклады, статьи и сообщения о поэте. Ашхабад, Ылым, 1989, с. 356–357. Перевод с туркменского наш.)

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ

(прилагаются фотокопии переписки Б. А. Каррыева с председателем правления Союза писателей Туркменистана, народным писателем Б. Кербабаяевым, поэтом-переводчиком Г. Шенгели, директором департамента культуры ЮНЕСКО Л. Гомес Макадо, исполнительным директором данного департамента С. Асабуки, представителем отдела литературы ЮНЕСКО Х. М. Барнес, руководителями издательства “Художественная литература”, а также образец рукописного подстрочника Б. А. Каррыева и отдельные поздравления ученых и писателей союзных республик в честь юбилея ученого).

ARHIW RESMINAMALARY

(B. A. Garryýewiň Türkmenistan Ýazyjylar soýuzynyň prawleniýesiniň başlygy, halk ýazyjysy Berdi Kerbabaýew, terjimeçi-şahyr G. Şengeli, ÝUNESKO-nyň Medeniýet departamentiniň direktory L. Gomes Makado, direktoryň orunbasary S. Asabuki, Edebiýat bölüminiň wekili H. M. Barnes, şeýle hem “Художественная литература” neşirýaty we beýlekiler bilen hat alyşmalaryň fotonusgalary, şunuň ýaly dürli ýurtlaryň ylym-bilim edaralaryndan, alymlaryndan, ýazyjy-şahyrlaryndan B. A. Garryýewiň ýubileýine gelen, gowşurylan käbir gutlag hatlaryň fotonusgalary).

Озурган — себе

Будитое сердце! От необузданного желанья
Опознать в твоем, угадать твою.
А любви того, что любил тебя, бессилен другам.
Кто тебя не любил, — уходи от него вдали.

Куда бы ни пошел ты, он прорвется не
в никуда.
Волнует, томит, тревожит, не уводит
побеждает себя.
Свечи ^{повелевает} пережечь в плути твою, он ^{откажет} не даст
не гасить таскани, без (он не в) твое.

Кривда-человек хитро знает, что не будет
мстит.
Хоть скажет на губах, — и тогда за твоею
не удержишь.
Силою в твою, попросит от друзей не
сидит.
Не ругайся, без твое (он не в).

Махтумкули, ты ^{еще} не ~~перевел~~ ^{еще} на башкир
та будет эта твоя жертвоприношение ^{халреуа!}
турсу, у которого уста смерти, но сердце
чужое,
Не будь братом, без твое (он не в)!

Зеленоградский, 11-август, 1952 г. ^{абб}
абб, ага, 1952 г. Б. Кенжет

Москва, 10/III 51

Дорогой Бай-Мухаммед,

искренне благодарю Вас за любезную присылку "Хрестоматии"; работа эта очень нужна и будет ценным пособием для уч. молодежи. Составлена книга, по моему, очень хорошо и пропорционально; жаль только, что "Деде-Боркуд" дан окуповато; жаль тоже, что Махтумкули в двух-трех случаях представлен не лучшими переводами данных стихотворений. В книге немало опечаток, иногда они искажающих смысл; изругайте покрепче корректора.

Ваш

Л. Мухомин

ХОРМАТЛЫ БАЙМУХАММЕТ!

Магтымгулынын русча бир томлыгына нэмелер гирйэни, объемы барада хенизе ченли хич бир зат ёк.

Шу гун Дарыяндан хат алдым. Ол шол онки иберен списогына рецензия сораяр.

Баймухаммет, кын болмаса, бир томлыга гирйэн шыгыр-ларын списогыны хем мочберини тизрэк иберсен миннетдар болардык. Неширята онсуз рецензия ибермек мумкин дёл.

Китаба язан баш я сон созун хем копиясыны иберсен, говы боларды. Магтымгулы дине икимиз учин болмансон, сонра гуррун болмазлыга говы болжак.

Неширят ишини мумкин болдугыча чалтландырмагыны сораярын.

Саглык-аманлыкмы. Ишлер ничик. Хемише ениш арзув эдйэрин!
Хава, Мухаммедовын рецензиясыны белки окансын. Биз онун башкы айдянарлары билен разылашамзок. Стилистика тай-ларына, белки середенсин. Бирнэчелерини белки редактор хем назара аландыр.

Б.Кербабаев

Коп салам

place de Fontenoy, Paris-7 *

united nations educational, scientific and cultural organization

organisation des nations unies pour l'éducation, la science et la culture

telephone : SU/Fren 86-00;
SU/Fren 98 70, SOL/ferno 99-48
telegraphs : UnescoParis
TElex : 27802 Paris

March 22, 1962

in your reply, please refer to : en repondant, veuillez rappeler : CA7/1/2001

Dear Professor Karriev,

I have been informed by the Permanent Delegation of the U.S.S.R. to Unesco that you would be in a position to prepare a literary introduction to the translation which Unesco is preparing of Selected Poems of Mahtun-Kuli.

The French translation of these poems should be ready for publication in July of this year. In the meantime, I should be most grateful if you could write an introductory text of not more than 20-25 pages (at approximately 300 words per page). If you could complete this work by the first of June, 1962, it would allow us time to translate it into French.

As soon as I have received your agreement, I shall prepare a contract, which alone will be binding either on you or on us. The fee which Unesco could offer would be the equivalent in roubles of 150 payable when your text has been received.

May I suggest that your introduction should provide, for French readers, the historical and literary background of Mahtun-Kuli's poems and an assessment of their place in Turkmen literature.

I shall look forward, eagerly to receiving your comments to this proposal.

Yours sincerely,

S. Asabuki,
Acting Director
Department of Cultural Activities

Prof. B.A. Karriev,
A.M. Gorki Institute of World Literature,
MO SC 0 W
(USSR)

UNESKO-nyň Medeni Aragatnaşyklar Departamentiniň direktory jenap S.Asabukiniň professor Baýmuhammet Garryýewe ýüzlenip, türkmen akyldary Magtymgulynyň fransuz dilinde çap ediljek Saýlanan eserleriniň ýygyndysyna 25 sahypalyk giriş makalasyňy ibermegini haýş edip ýazan haty. 22. 03.1962.

Уважаемый тов. Карпов!
Очень прошу Вас. как
можно скорее представить
все материалы по
Махмутов - Куш.
Особенно срочно нужны соитав.
Книгу эту взяло под
наблюдение Ц.К., она
пойдет без задержки.
Мне у Вас в семье
близкие люди, только
предварительно позвонит.

С уважением

Т. Калуж

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Художественной литературы

Москва Б-56, ул. Ново-Басманная, 19.

Телефон Е 1 9

Ст. Перловка Московская
Ул. Кропоткина 7.
Карпову Баймухамину
Калуж

ПОЗДРАВЛЕНИЯ ЮБИЛЯРУ

Глубокоуважаемый Баймухамед Аталиевич!

Президиум Академии наук Туркменской ССР сердечно поздравляет Вас с пятидесятилетием со дня рождения. Как крупный специалист-ученый в области литературоведения, Вы многое сделали для развития туркменской национальной филологии. Сумев правильно дать научную текстологию содержания художественного языка, стиля и формы классических дестанов величайших поэтов Туркмении Махтумкули Фраги, Азади, Сейди, Зелили, Молла-Непеса и т.д., способствовали уяснению многих проблем литературы народов Средней Азии и Казахстана и помогли открыть неисчерпаемый родник, питающий социалистическую культуру туркменского народа.

Владея методом сравнительно-исторического исследования, Вы много сделали по составлению и туркменского алфавита и первых туркменско-русских и русско-туркменских словарей.

Большое практическое значение имеют подготовленные Вами учебники и учебные пособия по туркменской литературе XVIII–XIX вв. и устному творчеству.

В день Вашего юбилея Президиум Академии наук Туркменской ССР желает Вам, дорогой Баймухамед Аталиевич, доброго здоровья, счастья и новых творческих успехов для процветания советской науки. *(Президиум АН ТССР: Ш.Батыров, С.Р.Сергиенко, К.Маширыков, И.С.Рабочев. 22.02.1965).*

***Заслуженный деятель науки Туркменской ССР,
профессор М. Массон в своем поздравлении
юбиляру отметил:***

“Друзья и недруги единодушны в признании исключительной трудоспособности и обильной отдачи Баймухамедом Аталиевичем за то, что дала ему советская власть... Еще много веков назад в арабском халифате было четко сформулировано положение: “Ученый без трудов подобен облаку без дождя”. Прилагая этот средневековый эталон к нашему юбиляру, мы имеем все основания приравнять его к обильному каплями филологических работ высокоключевому значительному по размеру облаку....

Нельзя забывать полного глубокого смысла римского изречения: “Вдвойне дает тот, кто скоро дает”. Поскольку он обладает еще даром как “инициатор и руководитель, можно быть уверенным, что Институт языка и литературы имени изумительного туркменского деятеля XVIII века Махтумкули, имея наглядный пример в лице своего директора, приумножит в ближайшие годы лавры Академии наук Туркменской ССР”.

***Коллектив института языка и литературы им.
А. С. Пушкина Академии наук Узбекской ССР:***

“Литераторы Узбекистана знают Вас как талантливую ученого, который внес большой вклад в становление и развитие туркменского литературоведения и лексикографии. Вы, дорогой Баймухамед Аталиевич, большой знаток памятников письменной литературы и фольклора народов Средней Азии, вложили немалый труд в изучение и публикацию лучших произведений устного народного творчества в Туркмении и открыли для науки талантливых народных шаирав Туркменистана. Ваши научные работы поднимают

актуальные проблемы взаимосвязи и взаимовлияния устной и письменной литературы туркменского народа с литературами других народов Советского Союза, имеют большое научно-теоретическое и практическое значение в изучении и освещении истории литературы тюркоязычных народов нашей страны. Ваши книги о творчестве классиков туркменской литературы, обогатившие литературоведение, являются образцами решения вопросов литературного наследия.

Вы, дорогой Баймухамед Аталиевич, работая в течение ряда лет в институте мировой литературы им. М. Горького АН СССР и сотрудничая с литературоведами ряда союзных республик, способствовали успешному изучению актуальных проблем литературы народов СССР. Нам, литературоведам Узбекистана, по-особому дорого ваша дружеская связь с деятельностью нашего института.

Ваши замечательные труды по туркменскому устному творчеству, по языку основоположника и классика туркменской литературы великого Махтумкули, а также многие другие известны не только в братской советской Туркмении, но и за ее пределами, например, Узбекистане, Азербайджане и в других республиках Советского Союза. А Ваши многочисленные ученики в настоящее время также успешно работают не только в Туркменистане, а также в вузах и научно-исследовательских учреждениях других республик и центральных городов Советского Союза”.
(*Заверено подписью 18-и ученых Узбекистана*).

***Коллектив Казанского ордена Трудового Красного
Знамени государственного университета имени
В.И.Ульянова:***

“Мы знаем Вас как крупного советского ученого-тюрколога. Ваши фундаментальные труды в этой области

известны не только в нашей стране, но и далеко за ее пределами.... Подготовленные Вами многочисленные кадры научных работников – кандидаты и доктора наук – с благодарностью вспоминают Вас сегодня. Вы в своей неутомимой научно-педагогической и общественной деятельности отдали много сил для процветания культуры и науки братских народов нашей страны, для приобщения их к достижениям передовой русской и мировой культуры”.
(*Заверено подписью 20 ученых Татарстана*).

Коллектив кафедры иностранных языков Академии Наук СССР:

“Ваши талантливые труды, посвященные различным вопросам лингвистики, обогащают не только советскую, но и мировую науку”.

Союз художников Туркменистана:

“Мы знаем Вас как талантливого ученого, внесшего большой вклад в туркменское литературоведение. Благодаря Вашему неустанному труду поэтическое наследие классиков туркменской литературы, и, в особенности, её гениального представителя Махтумкули, стало достоянием народных масс”.

Dost Baýmuhammet

Elliňi gaňtardyň, ýene ýüz ýaşa,
Otuz baş ýyl döretdiň, dost Baýmuhammet!
Duşmanyň paltasyn bulap ur daşa,
Ýürekden ýer etdiň, tüýs Baýmuhammet!

Halky ösdürmäge köp çekdiň jepa.
Tümlük keseline sen berdiň şypa,
Okan alkyş etdi, aý, döwlet tap-a,
Ýene-de tijengin, has Baýmuhammet!

Gaýtalap diýýäriň, ýaşa ýüz elli,
Uzak ýaşamagyň zamany geldi,
Dabaraň dag aşdy, dost-ýara belli,
Dok ýaşa, zor işle, ös Baýmuhammet!

Çakylyk hat ýazdyň, maňa ilkibaşdan,
Ýüregim ýanyňda hat ýazsam daşdan,
Görenler begendi, şat boldy eşden,
Diýmegin işiňde, bes, Baýmuhammet!

Ata Köpek gutlar, seň elli ýaşıň,
Ýüregiň möwç ursun, sag bolsun başyň,
Toýuň sowsun dost-ýar, kowum gardaşıň,
Saglygña göterýän tost, Baýmuhammet!

Türkmenistanyň halk şahyry Ata Köpek
(22.02.1964 ý.)

Akademik Baýmuhammet Garryýewiň ýagty ýadygärligine

Daşy böwsüp çykan çynar mysaly,
Şahalaryň ýaýrap gitdi çar ýana.
Adam bary datdy miweleriňden,
Iller diýdi bakyp saňa “Merdana”.

Ýagmyr ýagdy, gar syrady, buz doňdy,
Kär etmedi, çuňa gitmiş kökleriň.
Palta degdi, uzap giden şahaňa,
Direldiň sen, alkyşyndan köpleriň.

Gör, niçeler boldy paltaň pidasy,
Sen weli, halk ogly, halka gerekdiň.
Tupan-gaýlar, tüweleýler tisingindi,
Çünki sen bir Danko ýaly ýürekdiň.

Atalaryň tagzym kylyp ýoluna,
Bu ýollaryň çekipdiň sen azabyn.
Ýöne seni gorkuzmandy birjigem,
Arka atdyň bahyllaryň gazabyn.

Ataň Gorkut üçin çekipdiň jebir,
Şonda-da ýüz öwürmändiň ataňdan.
Magtymguly saňa medet beripdi,
Gorapdy Azady, köp-köp hataňdan.

Agyr günde medet bermiş Görogly,
Jygalybeg “oglum” diýmiş apalap.
Türkmen diýip janyn beren merdanaň,
Hiç kim bilmez adyn onuň hapalap.

Zöhre, Tahyr, Asly, Kerem, Melike,
Methaljemal...bary seniň daşyňda.
Sen egzilmez genj-käni türkmeniň,
Bolmasa-da, gahrymanlyk döşünde.

Ylym atam, ylham goruň egzilmez,
Baýmuhammet Garry diýen adyňda.
Men bir zady bilýän – ýaşasa nakyl,
Ýaşar adyň mydam halkyň ýadynda.
Halkyň ogly çykmaz halkyň ýadyndan,
Men aýdýan muny halkyň adyndan.

Allaýar Çüriýew (03–04.01. 2020 ý.)

**B.A.GARRYÝEWIŇ TÜRKMEN DILINDE
ÇAP EDILEN MAKALALARYNDAN
Magtymguly we bagşylar³**

Belli bolşy ýaly, XX asyra çenli türkmen bagşylary, türkmen sazandalary, aýdymçy we hekaýaçylary mekdep we institutlaryň, teatr we klublaryň, radio we gazetleriň käbir derejede, boldugyça ýerini tutýardylar. Olar Watanyň arnamysyny goramaga atlanýan ýigitleri gahrymançylyk hem edermençilige joşdurýardylar, işden, ekin-tikinden ýa çölde mal bakmadan gaýdyp gelýän daýhan hem çarwalara, aňrujy maý tapsalar, ağsamlaryna we ýörite tutulýan toýlarda hyjuwly aýdymlar, lezzetli saz-söhbetler aýdyp berýärdiler, bagşylaryň aýdýan aýdym-dessanlary zähmet prosesini aňsatlandyrýardy, ýigitlere söweşeň ylham berýärdi, ýadanlara dync, ýaşlara yşk, gojalara kuwwat berýärdi. Bagşylaryň saz-söhbetleri gumanizmi, adamlaryň şu hakyky dünýäde söýgä, ýaşamaga bolan hak-hukuklaryny gorap gelýärdi, olaryň tamdyra sazларында, gyjak kirişlerinde we tüýdük dillerinde saýraýan sesleri “bu dünýäniň naz-nygmatyndan geçmelidir, teniňi öldürmelidir, aýal-gyzlary agzamak, dogrusy, olar bilen söýüşmek gabahat işdir” diýip öwüt-ündew ýöredýän sopy-saýaklaryň ýüreklerine ok bolup sanjylýardy. Şonuň üçin-de halk özüniň arzuwly bagşylaryna uly hormat bilen garaýardy we garamakdadyr. Bagşylarymyz we birinji nobatda Şükür bagşy, Oraz Salyr, Nobatnyýaz bagşy yaly guwanç bilen atларыny tutýanларыmyz özleriniň lezzetli aýdymlарыny аýdanларында, sazandalарымыз өзleriniň mylaýym heňlerini çalanларында, halk ol heňleriň ýesiri bolýardy, ajaýyp kölünde ýüzýärdi. Bu hakda otuzynjy ýyllarda Moskwanan ýazyjylar brigadasynyň sostawynda Türkmenistana

³ “Sowet edebiýaty” žurnalynyň 1944-nji ýylyň №6 sanynda çap edilen makalanyň rejelenen we gysgaldylan görnüşi.

syýahata gelen tanymal sowet ýazyjysy P.Pawlenko özüniň “Türkmenistana syýahat” diýen kitabynda şeýle ýazýar:

“Türkmenler saza ispanlaryň öküze garaýyşlary ýaly garaýarlar (ispanlarda öküz bilen göreşmek gadymdan gelýän örän göçgünli, gyzgalaňly däpdir). Olar saza bir hili polemiki (jedelli, çekişmeli) zat diýip düşünyärdiler. Olar heňe küştçiniň bile oýnaýan beýleki küştçüsiniň göçüşine seredişi ýaly seredýärler. Olar aýdymyň heňi, labzy bilen ylalaşman-da bilerler, eliň kirşi kakyşy babatda ýa-da bagşynyň saz formasynda berýän duýgy şiwesi babatda jedelleşerler. Olar aýdym we saza janlary bilen düşünyärler: bagşy dutaryň kirişlerinde däl-de, edil şolaryň üstünde, hut diňleýjileriň duýgy damarlarynda oýnaýar. Olar aglaýarlar, gülýärler, tisingip turýarlar ýa-da örän güýçli göçgünlilik bilen galkmak üçin duýgy derlerini sarkdyryp, çalnan saza alkyşlama gykylygy bilen uzak wagt hyruç edip begenmek üçin, lül bolup oturýarlar.

Her bir saz eseriniň türkmenlerde şahyr tarapyndan ýazylan teksti bolýar ýa-da, iň bolmanynda, birhili saz keşpleriniň programy bolýar. Şol wagt onuň üçin öz-özüniň täsin galmagyndan başga, dünýäde hiç zat yok ýaly. Bu ýerde şahyrçylyk anekdotyna öwrülen taryhy wakalary hekaýa etmegi gowy görýärler.”

Ine, şol zeýilli aýdym-sazlaryň içinde şahyr Magtymgulynyň eserleri-de ep-esli orun tutýar. Magtymgulynyň ýüzlerçe goşgy-gazallary durmuşyň ähli pudaklaryna degişli bolup, olar diňleýjileriň ähli talaplaryny kanagatlandyrýar. Şahyryň “Depe nedir, düz nedir”, “Öňi-ardy bilinmez” ýaly gahrymançylykly aýdymlary bagşylaryň repertuarynda uly hormata, orna eýedir, çünki olar Beýik Watançylyk urşy günlerinde hem täp-täzeje bolup ýaňlanyp, öz diňleýjilerini watançylyk, edermençilik hyjuwy bilen joşdurdy.

Magtymgulynyň şygrylaryny aýtmaýan ýok. Magtymgulynyň çeper goşgularyny çagajykdan garra çenli aýdym edip aýdýarlar. Ömrüni ýekelikde geçiren çopanlaryň, şowhunly sazçylaryň, pagta ýygymçylarynyň, orak orujylaryň, arabakeşleriň, düýekeşleriň dilinde şirin owaz bilen ýakymly ýaňlanýar. Obalarda ikin-dinler, otdan, suwdan we mal bakyp gelýän oglanyň dilinde Magtymgulynyň şu zeyilli aýdymyny hemişe eşitmek bolýar:

Magtymguly diýrler meniň adyma,
Bir ah ursam, älem ýanar oduma,
Eý, ýaranlar, kim ýetişer dadyma,
Başym çykmaz köp gowgaýa sataşdym.

Il arasynda ady ýaýran türkmen bagşylary Magtymgulynyň kân-kân eserlerini ürç edip aýdýarlar. Bagşylar şahyryň goşgularyny, hernäçe uzyn bolsa-da, ýatdan bilýärler we olary özleriniň süýji dillerinde saýradýarlar. Bagşy-sazandalar Magtymgulynyň şygrylaryny aýdanlarynda ýa çalanlarynda ol hakda dürli-dürli gürrüň rowaýatlar hem aýdýarlar. Şol gürrüňler ýaňky aýdym-sazlary kebşirleýär we beýik şahyryň beýik suratyny diňleýjiniň gözüniň öňüne getirýär. Ine, şol gürrüň rowaýatlaryň birisi:

Magtymgulynyň özi, enesi, giýewisi we daýysy – şu dördüsi ýaga düşýär. Bularyň hemmesini Maşada alyp gidýärler. Bular birnäçe wagt Maşat zyndanynda ýaşaýarlar. Soňra ýesirleri Tährana alyp gidýärler. Bulary Tähran zyndanynda iki hepde saklap, patyşaga: “Garrygala, Çendir deresinden şu zeyilli adamlary alyp geldik” diýip habar berýärler. Patyşa bulary çagyryýar we Magtymgulynyň enesinden:

– Bu tutulyp gelenler seniň nämäň ? – diýip sorayar. Ol:

– Biri oglum, biri giýewim, biri-de doganym – diýip jogap berýär. Patyşa:

– Sen gartaň aýal maşgala. Üçüsiniň haýsy birini dileseň, dile – diýýär.

Garry ene Magtymguly özüni şahyrçylygy bilen-de halas eder pikiri bilen “Giýew ýoldadyr, ogul bildedir, dogan weli tapylmaz” diýip, patyşadan doganyny dileýär.

Patyşa: – Ogluň näme käri bar ? – diýip sorayär. Garry ene guwanç bilen: – Oglum şahyrdyr. Ondan gep gutular ýaly däldir – diýýär. – Ogluňy çagyry, bir aýdyşyp görsek – diýende, garry ene ogluny çagyryär. Magtymguly goşgusy: “Ýomut, gökleň, tagsyp edip özünden” diýip başlapdyr we aýdyşykda patyşany ýeňipdir. Mahlasy, patyşanyň ol diýen adamsy däl. Şol ýerde patyşa:

– Seniň sözüň bilen hemmäňizi bagyşladym – diýýär. Şeýdip, Magtymguly dagy öz ýurtlaryna gelýärler. Men bu gürrüňleri köne adamlardan eşiderdim.

Bagşylar Magtymgulyň aýdymlarynyň içinde “Gözel sen”, “Näme sen”, “Rebbim Jelil”, “Degdi jana”, “Gezsem serýana”, “Dat ýar”, “Görüner” diýen aýdymlaryny, ylaýta-da, köp aýdýarlar. “Degdi jana” aýdymy ýurdumyzyň halk bagşysy Sahy Jepbarow we at gazanan bagşy Kiçi Geldimyradow has hem köp aýdýar. “Rebbim Jelil”, “Kepderi”, “Mala seretmez”, “Aýryldym”, “Kişi kişini”, “Pelek ömrüm”, “Duş gelse”, “Bu dünýä”, “Ykbal bolmady”, “Gözel sen” aýdymlary halkyň at gazanan bagşysy Kiçi Geldimyradowyň repertuarynda ymykly ýerleşipdir.

Magtymgulyň “Näme sen” goşgusy 1926-njy ýylda Berdi Kerbabaýew we Ahmet Ahundow tarapyndan 1940-njy ýylda çykarylan ýygnyndylarda ýerleşdirilipdi. Şahyryň “Dat ýar” (“Görüner”) goşgusy, halk rowaýatlaryna görä, onuň ölüm ýassygynda ýatyrka, goşan iň soňky goşgusydyr. Bu goşgyny merhum Hally bagşy (Aşgabat raýonynyň Köşi obasyndan) agzyndan düşürmän aýdardy we tanymal bagşymyzyň dilinden ýazylan bu aýdymy biz “Türkmen halk aýdymlary” diýen ýygnyndymyzda ýerleşdiripdik.

Bagşylar we diňe bagşylar hem däl, hemme halk Magtymgulynyň çaklan goşgy-gazallaryny özüniň gündelik söýgüli aýdymyna öwürmek bilen, onuň içi gürrüňli birnäçe poemalaryny-da aýdýarlar. Şahyryň bu eserleriniň içinde “Sözüm bar” we “Kepderi” poemalary örän şöhratlydyr. “Sözüm bar” poemasy gadymy erteki esasynda gurlup, ony häzirki döwür bagşylarymyzdan änewli Halmyrat bagşy uly joşgun bilen aýdýar. Halmyrat bagşy bu poemany ilkaşamdan oturyp, mazaly gyzyşanson, daň-säher çaglary aýtmagy gowy görýär. Men onuň bu poemany aýdyşyny (has dogrusy, sanaýşyny, çünki Halmyrat bagşy ony saz bilen aýtman, çeper dilde göçgünli duýgy bilen sanaýar) birinji gezek 1924-nji ýylda Aşgabat raýonynyň (etrabynyň) Gökje obasynda eşidipdim.

Poema iki ýüz kyrkdan hem agdyk goşgy setirinden ybaratdyr. Poema halypa hem goşun serkerdesi Alynyň (601–661) pahyr-pukaralara rehimdarlyk edişini we onuň batyr hem dilewarlygyny suratlandyrmak niýeti bilen ýazylypdyr. Poema Alynyň bir bergili garybyň möhümini bitirip, özüniň iki sany ogluny algydara girew goýşy we soňra bir daş şähere gidip, ol şäherdäki nesihatçy keşiş bilen sorag-jogap aýdyşyp, ony ýeňip, harwar-harwar, çuwal-çuwal pul alyp gelşi hakda gürrüň berýär. Aşakda henize çenli hiç ýerde çap bolup çykmadyk bu poemanyň ýek-ýarym parçalaryny gözden geçireliň! Poema:

Gulak salyň gardaşlar,
Bir ajaýyp sözüm bar.
Ne ezmaýyş eýlemiş,
Dostuna Perwerdigär –

– diýen sözler bilen başlap, aşakdaky ýaly bentleri öz içine alýar:

...Idin ediban dostan,
Bolma älemden mestan,

Aýdaýyn bir hoş destan,
Eger bolsan hyrydar.

...Ýetişdi bir diýara,
Haýran galdy bu käre,
Istär birewden sora,
Hiç erkek ýok, aýal bar.

Tört müň altyn zer nagty,
Goýna jübbe byrakdy,
Galadan daşa çykdy,
Geldi murgy-zernigär...

Şahyryň bu poemasy gysganç, süýthor we doň ýürek adamlary tankytlap, hor-homsy, kömege mätäç adamlaryň, pahyr-pukaralaryň möhümini bitirmelidir diýen pikir ýöretmek bilen birlikde, halypa hem serkerde hasaplanýan Alynyň şöhratyny artdyrmaga-da gönükdirilipdir. Bu poema şahyryň öz adyny şahyrlyk dessury boýunça ýatlap geçmegi bilen we okyjy-dinleýjilerinden özüniň ýat edilmegini islemegi bilen gutarýar:

Magtymguly, men jana,
Ynanmas men jahana,
Dogada ýat kylana,
Eýäm bolsun medetkär.

Magtymgulynyň goşgy we poemalaryny, ýanynyň gürrüni bilen, bagşylaryň yüz ýyllar dowamynda aýdyp gelişleri beýik şahyryň “Eý dünýä senden” atly şygryndaky:

Dokuz ýüz elli ýyl dünýäde gezip,
Bagşylar müň ýyl diyp, rowaýat ýazyp,
Gitmegenler tupan belasyn görüp,
Nuh hem näme gördi, eý dünýä, senden...

– diýen welilik sözlerini tassyklap berýär.

Magtymgulynyň ebedilik döreden eserlerini diňe bagşylar, sazandalar we ýaş-ýeleňler toý-meýlislerde ýa peýwagtlarynda-da aýdýar diýsek, onuň bäsinden gaýdardyk. Magtymgulynyň birentek goşgy-gazallaryny we poemalaryny öňki wagtda rysgal üçin il gezen, gapy syran gedaýlar hem täsirli labyzda sanadyrdylar. Ine, şol sanalyan eserleriň içinde şahyryň “Kepderi” ýaly poemasyny we “Ol nämedir” (“Habar ber – şeýledir”) ýaly kän aýdyşyk goşgularyny eşitmek bolýardy. Saýyl-gedaýlar şahyryň soňky şygryny, ylaýta-da, köp aýdýarlar, çünki ol goşgy dilegçä zat emlejek daýhan-çarwalaryň hut öz durmuşlaryndan alnan, olara many taýdan has düşnükli bolan we olara güýçli täsir edýän sözlerden ybaratdyr. Bu goşgynyň forma tarapy-da gyzlyklydyr. Goşgy dialog-aýdyşyk formasynda düzülen. Onda Magtymguly öz döwürdeşi Durdy şahyra sowal berýär. Durdy şahyr bolsa özüniň beýik ussadyňa jogap gaýtarýar.

Magtymguly:

O nämedir, ýaşyl-gyzyl öwüsýän,
O nämedir, aýagy ýok towusýan,
O nämedir, ýedi derýa böwüsýän,
Şahyr bolsaň, şondan bize habar ber?!

Durdy şahyr:

Ol ekindir, ýaşyl-gyzyl öwüsýän,
Ol ýylandyr, aýagy ýok towusýan,
Ol balykdyr, ýedi derýa böwüsýän,
Bizden salam bolsun, jogap şeýledir.

Magtymgulynyň bu dialogynyň ýokardaky bentlerindäki “öwüsýän”, “towusýan”, “böwüsýän” kimin ortak işlik formasynda görkezilen sözleri “öwüsä”, “towusya”, “böwüsä” edip, gysgaldylan formada hem ulanýarlar. Ýene, görnüp durşy ýaly, şahyryň elýazmalaryndaky “ol” sözünü gysgaldylan formada “o” diýip-de ulanýardylar.

Magtymgulynyň egsilmez hazynasy bolan ýüzlerçe goşgy-gazallary ýurduň ähli künçlerinde ýaňlanýardy we ýaňlanmakdadyr. Ol eserleri oglan-gyzlar hem, ýaşuly-garrylar hem, çarwalar hem, senetli-ussalar hem we awçy-balykçylar hem ýürek joşduryp, hyruç edip aýdýarlar, uly intipis edip diňleýärler. Bu hakda deňiz boýy türkmenleriň üstünden ýoly düşen rus ýazyjysy Pawel Lukniskiniň “Туркмены-моряки” (“Balykçy türkmenler”) atly kitabynda ýazýan zatlary ähmiýete laýyk zatlardyr.

Pawel Lukniskiniň özüniň “Balykçy türkmenler” diýen hekaýasynda Kaspi (häzirki Hazar) deňzinde balykçylyk edýän türkmenleriň iş arasynda bolsun, çay wagtynda bolsun, Magtymgulynyň gazallaryny elleri sypynan wagtlyry okaýandyklaryny we aýdym edip aýdýandyklaryny şeýle suratlandyrýar:

“Mämmet balyk tutulýan agaçlary we gaýyk küreklerini ýüp bilen çatyşdyryp, gaýygyň ýokarsyna germäp, üstüne ýorgan taşlady. Edil telär ýaly, oňat kölege salýan tüýnük boldy. Biz tüýnügiň aşagyna ýygnanyşdyk. Mämmet ýüzin ýatyp, bir galyň kitaby okamaga başlady. Ol kitaby daşyndan, howlukman hiňlenip okaýar. Pikir bersem, goşgy ýaly. Men:

– Okaýanyň näme? – diýip soradym.

– Magtymguly. Ol türkmenleriň iň gowy şahyry. Ol iki ýüz ýyl mundan ozal ýaşan we kän-kän aýdym ýazan. Ine, eşit!

Mämmet maňa biri-birinden gowy şygyr okap berdi. “Men şygyr diýeniň şu zeýilli bolaýsa! Örän gözeli eken” diýip pikir etdim. Soň hem bile suwda barýarkak, men Mämmetden: “Bize Magtymgulyny okap ber” diýip haýyş etdim. Bizniň hemmämiz bu şahyry söýýärdik we ony diňlemek üçin, tegelenip oturýardyk.”

Ýene: syýahatçy R. Karuts hem özüniň “Maňgyslakdaky grgyz we türkmenleriň arasynda” diýen kitabynda Magtymgulynyň gahrymançylyk hakyndaky aýdymalaryny bütin halk höwes bilen aýdýar diýip görkezýär. Emma bagşylaryň, sazandalaryň, rowaýatçylaryň işi munuň bilen-de çäklenmeýär.

Bagşylar, tamdyraçylar, gyjakçylar, hekaýaçylar we ertekiçiler, aýdymçylar we läleçiler Magtymgulynyň, umuman, ähli şahyrlaryň bir möwritde döredip giden hem döredýän eserlerini arman-irmän il arasyna ýaýradýarlar. Ol eserler dildendile, agyzdan-agza geçýär, kagyza ýazylýar, ýat tutulýar we şeýlelik bilen, eserleriň ep-esli bölegi ýitip ýogalmakdan halas bolýar. Sözüimizi jemläp aýdanymyzda, Magtymgulynyň gyzyla gaplaýmaly eserleri ýüz ýyllardan bari ölkämiziň dürli künçlerinde bagşylaryň dilinde, sazandalarymyzyň sazýnda, oglanuşak, uly-kiçi, bütin halkyň dilinde ýaňlanyp gelýär, halk özüniň beýik ogluny çyn ýürekden söýüp, dilinden düşürman gelýär.

Halk Magtymgulyny söýmek bilen türkmen şahyrlarynyň, türkmen eposynyň, birinji nobatda, beýik şahyryň gözeli eserlerini, goşgy-gazallaryny hem poemalaryny öz dillerinde, öz sazларында saýradýan bagşylara-da uly hezzet edýär, uly hormat goýýar. Bu babatda öten asyryň orta gürplerinde derwüş geýmine girip, Ýewropadan Türkmenistan ýaly ol wagt tanalmaýan we gatnaşyk edilmeýän “gorkuly” hasaplanýan ýurtlara syýahata gelen meşhur professor Arminiý Wamberiniň “Orta Aziýa syýahat” atly kitabynda berýän maglumatlary (ol maglumatlarybiz A. Wamberiniň rus dilinde çykarylan kitabyndan aldyk) örän gyzykly maglumatlardyr. A. Wamberi şeýle ýazýar: “Türkmen üçin baryp ýatan lezzet – bagşynyň gelmegidir we onuň tamdyra çalyp, Aman mollanyň, Göroglynyň ýa elýetmez şaha hasaplanýan Magtymgulynyň aýdymyny aýtmagydyr.”

Wamberi Türkmenistana tötänden düşse-de we şol wagtky şertlere görä, derwüşlik jindesine girip, gizlin gezmek ýaly hatarly ýagdaýy başyndan geçiren bolsa-da, ol alym türkmen halkynyň Magtymgula nähili garaýandygyny, nähili baha berýändigini şu sözlerinde ýeser synçy hökmünde dogry belläpdir we bu baha, bu garaýşa beýik şahyr bütinleý mynasydpdyr.

Magtymguly we halk döredijiligi⁴

Beýik rus ýazyjysy Maksim Gorkiý folklora, ýagny halk döredijiligine köp pikir beripdi. Onuň 1934-ni ýylda Sowet ýazyjylarynyň gurultaýynda folklory ýygnamak ony toplap öwrenmek hakynda aýdan taryhy sözleri we folklora beren bahasy ýadymyzdadyr. Maksim Gorkiý folkloryň döredijilik çeşmesidigni söz sungatynyň ol folklor jümmüşinden çykandygyny görkezip: “Söz sungatynyň başlangyjy folklordadyr” diýip aýdypdy.

Maksim Gorkiý başga bir ýerde “folklor halkyň janydyr” hem diýipdi. Dogrudan-da folklorda halkyň dünýägaraýşy, filosofiýasy onuň ahlak-moral, paýhas fantaziýasy, isleg-arzuwlary şekillendirilipdir. Şoňa görä, bir halkyň bolşuny, onuň dünýägaraýşsyny, hüý-häsiýetini, etnografiýasyny öwrenmek üçin ýaňky folklor hazynasyna hem ýüz tutmak gerek bolýar. Şondan ýokarky meselelere degişli-de jürbe-jür maglumatlary susup almak bolýar. Eger-de biz folklory halkyň psihologiýasy bilen tanyş bolmakdan ötri öwrenýän bolsak, dürli döwür şahyr-ýazyjylary folklordan üýtgeşigräk maksat bilen hem haýyrlanypdyrlar. Magtymguly ýaly söz ussatlary halkyň agyzdan-agza geçip, ata-baba aýdyp gelýän hekaýalaryna, erteki-rowaýatlaryna, nakyl-matallaryna, çeper keşpli meňzetmelerine ýüzlenmek arkaly özleriniň döreden eserlerini, şol halkyň ruhuna, onuň psihologiýa-däplerine dogry getiripdirler, olary halka düşnükli röwüşde düzüpdirler. Emma eserleri ile düşnükli etmek diňe folklordan peýdalanmak ýoly bilen amala aşyrylman, oňa has güýçli derejede eseriň ideýasynyň oňaly bolmagy bilen, diliniň gözal aýdyň berilmegi bilen ýetilýändir. Esasy mesele – ol eserleriň mazmun-ideýasy zähmetkeş halkyň öz döwürdeş şahyryndan edýän talaplaryna dogry gelmegidir.

⁴ “SSSR YA-nyň Türkmen filialynyň Habarlary” žurnalynyň 1950-nji yylyň №4 sanynda çap edilen makalanyň rejelenen we gysgaldylan görnüşi.

Şol hili talaplary başaryp, çeper zatlar ýazyp bilýän ýazyjylaryň işi rowaç tapýar. Olaryň ady, owazasy halk içinde uly şöhrata eýe bolýar: Şeýle şahyryň gözəl eserleri gözəl sözleri, öwüt-ündewleri il arasynda bellibir möçberde folklorla öwrülýär. Folklor hökmünde arkaba-arka dilden-dile geçip gelýär. Ine, şeýle derejä ýetip dabarasy dag aşan şahyrlarymyzyň birisi Magtymguly Pyragydyr. Aşakda biz onuň folklor bilen bolan aragatnaşygynyň üstünde, ilki bilen, şahyryň türkmen folklorloryndan başarnykly haýyrlanyşynyň, soňra bolsa onuň hut öz döreden zatlarynyň folklorlaşyşynyň üstünde aýratyn durup geçjekdiris. Magtymguly kiçijik çagalygyndan başlap köp eserleri, köp halklaryň erteki we rowaýatlaryny nakyl we matallaryny ürç edip arman-irmän diňläpdir, ulalansoň bolsa taryh, geografiýa we ş. m. okapdyr. Meselelere degişli dürli-dürli kitaplary okap, ol zatlary özüniň ägirt uly döredijiliginde çeper ulanypdyr, olary ýatlap geçipdir. Magtymgulynyň ähli okan, eşiden folklor ýa edebi eserlerini tutuşlaýyn anyklamak, olary başdan-aýak derňemek asla mümkin däl. Onuň üçin ýörite kitaplar ýazmaly bolar. Şol sebäpli biz bu ýerde Magtymgulynyň türkmen folklorly bien gatnaşygynyň üstünde durup geçjekdiris. Biz bu ýerde iki ýagdaýy göz öňinde tutarys.

Birinjiden, Magtymgulynyň döredijiliginiň halklylygyny görkezmek maksady bilen, biz onuň köp eserleriniň ideýasynyň zähmetkeş halkyň pikir-hyýallary bilen deň gelýändigini, iki tarapyň arasyndaky açyk parallelli bellejekdiris. Ikinjiden, Magtymgulynyň bir topar setirleriniň halk içinde atalar sözi hökmünde ulanylýandygyny we onuň köp şygylarynyň aýdyma öwrülip, bagşylar tarapyndan aýdylýandygyny görkezejekdiris.

Bu meseleleri çözmek üçin, birinji nobatda, Magtymgulynyň eserleri bilen halk döredijiligine girýän, atalar sözünü tutuşdyryp, şolaryň arasyndaky baglanyşygyň üstünde durmaly bolýarys.

Magtymgulynyň döredijiliginiň atalar sözi bilen baglanyşygyny şahyryň köp eserleriniň atalar sözi hökmünde ulanylýandygyny görkezmekçi bolýandygymyzyň sebäbi açyk: atalar sözi, umuman, halkyň häli-şindi ulanyp duran eserleri, olaryň köpüsi az söz bilen giň manyny aňladýar. Ýene atalar sözüniň çeper formada düzülendigi üçin ony bellemek hem aňsat bolýar. Şu ýerde rus edebiyatynda köp wagyz-nesihat ýaýradan basnýaçy I. A. Krylowyň hem atalar sözüne ýüzlenendigini ýatlamak gerek. Emma bu ýerde iki jüre kynçylyk orta çykýar. Ol kynçylygyň birisi Magtymgulynyň galapyn eserleriniň çuň manyly we ýeňil formaly bolany üçin olar boýdan-başa diýen ýaly atalar sözüne ýakyn, şoňa görä olaryň haýsysyny taşlap haýsysyny aljagyňy bilip bolmaýar. Şol sebakly parasatly şahyryň nakyla barabar uçursyz kän sygyr setirleriniň hemmesini gözden geçirmän, diňe olaryň bellibir bölegine syn etmäge çalyşjakdyrys. Kynçylygyň ikinjisi bolsa “Magtymguly halkdan alypmy, ýa halk Magtymguludan alypmy?” diýen soragy çözmegiň örän ýerliklidiginden ybaratdyr. Dogrudan-da, bir köp atalar sözi öz bolşuna ýa-da az-kem üýtgedilip, Magtymgulynyň döredijiliginde jaý tapypdyr. Şonuň üçin-de “kimiň kimden alandygyny” bilmek örän kyn.

Magtymgulynyň döredijiligindäki nakyllary we nakyl pisintli aýry-aýry temalary boýunça garamagy has makul tapdyk, ol temalaryň esaslary şulardyr: baý-garyplyk, türkmenler “Garyplyk öldürmez, öldürmese-de, güldürmez” diýip aýdypdyr, şu nakyl Magtymgulynyň “Delalat ýagşy” sygrynda:

Garyplyk beladyr, adam öldürmez,
Öldürmese, dirilikde güldürmez.

Magtymgulynyň il içinde köp aýdylan eseriniň biri onuň “Ýoksuzlykda niçeleriň döwrany” goşgusydyr. Bu goşgy:

Ýoksuzlykda niçeleriň döwrany,
Ýatyp ýagşy gören düýşüne degmez –

– setirleri bilen başlanyp, ol setirler, ýeri gelende, nakyl hökmünde ulanylýar. Şahyryň “Hak nazaryň salan bir serhoş ýigit” atly şygryndaky:

Bir niçeler gezer zerbaş don bilen,
Bir niçeler gezer gury san bilen –

– diýen setirleri hem gürründen gürrüň çykanda atalar sözünüň ýerini tutýandyr. “Berimsiz baýlara barandan, keremli daglara bar” diýen atalar sözi-de örän meşhurdy. Ussat şahyryň birnäçe eserlerinde hem şol pikir äşgär ýöredilipdir.

Magtymgulynyň hyjuwly şygryrlarynyň biri-de onuň “Gel, köňlüm, ýara gideli” goşgusydyr. Bu goşguda türkmenleriň “Köpüň daşy ýyrak atylar”, “Köpüň dilegi köl bolar” diýen pikirleri açyk aýdylypdyr;

Şuňkaryň peri ýetiler,
Köp daşy ýyrak atylar,
Ýigidiň ady tutular,
Garyndaş, hossar biläni.

Halk içinde “Garyndaş üýni garaňkyda belli” diýen nakyl bar. Bu ýerde garaňky sözi, elbetde, horluk-zarlyk, uruş-galmagal manysyndadyr. Şu many Magtymgulynyň ..Hoş gününde “şygrynda :

Hoş gününde hoştaplaşyp gezmäge,
Baryşmaga-gelişmäge ýat ýagşy.
Gam gününde galmagalyň üstünde,
Dogan ýagşy, gardaş ýagşy, zat ýagşy –

– diýlip berlipdir.

Akyldar şahyryň adama asylyly öwüt berýän eserleriniň içinde “Ýaman ýagşa ýoldaş bolsa” şygry-da bar. Bu şygryda ol

türkmenleriň “Agzybire taňry biýr, agzalany gaňrybiýr” diýen nesihatyny diňleýji hem okyjylara ýüzlenip:

Agzy ala bolan iliň,
Döwleti geçen ýalydyr –

– görnüşinde aýdypdyr.

Bir adamyň başyna ölüm-ýitim ýaly iş düşende, onuň uruşda ýakyn-ýeleňi ölende we bu hili betbagtlyga başga adamlar hem sezewar bolanda, türkmenler ol adama “Il bilen gelen toýdur baýram” diýip, teselli berýärler. Ol söz ýaňky ýüregi ýanan horluk-zarlyga sataşan adama güýçli täsir edýär. Ikinjiden, ol zeyilli öwüt-nesihat adamlary, ylaýta-da, goç ýigitleri zähmetkeş halk işi üçin gaýrat-gahrymançylyk görkezmäge çagyryýar. Biziň guwanç bilen adyny tutýan Magtymguly şahyrymyz hem edil şol pikire eýerip, ony özüniň ajap bir goşgusynda şeýle aýdypdyr.

Belent daglaryň başynda,
Bulut oýnar sil biläni.
Goç ýigide toýdur-baýram,
Her iş gelse il biläni.

“Ýekelik Hudaýa ýagşy” nesihaty il-halky, köpçüligi söymäge çagyryýar. Şeýle çagyryş Magtymgulynyň “Niçe işi akyl bilen hem etseň” şygrynda; “Ömrüňi ötürgil jemagat bilen” diýen formada berlipdir. Görşümüz ýaly, umumy pikir bu mysallaryň ikisinde hem birmeňzeş bolup çykýar. Şonuň bilen birlikde, Magtymguly diňe bir öz ilini söýüp, özgelere ýigrenmändir. Ol öz döwrüniň gumanisti hökmünde bütün ynsanyýeti bütün adamzady söýüpdür. Şonuň üçin-de ol:

Hak nazaryň salgan bir serhoş ýigit,
Ynsan üçin sarp eýleýir aşyny –

– diýip ýazýar.

Umuman aýdanymyzda, Magtymguly özüniň çeper sözünü il-halka nesihat etmek, il-halka terbiýe bermek we ony jan-dilden

söýmek ýaly asyly iş sarp edipdir. Muny şöhratly şahyryň “Gelgeý” sygryndaky:

Sözümi diňlese bir bilen belke,
Myradym nesihat etmekdir halka –

– diýen setirleri-de tassyk edýär.

Batyrlyk-gorkaklyk. Bu tema watancylyk, il-halky söýmeklik bilen arabaglanyşykda garamalydyrys. Daş-töwerekde gajar şalary, Hywa hanlary, Buhara emirleri ýaly dürli duşmanlar heşerlenişip durka, ýurt gorajy türkmenler üçin gerek häsiýetiň biri batyrlyk-edermenlikdi. Şol sebäpden biziň batyr-gorkaklyk temasyna degip geçmedik şahyrymyz ýok. Isle, Magtymguly bolsun, isle-de Seýdi, Zelili bolsun ýa-da Magrupy, Aşyky biziň köne şahyrymyzyň her biri goç ýigitleri wasp edip, gorkak muhannesleri il önünde masgara tutupdyrlar. Bu babatda, Magtymgulynyň aýdan zatlary agyzdan-agza geçip, özgeler üçin görelde bolupdyr. Mysal:

Namysly, gaýratly, arly goç ýigit,
Söweş günü gurban eder başyny.

Ýokarky setirleri okanyňda türkmen halkynyň, “Är ölümi – namysdan, towşan ölümi – gamyşdan” zeýilli nakyl-laryny ýadyňa salýarsyň. Ýene Magtymgulynyň: “Batyr bolsaň, etjek işiňi oýlama” diýen setiri “Soňun saýan batyr bolmaz” diýen nakyl bilen bap gelýär. Ýigidi ýigit edýän zadyň biri-de, onuň kowsa ýetýän, gaçsa gutulýan bedew atydyr. Şonuň üçin-de türkmenler at hakynda “Ýigit görki at-ýarağ” diýen ýaly känkän atalar sözüni döredipdirler. Bu hili sözler terbiýeçi şahyryň:

Ýigidiň bolmasa ýaragy-aty,
Şony belli biliň, ýokdur gaýraty! –

– diýen gözəl setirleri bilen sazlaşyp gidýär.

Eger Magtymgulynyň gorkak, bigaýrat, namart adamlary taňkyt edişine göz aýlasak, onda onuň:

Mertden dileg eden nowmyt aýrylmaz,
Namarda düşen iş hergiz gaýrylmaz

– diýen ýaly hakykat sözlerine duş gelýäris we ol sözler türkmenleriň “Merde ýalbarsaň, peseler, namarda ýalbarsaň eseler” diýen nakyllarynyň bir çemesinden barýar. Şahyr özüniň başga-da birentek şygrylarynda gorkak-muhannesleri wes-wejera edýär. Magtymgulynyň muhannesleri erbet paş edýän eserleri örän köp. Ol eserler bir-birinden kaşaň düzülendir. Şu ýerde biziň aýtjak bolýan zadymyz şahyryň “Namart kimdir biler bolsaň” atly örän ýörgünli, örän joşgunly goşgusy baradadyr. Bu satiriki taňkydy goşgynyň niresini alyp, niresini taşlajagyny bilmeýärsiň, sebäbi onuň asla taşlar ýaly ýeri ýok, ol boýdan-başa şowhunly ýazylan eserdir. Bu goşgyny okap-diňläniňde-de, adamyň ýüzünde ýylgyrma ýa gülki emele gelmezligi mümkin däl, sebäbi onuň her bir setiri, her bir sözi özüniň hakykatlygy we keşpliligi, gysgadan düzülen gözelligi arkaly adamyny täsin galdyrýar. Magtymgulynyň bu şygry halk içinde nakyl hökmünde tutuşlaýyn diýen ýaly ulanylýar.

Magtymgulynyň “Asmanyň ýüzleri münnewwar bolsa” şygry-da içi nakyldan doly eserdir. Bu eser şahyryň synçy hem hakykatçydygyna güwädir. Şahyr durmuşda bolup geçýän mertlik-namartlyk hakynda her bir bentde hakykat zatlar aýdypdyr. Ol bent türkmenleriň “Ýamana ýanaşsaň, belasy ýokar, gazana ýanaşsaň – garasy” diýen atalar sözi bilen jebis gelýär. Bentde şeýle diýilýär:

Ozal akan ýerden akarmyş aryk,
Özün öwen ýigdiň tanapy çüýrük,
Mertden aşna tutsaň, abraýña şarik,
Namart aşnasyna hile getirmiş.

Durmuşda bolşuna görä, bir namart nalajedeýine möhümiň düşüp dilege barsaň, ol tetelli adam hiç haçan seniň möhümiň bitirmeyär. Şonuň ýaly ýerde “Namarda zar bolandan, gara derýa gark bol” diýlip, janygyp aýdylýar. Ýene “Geçme namart köprüsinden, goý, aparsyn sil seni!” diýilýän wagty-da bolýardy. Magtymgulynyň “Doga kylsam” şygrynda hem şol mesele gozgalypdyr. Goşgynyň bir ýerinde şahyr:

Gark olsaň derýaýa, duş gelseň derde,
Tama üçin açma, ýüzüňden perde,
Gatydan dileg etme, gedi-namarda,
Işiň düşse, dosta-ýara ýüz ursaň –

– diýip, namardyň peýdasyndan geçip, başa düşen işiňe mertlerçe çydam getirmelidigini nesihat berýär.

Hüşgärlik, duşmana syýasat. Kim bilen iş salyşýanyňy bilmek durmuşda seresap hüşgär bolmak, duşman bilen göreşeniňde, hilegärliги başarmak hem adama zerur bolan, peýda getirýän sypatlardandyr. Bu babatda hem, Magtymguly bize akyl berýän miras galdyryp gidipdir. Olardan Magtymgulynyň:

Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde
Ony başarmaga kişi gerekdir –

– diýen ganatly sözlerini eşitmedigimiz ýok bolsa gerek. Ýene “It arryklygyn, bildirmez gurda, ýelek galdyrar” diýlişi ýaly, şahyr başga bir goşgusynda:

It hem arryklygyn gurda bildirmez,
Elbetde, duşmana syýasat ýagşy –

– diýip, içki syryny duşmana bildirmeli däldigini maslahat berýar. Onuň beren bu mashalety ganly, aldym-berdimli döwürlerde ýaşan türkmen ýigitlerine oňat peýda getirendir diýip çak edip bileris.

Akmaga iç berip, syryň paş etme,
Galbirde suw durmaz gözemek bilen –

– diýen sözleriň çeperçiligi onuň akmak, agzyboş adamyň içinde gep ýatmajagyny elegeň içine guýlan suwuň durman akysy bilen deňşdirmeginden ybaratdyr. Türkmenler gepi nirede geplemelidigini we nirede geplemeli däldigini “Tamda gulak bar” diýen nakyl bilen duýdurýarlar. Edil şu zeýilli pent Magtymgulynyň “Gel , köňlüm, men saňa nesihat kylyý” şygrynda:

Aňlamaý söýleme: tamda gulak bar,
Iç syryň kişige aýdyjy bolma!

– diýlip jikme-jigi bilen gaýtalanypdyr.

Şahyryň “Däli köňlüm” goşgusynda içi möjek, daşy jäjek adamlar babatda aýdýan zatlary özüniň keşpliligi sebäpli, şol tetelli pisi gözüň öňüne getirýänligi sebäpli, örän ynandyryjy nesihat bolup çykýar. Ol şeýle diýýär:

Agzy gülyän, kalby bozuk namarda,
Gardaş olma, ýyrak eýle özüňni!

Hüşgärlige bagyşlanan öwüt-nesihatlaryň içinde “Ýoldaşyň it bolsa, taýagyňy bek sakla” ýaly köp akyl öwredýär. Ine, şol zeýilli nesihaty Magtymgulynyň “Binaýy-behiştde” şygryndaky:

Gerçe tilde dost hem bolsa şanyňda,
Bir it bilip, agac sakla ýanyňda,
Ömründe ugraşyp gezeň şum bile –

– diýen setirleri hem şony öwredýär.

Biz Magtymgulynyň döredijiligi bilen folkloryň arasyndaky arabaglanyşyga eden synymyzy mundan beýläk hem dowam etdirjekdiris.

Magtymgulyň çeper sözi⁵

Magtymguly özüniň edebi dilini üç sany çeşme bilen baglanyşdyrypdyr. Olaryň, birinjisi, türkmenleriň sada halk dili, ikinjisi, pars sözleri we üçünjisi-de arap sözleridir. Şahyryň dili XVIII asyr türkmeniň halk diline, esasan, barabar bolup arap-pars elementleri ikinji, üçünji orunda durýar. Magtymgulyň edebi diliniň aýry-aýry görnüşlerini bir-birileri bilen tutuşdyryp görmek üçin onuň käbir şygrylaryna göz aýlalyň! Ynha, Magtymgulyň il arasynda örän ýörgünli eserlerinden biri bolan “Düşen günlerim” atly goşgusy. Goşgynyň başky we ahyrky bendi:

Dokuz aý ýatmyşam, enem garnynda,
Göz açyp, dünýäge gelen günlerim.
Dört aýlap gezmişem, enem golunda,
Sekiz aýda dişim çykan günlerim.

Ýüz ýaşa ýetirmän alarlar janyň,
Uzadyp goýarlar, biçerler donuň,
Magtymguly, hemra bolsun imanyň,
Jan jesetden aýra düşen günlerim.

Goşgynyň türkmenlere düşnüksiz ýeri ýok. Emma beýle diýmek bilen biz onuň tekstinde arap-pars elementleri ýokdur diýmek islemeýäris. Goşgy hernäçe düşnükli bolsa-da, onda warwarzimlere esli derejede duş gelmek bolýar. Sözüimiziň has anyk bolmagy üçin goşgynyň näçe sözden we elementden ybaratdygyna syn edeliň! 9 bentli bu goşguda 36 setir bar. 36 setirde jemi 166 söz bar. 166 sözden 139 sany ýa-da 83,73 göterimi türkmen sözi, 14 sany ýa-da 8,43 göterimi pars sözi, 13 söz ýa-da,

⁵ “Sowet edebiyaty” žurnalynyň 1967-nji ýylyň №7 sanynda çap edilen makalanyň rejelenen we gysgaldylan görnüşi.

8,04 göterimi arap sözi. Biz ýokarda türkmen sözi 139 sany ýa-da 83,73 göterim diýip görkezdik. Şeýle diýmek bilen, biz iki zady ýatda saklamaly. Birinjiden, şol türkmen sözleriniň käbirleri aýdylyş morfologik taýdan häzirki döwrümüz üçin birneme üýtgeşik gelyär. Mysal üçin, Magtymgulynyň goşgusynda “ýatmyşam”, “aýaça”, “dolmuşam” “almyşam” “bolmuşam” ýaly sözleriň öwezine biziň häzirki grammatik normalarymyzda “ýatdym”, “aýa çenli”, “doldy”, “aldym”, “boldum” görnüşleri ulanylýar. Diýmek, Magtymguly türkmen sözlerini ulanmak bilen birlikde, olaryň käbirlerini morfologik babatda arhaik formada hem-de goşgy galyplaryna salyp çeperleşdirip düzüpdir, emma şeýle-de bolsa olar hem bütinleý düşnükli çykydyr. Ikinjiden, biz türkmen sözi 139 sany diýsek-de, şolaryň tas hemmesiniň türk-tatar dillerinde gepleýän beýleki halklar (özbek, azerbaýjan we başgalar) üçin-de, umuman, düşnük-lidigini bellemelidiris.

Biz ýokarda Magtymgulynyň “Düşen günlerim” goşgusyň düzümine göz aýladyk. Goşgy türk-türkmen şygrylarynyň milli formasydyr. Eger-de Magtymgulynyň gazal, muhammes, müseddes, ýaly formalaryny alsak, onda ol eserlerde arabizmleriň we parsizmleriň has köp ulanylandygyny görüp bileris, çünki ol formalaryň, asly türk-türkmenleriňki bolman, türkmen edebiýatyna giren görnüşlerdir. Magtymgulynyň sözlügiň düzümini has anyk etmek üçin şahyryň ähli eserlerindäki leksiki elementleri hasaba almaly bolardy. Munuň özi, elbetde, özbaşyna bir mesele bolup, ol aýratyn barlag şekilinde çözülip bilner.

Magtymgulynyň il içinde ägirt uly şöhrata eýe bolup, onuň eserleriniň folklor hökmünde dilden-dile geçmeginiň bir sebäbi şahyryň diliniň keşpliden, giň manyly we ýeňil, düşnükli bolmagydyr. Magtymgulynyň ýazan eserleriniň aglabasynyň dili gepleýiş dili ýaly bolup oňa düşünmeýän örän azdyr. Ol il içinde häli-şindi ulanylyp durlan dildir. Eger-de biz Magtymguludan

ozalky şahyrlaryň dilini alsak, onda ol dil, köplenç, halka düşnüksiz ýa-da az düşnükli. Aşakda biz Magtymguludan öň döran käbir şahyrlaryň edebi miraslarynyň dillerine gysgajyk syn edeliň!

Gadymy şahyrlardan bize Hoja Ahmet Ýasawynyň hikmetleri, Wepaýynyň “Rownakyl-yslamy” bitewi kitap hökmünde gelip ýetişdi. Ol kitaplar, türkmenler arasynda az-u-kän derejede (esasan, mekdeplerde) okalýardy. Hoja Ahmediniň hikmetleri türkmenleriň arasynda ýaýrandygy we onuň iň köne şahyrlardan bolandygy üçin synymyzy şondan başlaýarys. Hoja Ahmet Ýasawynyň haýsy milletdendigi mälim däl, ony özbekler hem öz şahyrlary diýip tapýarlar, türkmenler hem, şeýle-de bolsa Hoja Ahmediniň ömrüniň köpüsini Maryda we Syrderýanyň aşak başynda, ýagny şol döwürde türkmenleriň ýaşan ýerlerinde geçirendigi takyklanan zatdyr. Bu hakda meşhur alym prof. Bertelsiniň aýdan sözleri has ähmiýetlidir. Ý.E. Bertelsiniň ýazmagyna görä, Ýasawy XII asyryda ýaşapdyr, ol 1167-nji ýylda dünýeden ötüpdür. Ýasawy türkmenlere düşnükli dilde ýazmagy wajyp bilipdir. Ýene Maryda Ýasawy babatda halk rowaýatlary köp bolup, ol rowaýatlar häzir hem aýdylýar. Munuň beýle bolmagy Ýasawynyň köp wagtlaryny türkmenler bilen geçirendir diýmäge ekabyr tutaryk bolýar. Şeýle-de bolsa, biz bu ýerde Ýasawynyň kimdigini we onuň döredijiligini derňemek dumly-duşdan ony seljermek wezipesini öňümüzde goýman, diňe şahyryň dil aýratynlygyna seredip geçjekdiris.

Ýasawynyň hikmetleri:

Bismilla diýip, beýan eýle, hikmet aýtyk,
Talyplarga dürri-göwher saçdym men-ä.
Ryýazatny kattyg tapytyb, kanlar ýutub,
Men defteri sany sözün açdym men-ä –

– diýen setirleri bilen açylýar.

Görşümüz ýaly, Ýasawynyň dili Magtymgulynyňky ýaly hemmelere düşnükli däl, onda arap-pars sözleri köpdür. Ýene sözleriň düzülişi-de Magtymgulynyňky ýaly ýönekeý bolman üýtgeşigräkdir (“beýan eýleý men-ä kattyg”). Ynha, onuň “Aýgym gelur” hikmeti. Bu hikmetde hem düşnüksiz we arhaistik formaly sözler az däl:

Kaýu ýerde ayzlarny jemgi bolsa,
O şol ýerde hal ylmyny aýgum gelur –

– bu ýerdäki “kaýu” sözi türkmenleriň “haysy” (Magtymguluda kaýsy) sözüniň manysynda, ayzlaryny – ayzlarynyň, “aýgum” – aýdasym manysynda ulanylypdyr.

Ýasawynyň ýene-de bir sopusylyk hikmetini alyp görelin!
Bu hikmet şeýle:

Gudrat birlen ferman kyldy, Möwlam bizge,
Ýer-u-gökde janlyg mahluk kalmaz ermiş.

Ýokarky setirlerdäki “janlyg”, “kalmaz ermiş” sözleri we umuman, sözlemleriň düşülüşü gepleýiş dilindäkiden, sada türkmen kadalaryndan çylşyrymlydygyny görýäris. Şu ýerde Magtymguludan hem ýekeje mysal alyp görelin! Ynha, onuň “Är ýanynda bellidir” goşgusy.

Ýagşylygy pis bilmez,
Är ýanynda bellidir.
Görer gözün gymmaty,
Kör ýanynda bellidir.

Magtymgulynyň döredijiliginiň agyzdan-agza geçip gelmeginiň esasy sebäbi, onda ýöredilen pikirleriň, umuman, zähmetkeş halk ideallaryna ýakyn bolmagydyr. Hoja Ahmediň hikmetleriniň hemmesi diýen ýaly, sopuslyk, derwüşlik, terkidünýalik, dini-mistiki mazmundadyr. Ol mazmun halkyň

durmuş, azatlyk watançylyk, asylyly işler üçin eden göreşine golaýlaşanok hem, eýsem, Ýasawynyň:

“Huw” halkasy guruldy,
Eý derwişler, geliňler!
Halk sufrasy ýaýyldy,
Andan ülüş alyňlar –

– diýen ýaly setirleriniň durmuş bilen, halkyň gahrymanlary bilen ýakyn gelýän ýeri barmy?! Elbetde, ýok. Ýene-de Magyngulyynyň halka düşnükli bolmagynyň halkyň ýüreginden turmagynyň bir sebäbi, onuň halk deňeşdirmelerinden, halk keşplerinden, halkyň nakyl-matallary ýaly folklor žanrlaryndan we poetiki formalaryndan, dürli çeper usullardan ussatlyk bilen ulanmagy bolandyr.

Indi Wepaýynyň “Rownakyl-yslam” kitabyna syn edeliň! Bu kitap XV asyrdaky ýazylyan dini-edebi ýadygärlikdir. Kitaby halk rowaýatyna görä, bir baý çarwa aýaly Wepaýy şahyra ýazdyrypdyr. Maksat Kuranda we gaýry arap dilindäki dini eserlerde görkezilen kada-kanunlary türkmen diline geçirip türkmenlere (iň bärsi jemgyýetiň barly gatlaklaryna) düşnükli dilde ýaýratmak bolupdyr. Kitap (Rownak) ady bilen köne mekdeplerde okuw kitaby hökmünde okalardy. “Rownak”:

Şükür edip, ol halky birläli,
Sanygyň sungy nedur söýleýli –

– sözleri bilen başlap, onuň içinde namaz okamak, roza tutmak, maldan hüşür-zekat bermek we şoňa meňzeş meseleler hakynda her hili düşündirişler berilýär. Şolar bilen birlikde, kitapda edep, tertip, arassaçylyk, hyzmatparazlyk ýaly oňaly meseleler hem orta atylypdyr. Kitabyň dilinde geçenimizde, onuň içinde arap-pars sözleriniň köp getirilmegi hakynda, şeýle hem, morfologik taýdan-çylşyrymylygyny görkezip bileris. Ynha,

onuň “howuz – guýular” hakyndaky baby, bu bapda gelyän sözler şu zeyilliräkdir: “Baby – aşyr kim kylur howzy beýan hem kyduwlar hökmüni eýlär aýan ol kuduaryg sufu ýahut, meger, kar ýagmur ne kim ol gökden ýagar”, bu ýerde birinji strofadaky “bap”, “aşyr”, “beýan”, “hökm”, “sow” sözi-de “sow” sözünüň arhaistik formasydyr. Ýene kitabyň goşgy düzüliş formasy-da türkmenleriň arasynda gaty ornaşyp bilen däldir. Bizde we umuman, türk halklarynda goşgy – dörtleme metri has ýörgünlidir we Magtymgulynyň hem eserleriniň köpüsi edil şol dörtleme şekilinde berlendir. Rownagyň ýene tagam iýmekligiň edep-tertibine degişli ýerini alalyň! Ol bölüm şu jüre ýazylyp başlanýar:

Gel, tagam iýmekligiň hökmüne,
Farz ile sünnet, edep erkinde.
Farz niçe, sünnet niçe, edep niçe,
Bu taky bolsun beýan uştan uça”

Mundaky sözleriň hem köpçüligi düşnüksizligi öňki ýaly. Dogry, bu sözlere XV asyryň türkmenleri, belki-de, gowrak düşünendirler, emma şonda-da ol kitabyň diliniň soňky döwürler XVIII–XIX asyrlar üçin agyrlygy şol agyrlygynda galandyr. Biz bolsa Magtymgulynyň öz döwrüniň ähli halk köpçüligi üçin, jemgyýetiň ahli gatklary üçin düşnükli bolanlygy we hemişelik şol düşnükliiliginde galyşy barada gepleýäris. Eýsem, beýik şahyryň:

Ýaşy ýeten arap atyň şanynda,
Mälim bolmaz, depe nedir, duz nedir.
Ýüňi ýeten goç ýigidiň ýanynda,
Altmyş nedir, ýetmiş nedir, yüz nedir –

– ýaly onlarça, yüzlerçe bolan şygrylary kime düşnükli dälmişin?
Ýene biz Ýasawynyň dili bilen Magtymgulynyň dilini deňşdirip

görenmizde, diliň, umuman, sada düşnükli çykmagy üçin bolan şertleri – zähmetkeş halk bilen bir pikirdeşlik, halk döredijiligi bilen arabaglanyşyk we şoňa meňzeşler hakda agzapdyk. Ol şertleri bu ýerde-de ýada salmalydyrys. Dürli halklaryň tanymal şahyrlary öz döredijiliginde halk çeşmelerinden, halk edebiýaty – folklordan peýdalanypdyrlar. Olar eser döredenlerinde halk arasynda ulanylyp gelýän herhili çeper formalara, sözüň bezeg elementlerine ýüz tutup, edebi dili halk dili bilen utgaşdyryp bilipdirler. Şu ýerde A. S. Puşkiniň öz edebi dilini köpçülik diline ýakynlaşdyryşy muňa aýyk mysal bolup biler. A. S. Puşkiniň döredijiliginiň şu tarapyny belläp, akademik W. W. Winogradow şeýle ýazýar:

“...не раз в статьях и письмах Пушкина звучат указания на народную словестность как на источник литературного языка и литературных форм”.

Ir döwürlerde Miraly Şir Nowaýynyň “Çar diwan” kitaby hem türkmen mekdebinde resmi suratda okalýardy. Bu kitap:

Eşrekat – men eksi-şemsal kyýasy,
Enwar elhudo. Ýary eksi meýde gör –

– diýip, “şamydan çykdy seda” setirleri bilen başlanyp, kitabyň adyna umuman, “Nowaýy” diýip aýdardylar. Nowaýy XV asyrdaky ýaşan (1441–1501) beýik özbek şahyrydyr. Şonuň üçin-de, “Myraly we Soltansöýün” ady bilen beýik şahyr hakynda gaty kän degişmeler döredilipdir. Nowaýynyň “Çar diwanynyň” diline geçnimizde, türkmen onyň Magtymgulynyňkydan köp esse düşnüksizdigini aýyk görkezip bilers. Aşakda anyk mysallara ýüz tutalyň! Kitabyň ilki başynda gelýän gazalyň birinji bendi:

Eý, niçik kim durny,
Mahsy esregan umman era.

Göwheri yşkynda
Pynhan esregan umman era –

– bolup ol:

Eý, Nowaýy, sen çu kul sen kullugynda ýagşy bil,
Fikretiň raşgyna zowlan berme, bu meýdan era –

– diýen setirler bilen-de gutarýar.

Elbetde, bu hili şygyrlar köpçülik üçin şeýle bir düşnükli däl. Magtymgulynyň dili bolsa halkyň hemme gatlaklary üçin we hemme döwür üçin, umuman, aňsat bolup galýar. Nowaýynyň kitabyňyň aýagragyndan-da bir gazalyny alyp göreliň! Bu gazal:

Kaçan görsem, ol aýny, köýdürer janyny efganym,
Eger görmek miýesser bolmasa, misgin meniň janym.

strofasy bilen başlanyp:

Nowaýy, yşk era, zünnar baglap, girdi diýer içre,
Magana bir kadah bermes maňa ol nämusulmanym.

Eger Magtymgulynyň eserlerini alsak, onda onuň dili öňki şahyrlaryň içinde, elbetde, Nowaýyňkydan-da gaty parhly durýar. Şu ýerde bir geň zady hem ýatlamalydyrys: Köne mekdeplerde Magtymgulynyň kitaby okadylmazdy oňa mekdep okuw meýilnamasynda ýer berilmezdi. Şeýle-de bolsa, halk özüniň gadyrdan oglunyň ölmez-ýitmez eserlerini mekdepden başga ýerde urç edip diňlärdi, olary agyzdan-agza, nesilden-nesle geçirerd. Sebäbi şahyryň:

Eşek özün egsik saýmaz bedewden,
Gymmat etseň, at ýanynda bellidir.

Magtymguly, garyplaryň gözýaşy,
Daglary ereder, ýandyrar daşy,
Pahyra jebir eden zalymyň işi,
Ruzy-magşar diwanynda bellidir –

– ýaly çuň manyly çeper formaly goşgy gazallary tüýs halk dilinde ýazylyp, şol halkyň isleg-talaplaryna, arzuw-ideýalaryna, esasan, dogry gelyärdi. Magtymguludan öň dörän türkmen şahyrlaryndan onuň atasy Döwletmämmet Azadyny we Nurmuhamet Garyp Andalaby görkezmek mümkin. Bu şahyrlaryň birinjisi özüniň “Wagzy-azat” hem başga-da eserleri arkaly belli bolup, ikinjisi-de häzirki maglumatlara görä, “Ýusup-Züleyha”, “Oguznama”, “Zeýnelarap”, “Nesimi” poemalarynyň awtorydyr. Biziň bu ýerde ara aljak bolýan zadymyz şol şahyrlaryň dilidir. Nurmuhamet Garyp Andalap takmynan 1711-nji ýylda eneden doglup, 1770-nji ýylda hem aradan çykýar. Onuň ýerligi häzirki Daşoguz welaýat Ýylanly etraby. Andalabyň poeziýasy bilen tanyş bolmak üçin onuň “Ýusup-Züleyha” atly dessanyna ýüz tutalyň! Bu dessan gadymy Bibliýa (Töwrat) rowaýaty esasynda proza hem goşgy bilen ýazylan eserdir. Eser:

Hezreti Kahar Egamu Züljelal,
Ýoktur anyň birligine kyly-kal –

– diýen sözler bilen başlanyp, ilki bilen, giriş hökmünde, awtor Hudaýa mynajat edýär, ony wasp edýär, şonuň bilen birlikde, ondan sorayarlar:

Bar kysas içre aşap destane,
Ne bolar, kylsaň any gülüstan.
Ýusup syddyk–Züleyhany sen,
Türki halaýykga sen kyl pur çemen.

Şondan soň awtor bu kyssany “türki dilde ýazyp bermäge boýun egýär. Soňra ol özüniň kimdigini şeýle düşündirýär:

Ismim erdi, Nurmuhamet Garyp, Sözde tahallusym idi Andalyp, Şährimiz Ürgenç welaýat idi, Hanymyz Şagazy hemaýat idi.

Görşümüz ýaly, Andalybyň hem dili agyr, onda düşnüksiz köne sözler ýeterlikdir. Şahyryň sözleri arhaikdir. Ynha, kitabyň iň soňunda gelýän şygyr-elegiýany Ýusup ölende özüniň ýary Züleýha aýdýar.

Ayz tenden sujuk janym çykypdyr.
Söz olmasa, gyzyl tili neýlerem.
Bady-ajal ymaratym ýykypdyr,
Serw olmasa, kaddy-daly neýlerem –

– diýen setirler bilen başlanýar.

Elbetde, Andalybyň bu kitaby öňki Ýasawynyň, Wepaýynyň, Nowaýynyň dilinden has düşnükli, çünki olar dürli döwürlerde ýaşapdyrlar. Andalybyň diliniň tapawudy hem onuň XVIII asyrdan Magtymgulynyň döwründe ýaşamagyndan gelip çykýar. Emma şeýle-de bolsa, Andalybyň dili Magtymgulynyňka garanynda, şindiz hem agyrrakdyr. Ýene ýazylan eseriň mazmuny-da ýatdan çykmaýy däl. Andalybyň ýazan eserleriniň köpüsiniň mazmuny gadymy rowaýatlardan alnypdyr, onuň öz döwrüne degişli ýazan zady, goşgy-gazaly örän azdyr. Magtymguly bolsa öz döredijiliginde, esasan, döwrüniň ýurt raýatyndan edýän talaplaryny halk döredijiligi bilen ýakyn arabaglanyşykda çeper suratlandyrypdyr we şonuň üçin-de, parlawuk şöhrat, ölmez-ýitmez at gazanypdyr. Magtymgulynyň atasy Azadynyň diliniň üstünde durup geçeliň! Soňky maglumatlara göre, Azadynyň türkmençe ýazan eseri “Wagzy-Azat” traktaty bilen birnäçe gazaly bolup, olaryň daşyndan onuň parsça we arapça ýazan kitaplary-da bardyr. “Wagzy-Azat” kitabyň dili köpçülik halka oňat düşnükli däl, sebäbi onda, birinjiden, arap-pars sözleri uçursyz kän, ikinjiden, onuň morfologik gurluşy arhaistik formadadyr. Şuny biz aşakdaky mysallaryň üsti bilen görkezip

bileris. Awtor kitabynyň başynda Hudaýa mynjat aýdyp, ony dürli sözler bilen wasp edýär;

Hamd-Alla, şükür-Alla ol Haka,
Terbiýet kyldy bir ofuç tofraka.
Hoş ajaýyp, görkli surat etdi, gör,
Berdi jany-dinlerin öwretdi, gör.

Bu hili girişden soň, kitap dört sany baba bölünip, onuň birinjisi patyşalar hakyndadyr. Bu bap:

Baby-owwal padyşahlar waspyny –
Bary berse, wasp eder Rebbi-gany –

sözleri bilen başlap, onda jürbe-jür hökümdarlar barada gürrüň gidýär. Azady bu babyň bir ýerinde hökümdarlar (patyşalar) öz raýatlarynyň göwnüne degmeli däldirler: eger göwnüne degseler, onda olaryň başyna bela ýagar diýen ýaly pikire gelip, şeýle ýazýar:

Padyşah alsa ragaýat köňlüni,
Dost tutarlar bes, ragaýatlar any.
Murgy dil iýse muhabbet dänesin,
Çün kabył köňlüniň şışesin her kim döger,
Durmaý anyň üstige lagnat ýagar.

Görşümüz ýaly, Azadynyň leksikasy agyr: onda arap-pars elementleri örän uly ýer tutýar, türkmen sözleri-de arhaistik formada berlipdir. Bu dil kitaby dildir, oňa düşünmek hemme adamlara başartmaz. Bu zeyilli dilde ýazylan eseri (hatda ýeňil hem bolsa) ulanmak asla mümkin däl. Maglumaty has doly almak üçin kitabyň başga ýerlerine-de seredeliň!

Üçünji bap:

Baby-suýum içre waspy-alyman,
Zikr edeyim anlary, belli biliň –

– diýip başlap, onda adamlar, teologlar hakynda gürrüň gidýär. Bu babyň dili-de öňkülerden aňsat däl, munda hem warwarizler, arhaizmler näçe diýseň bar. Eger-de synomyzy dowam etdirsek onda:

Bes ylym dürdür, anyň ýok kymmaty,
Hak aňa berdi bigaýat hümmeti,
Sahyby gije bolursa, Aý durar röwşen,
Olgaý hem ýaman, hem ýagşy ýol –

– diýip, ylmyň tarypy edilýän setirlerde kän duşarys. Şeýle-de bolsa Azadynyň diliniň agyrllygy, onuň az düşnükliidigi äşgär görnüp dur. Eger-de Azadynyň aýry-aýry sygyrlaryna ýüz tutsak, onda olaryň-da diliniň şol zeyillidigini tassyklap bileris. Ynha, onuň “Dad, heý” diýen gazaly.

Bu gazal:

Gam dumany basdy köňlümni,
Açylmaz, dad, heý!
Bark urub barany-rahmatlar,
Saçylmaz, dad, heý! –

– bendi bilen başlanyp, onuň dili her hili arap-pars sözlerinden we köne, çagataý formasyndaky sözlerden doludyr. Şeýle bolany üçin, elbetde, oňa degişli taýýarlygyň bolmasa, doly düşünmek kyn. Emma Azadynyň şahyr ogly Magtymgulynyň çeper eserleriniň dili weli, düýbünden başga. Ol eserleriň köpüsi, birinjiden, esasan, ulanýan dörtleme formasynda düzülipdir. Ikinjiden, olar her bir tarapdan – forma tarapdan-da, many tarapdan-da halk döredijiligi bilen, köplenç, bapdaş gelýär. Muňa beýik şahyryň “Ýykmaýan ärden” goşgusyny alsak, ýeterlikdir. Gepi uzaga çekmän, onuň birinji bendine gulak asalyň!

Hiç köňül şatlygy çykmaz,
Bir köňül ýykmaýan ärden.
Ýagşylyk tamasyn etmäň,
Ýamanlyk çykmaýan ärden.

Bu setirler gysgadan düzülen giň manyly sözlerdir, ol sözler il içinde nakyl şekilinde-de ulanylýar.

Biz ýokarda Magtymgulynyň ozal ýüze çykan medeni miraslarymyzyň dürli döwürlerde dörän köne şahyrlarymyzyň edebi dillerini Magtymgulynyň dili bilen deňeşdirip gördük. Deňeşdirmek Magtymgulynyň diliniň has ýeňildigini, halk köpçüligine düşnükliedigini subut etdi. Şu ýerde şöhratly rus ýazyjysy Iwan Sergeýewiç Turgenowyň beýik rus şahyry A. S. Puşkin hakynda, Puşkiniň rus edebi dilini işläp döretmek babatda, ol dili baýlaşdyrmak, çuň manyly, çeper formaly timarlamak babatda görkezen hyzmaty hakynda aýdan sözlerini ýada salmak isleýäris. Ol şeýle diýýär: “Заслуги Пушкина перед Россией велики и достойны народной признательностью. Он дал окончательную обработку нашему языку. Он первый наконец водрузил могучей рукой знамя поэзии глубоко в русскую землю”.

I. S. Turgenewiň A. S. Puşkine beren bahasy ýaly baha Magtymguly hem mynasypdyr, çünki ol hem türkmen topragynda poeziýa dilini köpçülik halk diline ýakynlaşdyrды, Öňki köne edebi dil bilen halkyň arasyndaky böwedi ýykды, edebi dili halk sözleri, halk meňzermeleri, keşpleri bilen halka düşnükli morfologik hem sintaktik düzüliş, aýdylyş bilen we şolar ýaly täzelikler bilen bezedi. Indi biz Magtymgulynyň döredijiliginde dürli manylarda ulanylýan sözlere syn etmäge geçýäris.

Magtymgulynyň döredijiligindäki sözleriň göni manysynda ulanylyşy

Magtymgulynyň döredijiliginiň aýratynlygy, ýokarda belleýşimiz ýaly, onuň diliniň köpçilik halka, umuman, düşnükli bolmagydyr, Diliň halka düşnükli bolmagynyň sebäbi, ol özüniň çun manyly galapyn eserlerini ýazanda, leksiki babatda, esasan, türkmen halk döredijiliginden we forma babatdan hem, türkmen halkynyň gadyndan bäri işledip gelen dörtleme – murapbag ölçeginden peýdalanydyr. Magtymgulynyň eserleriniň forma tarapyna biz ýörite garaýarys. Bu ýerde biz onuň diline eden synmyzy dowam etdirmekçidiris.

Magtymgulynyň diline iki maksat bilen garaýarys. Birinji, onuň sözleri özüniň göni (düýp) manysynda ulanylyşy nukdaý-nazardan, ikinji, onuň sözleri göçme manysynda dürli çeperçilik serişdeler bilen baýlaşdyryp ulanyşy nukdaýnazardan garaýarys. Magtymgulynyň döredijiliginiň düýp çesmesi halk döredijiligi bolany üçin onuň köp eserleriniň dili şol halkyň diline barabardyr. Muny Magtymgulynyň onlarça, ýüzlerçe aýry-aýry şygrylary we şol şygrylaryň içindäki strofalaryň köp essesi tassyk edýär. Magtymgulynyň sosial-deňsizlige protest hökmünde düzülen “Ili gözlär” goşgusy bar. Bu şygryda türkmen halkynyň aglaba köpçüliginiň şahyryň döwründe aç-ýalaňaç ýaşandygyny we jemgyýetiň bir topbajygynyň weli, eşret sürendigi açyk suratlandyrylyp, şeýle diýilýär:

Kimlerde altyn-täçdir,
Kimler saýyl-mätaçdir,
Kimler düýpden gallaçdyr,
Kim ferş-haly gözlär.

Kim nan tapmaz íýmäge,
Kim ýer tapmaz goýmaga,
Kim don tapmaz geýmäge,
Kim tirme şaly gözlär.

Ýokarda biz sözleriň göni manysynda ulanylyşyna Magtymgulynyň sosial tärlí şygrylaryndan mysal getirdik. Häzir onuň başga temalardaky eserleriniň hem käbirine göz aýlalyň! Ynha, şahyryň ýokarda-da agzalyp geçilen “Düşen günlerim” goşgusy. Bu goşgy adamlaryň ösüp, ulalyp, ömür ýaşaýyş proseslerini görkezmek temasyna degişli eserdir, onda ol öz döwrüniň takmynan ortatap adamsynyň ömür ýoluny ýazýar. Eseriň ähmiýeti Magtymguly bu ýerde örän synçy psiholog adam hökmünde özüni tanadýar. Çaga dokuz aý enesiniň garmynda ýatyp, dünýä inensoň, onuň orta hasap bilen sekiz aýda dişi çykýar, sonra ol bäbeklik möwsüminden, çagalýk möwsümüne aýak basýar. Magtymguly çaganyň ýylsaýyn üýtgeýşini, özüçe, şu hili göni manydaky sözler bilen aýdyp geçýär.

Birimde bilmedim, atam-enemi,
Ikimde tanadym, atam-enemi,
Üç ýaşymda Taňry berdi zybany,
Dört ýaşymda daş atyşan günlerim.

Görşümüz ýaly, sözler özüniň asyl manylarynda gelýär. Eger şygryň başga strolalaryna gulak assak, onda olaryň hem göni manysyndaky sözlerden düzülendigini görýäris.

On ikimden gitdim, on üç ýaşyma,
On dördümde heser urdy başyma,
On başimde gyzlar girdi düýşüme,
On altymda gaýnap joşan günlerim.

Elbetde, bu ýerde bizi gyzyklandyrýan zat sözleriň göni manysynda ulanylyşydyr.

Biz ýokarda Magtymgulynyň “Düşen günlerim” goşgusyndaky galapyn sözleriň göni manyda alnandygyny gördük. Emma şonuň bilen birlikde, köp şygyrda we hatda şu goşguda-da göçme manyda işledilen söz az däl. Mysal üçin, agzalan goşgynyň bir bendinde “Kyrkyma ýetilip, käsäm dolmuşam” diýilýär. “Käsäm dolmuşam” diýen söz metafora bolup, ol sözleriň göçme ulanylyşyna bir mysaldyr. Magtymgulynyň ekerançylyk temasyndaky şygyrlarynyň içinde “Ýagmyr ýagdyr, soltany” goşgusy saýlanyp durýar. Goşgudaky sözler hem galapyn özleriniň manylarynda getirilipdir. Goşguda ideýasy hem, eger onuň dini gabygyny sypyryp aýyrsak, umuman, oňaly boljagy görünýär, çünki ol Magtymgulynyň durmuşa ýakyn durandygyny, daýhanlaryň suwsuzlyk zerarly ykdysady we umuman, syýasy taýdan hem horlanyşlaryna ýüregini agyrdýandygy görünýär. Şahyr ol agyr ykdysady durmuşy, ýeňilleşdirmek isleýär:

Bilbiller mest bolsun, älem ýaýylsyn,
Gaýgylyar dep bolsun, gamlar sowulsyn,
Nowşirwan wagty dek jahan aýylsyn,
Rehm eýleýip, ýagmyr ýagdyr, soltany!

Bu goşguda hem sözleriň göni manyda ulanylyşy bilen birlikde, olar göçme manylarda hem getirilipdir. Mysal üçin, şygyr “Jahany mest eýle, çyksyn armany” diýen setir bar. Bu setirde janlandyryş ulanylypdyr, sebäbi jahana (dünýä) adam ýaly mest bolup bilýän we armanly zat (jandar) sypaty berlipdir.

Indi Magtymgulynyň maşgala, ýagty durmuşa we at-ýaraga bagyşlan eserleriniň birisine, ikisine syn edeliň! Ýnsanperwer we watançy şahyr özüniň “Ýat ýagşy” goşgusynda “Mağşar

gününde” gurulmak fantastik “mizan terezä” hem tereziniň kimiň haýryna boljakdygyna şükür edip, adamlary şu hakyky dünýäde işjeň durmuş geçirmäge çagyýar. Şahyr öz diňleý-jisine maşgala, perzent eşretini, at-ýaragy wasp edip, oňat mysaly nesihatlar berýär:

Ýürek daýanjydyr ogul zürýady,
Şirin mahbub erer süňňüň kuwwaty,
Ýigidiň dünýäde üçdür myrady,
Mahbub gerek, ýarag gerek, at ýagşy.

Bu strofadaky sözleriň köpüsi özleriniň göni manylarynda alnypdyr, olaryň içinde diňe “daýanjy” diýen söze metafora diýip garamak mümkin. Ýaňky strofanyň yz ýanynda gelýän setirlerde:

Kim biler ki ahyretde neýlärler,
Iýip-içip, münüp, guçup öt ýagşy –

– diýen pent-nesihat hem Magtymgulynyň öz döwri üçin örän öňdengörüji şahyr bolandygyna şaýatlyk edýär. Sözleriň göni manylarynda işledilmegi bilen birlikde, olara çuň ynsanperwer duýgular berlipdir. Emma welin şygyrda: “Döwlet güzer etse, tapar ýoluny” diýen ýaly sözleriň göçme manysynda we şahsy hökmünde ulanylyşy-da bar (“döwlet“ diýen düşünje ýöräp, gezip bilýän zat sypatynda görkezilipdir). Umuman aýdanymyzda, beýik söz ussady Magtymguly özüniň baý döredijiliginde, köplenç, çuňňur mazmunly çeper formaly sözleri göni manyda ulanmagy-da başarypdyr, olary göçme manyda getirmäge-de türgen bolupdyr. Bu ýerde biz şahyryň sözleri göni manysynda alşyna eden gysgaja synomyzy tamamlap, onuň öz döredijiliginde deňeşdirmeler, epitetler, giperbola we litota, troplar hem figuralar ýaly poetik serişdeler bilen çeper dilini gözəl eserlerini bezeýşine garamaga geçýäris.

Magtymgulynyň şygrylaryndaky deňşdirmeler

Deňşdirmeler türkmen dilinde bir topar kömekçi sözlerdir. Esasyalary şulardyr: dek, deý-daý, deýin-daýyn, kibi, kimin, ýaly, misli, göýä, şekilli deňşdirmeler şygryň keşpli hem aýdyň çykyp, onuň okyja täsir etmegine kömek edýär. Ynha, Magtymgulynyň il içinde örän şöhratly “Baş üstüne” şygry . Şahyr bu şygryda elinden iş gelmeýän, özüne we iline zyýany degýän namart adamlaryň üstünden düşüp, olary bütin halk önünde paş edýär. Şeýle-de namart, mugthor, binamys adamlary bütin abraýdan düşürmek maksady bilen, ol ýaňky namartlary her hili zatlara meňzedýär, olaryň jemgyýetde özlerini alyp baryşlaryny şowhunly sözler bilen suratlandyrýar. Şahyr bu hili namardyň garşysyna batyr, watançy ýigitleri goýup, olaryň gahrymançylyk, asylly işlerini oňat gylykly jandarlaryň we tebigatyň käbir häsiýetleri bilen deňşdirýär. Bu hili deňşdirme şahyryň “Başy gerekdir” şygrynda örän köp ulanylypdyr. Watançylyk ideýalarda düzülen bu goşgynyň diňe deňşdirmeler esasynda berlendigi jedelsizdir. Biz bu ýerde goşgynyň diňe bir strofasyny ýerleşdirmek bilen çäklenýäris:

Bürgüt guş dek ganat kakyp dügülden,
Muhannesler geçer jandan, oguldan,
Gurt dek girip, goýun kimin dagyldan,
Är ýigidiň mert ýoldaşy gerekdir.

Şu strofada dek, kimin deňşdirmeleriň ikisi-de alnypdyr.

Şahyr “dek” posleloglaryny başga hem köp ýerde ulanypdyr. Olaryň hemmesinden mysal getirmegiň zerur däldigini belläp, biz Magtymgulynyň “Rehm eýleýip, ýagmyr ýagdyr, soltany!” şygryny ýatlamak bilen çäklenýäris. Şahyr bu şygrynda Türkmenistanda gurakçylyk bolan ýyly başga alaç tapman,

Hudaýa ýüzlenip, şondan ýagş ýagdyrmagy dileg edýär.
Şol şygyr:

Seniň dek kadyrdan dileg dileýän,
Rehm eýleýip, ýagmyr ýagdyr soltanym! –

– setirleri bilen başlanyp, strofanyň, ilkinji sözlerinde deňeşdirme getirilýär (dek sözünüň öň ýanynda at çalyşmasyň eýelik düşümindäki ikinji ýöňkemesiniň ulanmagy bilen düzülipdir).

“Deý” sözi bilen deňeşdirmelere mysal hökmünde, Magtymgulyň käbir elýazmasynda ýerleşdirilen “Döke başlady” şygrynyň ahyrky strofasyny getirmek mümkin. Şahyr ol strofada mugthor mollalary taňkyt edip şeýle diýýär :

Magtymguly başa baglap selleler,
Aç böri deý ýortdy, niçe mollalar,

Deňeşdirmeleriň “dek” sözünden başga “kimin,” kibi” ýaly posleloglar arkaly-da ýasalyp bilinýändigini-de aýdypdyk. Aşakda olardan hem mysal alalyň! Magtymguly “kibi” sözünü “Gul bolgun” şygrynda birnäçe gezek ulanýar. Şygyr ideýa taýyndan okyja, diňleýjä, sada, rehimli adalatly we peýdaly bolmak ýaly nesihatlar berýär. Şahyr özüniň terbiýeläp ýetişdirjek ýa-da ýañadan terbiýelejek bolýan adamsyny, Gün, goýun ýaly aýdyň düşüňjeler bilen deňeşdirýär. Şahyr öz döwründe erk eýesi häkimlere ýüzlenip, raýatyňyza bir gözden garaň, asla tekepbir bolmaň we Günüň haýwan-ynsana ýeri-gögi çoýup, peýda berşi ýaly, peýdaly boluň diýen pendi aýdýar:

Süleýman, sen mura bir gulak goýgul,
Sözünü diňlegil, jogabyn aýgyl,
Häkim bolsan, halkyň Gün kibi çoýgul,
Akarda suw, ýa öserde ýol bolgun!

Ýokarda getirilen strofada deňeşdirilýän “kibi” poslelogynyň öňünden “Gün” sözüni getirmek bilen ýasalypdyr. Strofanyň ýene bir gyzykly ýeri, onuň başynda rowaýatlar pygamber Süleýman soltany agzap, ol hakda bolan wakalary ýatlaýar. Rowaýata görä, Süleýman ýa ähli yns-jynsyň, mörmöjegiň diline düşünýän ekeni, we bir sapar ol garu (mur) bilen duşuşyp, ilki geplemek islemese-de, soňra onuň arzyny sorayar. Garynja arzyny aýdyp, patyşa ýüzbe-ýüz gepleşende ony ýeňýär, “Bolgun” şygrynda Magtymgyly adamynyň tekepbir däl-de, göwnüpes, ýagşylyk söýen bolmalydygyny aýtmak üçin goýny görelde deňeşdirme hökmünde getirýär. Magtymgulynyň pikiriçe, adam oňat häsiýetli bolmalydyr, ol erbet gylygyny taşlap, olardan görelde almalydyr: “Ýamany goý, ýagşylara göz ildir” (adamlar bir-birine gargap, bir-birine ýamanlykda bolsalar, onda olaryň nesline zeper ýetjekdir), ol hili pikirleri (“Gargyş gurduň zürýadyny azaldyr” diýip aýtmak bilen, Magtymguly strofanyň ahyrynda “Goýun kibi, çar tarapa il bolgun” deňeşdirmesini getirip, şu ýerde goýnuň türkmenlerde ýuwaş, asudalyk alamaty hasap edilýändigini ýatlaýar). Ýönekeý adam boluň diýen netijäni çykarýar. “Kimin” sözüniň üsti bilen hem deňeşdirilýändigini ozal agzapdyk. Magtymguluda bu hili deňeşdirilmäni hem taparys, mysal üçin, “Ýeldim tut” şygryny alsak,

“kimin” bilen ýasalan deňeşdirme:

Mätäçligiň Hakdan özge bilmese,
Ol rozygär besdir, açdan ölmese,
Hindi kimin egin-örtiň bolmasa,
Patyşalyk poşaşyny saldym tut!

“Dek” sözi “deý-daý, deýin-daýyn” sözlere bilen ýakyn gatnaşykda bolup, ol soňkulara garanyňda, has köpräk ulanylýar. “Kibi” sözi bilen “kimin” sözüniň arasy örän ýakyn, belki-de, olar etimologik taýdan birdir. Ýöne weli “kibi” sözi janly dilde selçeň ulanylýar, kimin bolsa has işjeň poslelogdyr.

“Misli” sözi, köplenç , “müsli” şekilinde okalyp, ol janly gepleşikde onçakly ýörgünli däl. Sözüň gelip çykyşy bolsa “Mysaly-görnüş” düşünjesi bilen baglanyşykdadyr. “Göýä” sözi deňeşdirme döretmek bilen birlikde, gümana – münkürlük manysyny hem aňladýar. Onuň ýene bir aýratynlygy mysal edilip alynýan sözüň soňundan gelmän, onuň öňünden “şekilli” sözi arkaly-da deňeşdirme ýasalýar. Onuň aýratynlygy, şekil – surat, görnüş, manylaryny berip, poslelog bolman, özbaşdak söz hökmünde hem ulanylýar. Ýene ol görşümiz ýaly, affiksi hem kabul edipdir. Sözümi jempläp aýdanymyzda, Magtymgulynyň eserlerinden alan bütünleý doly däl mysallarymyz hem, onuň öz sözüniň manysyny has çuňňur hem täsirli edip çykarmak üçin ençeme hilli deňeşdirmeleri ussatlyk bilen ulanandygyny görýäris. Bu zatlaryň hemmesi bolsa Magtymgulynyň, umuman, ideýa-mazmuna baý çeper eserleriniň okyja hem diňleýjä täsirliligini güýçlendiripdir.

Epitetler

Mälim bolşy ýaly, epitet bir zady sypatlandyrmak üçin ulanylýar, olary ulanmak bilen, şahyr sözüniň manysyny güýçlendirýär, sözüni has täsirli edýär. Epitetleri Magtymgulynyň sygyrlarynda hem kän tapýarys. Olaryň hemmesini gözden geçirmek mümkin bolmasa-da, birnäçelerine syn edeliň! Epitetler Magtymguluda dürli görnüşlerde gelýär, olaryň suffiksiz baş düşümde gelýänleri-de bar, suffukslileri-de kän. Ýene käýerde birnäçe sözlere özara birleşmegi netijesinde

emele gelişleri-de bar. Epitetleriň etimologiýasy-da dürli-dürlüdir, olaryň içinde tüýs türkmen-türk sözlere-de bar, arabizm-parsizmleri-de bar. Suffiksiz, ýöne bir söz şekilinde gelişine mysallar. “Duman gitmezmiş” atly goşgusynda:

Goýna gardaş bolmaz gurtdan,
Dileg etme, her namartdan,
Tä ölinçä, goç ýigitden,
Parh ýeter, zyýan ýetmezmiş –

– diýip, esasy pikiri ile peýdaly edermen ýigidiň daşynda toplaýar we ony oňat sypatlandyrmak üçin türkmençe “goç” epitetini ulanýar. Edil “goç” epitetiniň getirilmegi hem ähmiýetli zatdyr. Goç türkmen ykdysadyýetinde (diňe türkmen hem däl) uly orny eýelän oýnan haýwandyr. Ýene şahly goçuň sypat tarapdan-da örän haýbatly görnüp, sürüde özüni alyp barşy, edenli bolşuna hem, umuman, erkek tohum bolmagyna hem üns berlipdir.

Şygryň ideýa babatda oňalyly hem täsirliidiginiň bir sebäbi-de, Magtymgulynyň parallelizm serişdesinden ökde peýdalanmasydyr. Bu ýerde ol öz pikirini subut etmek maksady bilen goýun bilen gurdu agzap, şolaryň biri-birine duşmandygy we gurduň goýny iýýändigini okyjynyň ýadyna salýar. Gurduň goýny iýýändigini jedelsiz zat, oňa okyjynyň we diňleýjiniň ynanmazlygy mümkin däl. Şu ýerde goýun gurt temasyna degişli her hili erteki nakyllaryň bardygyny-da ýatlamak gerek. Ussat şahyr şu ýol bilen ony öz sözüne uýduryp, nesihatyny üstünlük bilen türkmeniň aňynda ornaşdyrýar. Emma Magtymgulynyň çeperçiligi diňe munuň bilen-de çäklenmeyär, onuň epitet hökmünde strofanyň üçünji setirinde getirýän “goç” sözi birinji setirdäki “goýun” bilen-de tohum-jyns babatda sazlaşýar, diýmek, bu ýerde Magtymguly epitet şekilinde haýwanlar dünýäsinden mysal alypdyr.

Ýokardaky epitet grammatik jähtden at toparyndan alnan sözdür. Magtymgulynyň döredijiliginde sypatlandyrmalar, ylaýta-da, sypat toparyndan köp alnypdyr. Epitet ornundaky sypatlar bolsa özara etimologiýa hem ýasalyş taýdan jürbe-jürdür. Mysal üçin, şahyryň “Meniň sahypjemalymny gördüňmi” diýen şygrynda: “Mesgen tutmuş, gara dagyň burnunda” diýip, şahyr daga garap epiteti dakýar. “Gara” – türkmen sözi bolup morfologik babatdan hil sypatydyr. Ýene ol sypat bu ýerde hiç bir suffikssiz alnypdyr (“gara dagyň” many taýdan eýelik düşüminde). Magtymguly özüniň döredijiliginde türkmen sözleriniň hil sypatlaryndan has hem köp epitet ýasapdyr.

Ol “Öýlengin” atly goşgusynda gyzyl kimin sözler ulanypdyr. Ol sypatlandyrmalaryň birinjisi.

Ýigitlik bir gyzyl güldir,
Solaýyn diýseň öylengin!

Öý-il gerek, ýorgan, düşek,
Perzent bentdir, aýal duşak,
Ýüke werziş, bir boz eşek,
Bolaýyn diýseň, öylengin! –

– strofasynda ýerlikli epitetler berlipdir. Birnäçe ýerde epitet ornunda gelyän sypat özüniň etimologiýasyna görä, arap, ýa pars sözi bolup çykýar. Mysal üçin, Magtymguly “Sataşdym” atly il içinde giňden ýaýran başga bir goşgusynda ajap, “hup”, “al” diýen ýaly gadymy sözleri epitet şekilinde alypdyr.

Säher wagty seýran edip gezerkam,
Ajap menzil, ajap jaýa sataşdym.
Ugrum bilmeý ýoldan ýola azarkam,
Hup mekana, hup saraýa sataşdym –

– strofasy bilen başlanyp, onda “ajap” epiteti sypat ornunda gelen sözdür, (hup, hub) bolsa pars dilinden alnan hil sypatydyr.

Al şeraba el uzatdym, emendim,
Durusyn içmişler, laýa sataşdym –

– setirler hem bolup, “al” epiteti parsçadan alnan hil sypatydyr. Bi epitet şeraby (parsça) sypatlandyrypdyr. Sypatlandyrmalar käýerde affiksli atlardan emele gelipdir. Muña şahyryň “Ýusup diýe-diýe” şygrynyň başy strofasynda gelýän “ganly ýaş” sözleri-de mysal bolup biler:

Men Ýakubam, ahy-zary,
Çekem, Ýusup diýe-diýe.
Gözlerimden ganly ýaşy,
Dökem, Ýusup diýe-diýe.

Söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen emele gelen epitetler şahyryň döredijiliginde köp peýdalanylýpdyr. Biz olaryň ýene-de käbirlerini aşakda ýerleşdirýäris. Magtymguly “Bu derdi” şygrynda yşkyň ägirt güýjüni suratlandyryp, şeýle diýýär:

Yşk eser etmese, ýanmaz çyraglar,
Yşka düşse, guşlar eňrär, gurt aglar,
Egiler haýbatly, kuwwatly daglar,
Daşlar erir, çekebilmez bu derdi.

Ýokarda gelýän “haýbatly”, “kuwwatly” epitetleri suffiksiň kömegi bilen atdan ýasalan sypatlardyr, olaryň käbiri bolsa arapçadan alnandyr. Käýerde suffiksler arkaly ýasalan sypatlandyrmalar yzyna tirkeşip hem gelip bilýär. Mysal üçin, Magtymgulynyň “Sarp eýleýir aşyny” atly şygrynda “namysly”, “gaýratly” we “arly” sypat epitetleri at sözünden ýasalan “goç” epiteti bilen tirkeşip gelýär.

Hak nazaryň salgan bir serhoş ýigit,
Ynsan üçin sarp eýleýir aşyny.

Namysly, gaýratly, arly goç ýigit,
Söweş güni gurban eder başyny.

Sypatlandyrmalar at we sypat sözlerinden başga ortak işliklerden hem ýasalýar. Mysal üçin, Magtymguly “Ýat ýagşy” şygrynda kişä peýdasy degmeýän, asla öwüt görmedik adamynyň üstünden düşüp, ony söwüde meňzedýär. Şol tetelli adama şahyr “nefg almaýan” diýen epiteti berýär. Ýene ol dostuny-ýaryny tanamaýan, hiç zada gulak asmaýan we hiç kim bilen ýola ýöremeýän adamy ýazgarýar, ony eýesine peýdasy bolmaýan itden hem pes tutýar.

Magtymguly hemme zady bilenmiş...⁶

Makalamyzyň ady beýik şahyra türkmenleriň (ýeke bir türkmenleriň hem däl) Magtymgula arkaba-arka berip gelýän bahalary bilen baglanyşykly bolup, ol öz döwri üçin ýerlikli aýdylan zatdyr. Şahyryň özüniň-de käbir setirleri halkyň oňa bolan garaýşy bilen utgaşyp gidýär. Dogrudan-da, Magtymgulynyň;

Magrypdan Maşryga dünýäniň ýüzi,
Diýmäň, bize mälim däldir bu dünýä.

we:

“Boljak zatlary diýdim her ýerden” ýaly sözlerini okap-diňläniňde, adamda ýokarka ýakyn düşünje emele gelýär. Biziň milli guwanjymyz Pyragynyň paýhasa baý, akylдар bolandygyna şek ýok. Bu diňe onuň ildeş-gündeşleriniň pikiri bolman, eýsem, Magtymgulynyň ölmez-ýitmez edebi mirasy bilen tanyş bolan dürli döwür alym-syýahatçylaryň, taryhçy-tankyçylaryň, köpmilletli okyjylarymyzyň adalatly bahalarydyr.

⁶ “Sowet edebiyaty” žurnalynyň 1970-nji ýylyň №15 sanynda çap edilen makalanyň rejelenen we gysgaldylan görnüşi.

Hat-da meşhur sowet taryhçysy akademik W.W.Bartoldyň bir makalasynda Magtymgula beren kesgitlemesine salgylansak, türki halklarda onuň ýaly uly milli şahyr hem bolmandyr. Elbetde, bu kesgitleme birtaraplaýyn hasap edilmelidir, çünki özbeklerde beýik Nowaýynyň (1441–1502), azerbaýjanlylarda Nyzamynyň (1441–1205), gazaklarda Abaýyň (1845–1905) we ş.m. bolşy ýaly, her halkyň irde-giçde öz milli şahyry bolandyr. Emma bu ýerde mesele Magtymgulynyň köp kitap açyp, halkyň jümmüşinde ýaşap we eňçeme ýurtlary görüp-eşidip, gözýetimini giňelden, kân zatlary bilen, döwrüni gören paýhasly, giň düşüňjeli wekili bolandygy barada gozgalýar.

Beýle diýmäge bizde anyk esaslar az däl. Olaryň iň ähtibarlysy şahyryň hut öz edebi mirasydyr. Ony okanyňda, Magtymgulynyň durmuşy, ýaşayşy bilşine, dürli derejedäki adamlaryň sosial ýagdaýlaryna, haýwan-ynsanyň hüý-häsiýetlerine ýetik bolşuna, zamananyň, ýeriň-gögüň üýtgäp durşuna we ş. m. göz ýetirişine haýran galýarsyň. Ýöne bu hakykatyň has ähmiýetli tarapy akyldar şahyryň şol hal-ýagdaýlara ýokary derejeli aňly-düşüňjeli garap, zähmetkeş köpçüligiň haýryna hereket etmegidir, ýurduň, halkyň bähbidini öňe sürmegidir. Muny Magtymgulynyň aňyrsyna-bärsine göz etmeýän döredijiligi açyk tassyk edýär. Ynha, onuň filosofik-dialektiki oýlanmalarynyň birkemsiz setirleri:

Döwürler dolanar, gerdişler döner,
Niçeler göçerler, niçeler gonar,
Niçäniň çyragy täzededen ýanar,
Niçäniň çyragy öçüp baradyr.

Ýa-da:

Günde yüz müň göç hem bolsa ol dünýä,
Şol mukdar bu dünýä gelen-de bardyr.

Şahyryň dialektiki pikirleriniň üstünde durlanda, onuň “Hemme zatlar tagýyr tapar özünden” diýen setiriniň ýanyndan ötüp geçmek mümkin däl, sebäbi bu ýerde zatlaryň, materiýanyň öz-özünden üýtgäp durşy barada gürrüň edýär. Magtymgulynyň il-ýurduny, halkyny, jan-dilden söýendigi äşgärdir. Bu tema degişli näçe mysal alsaň alybermeli. “Gel, könlüm, men saňa nesihat kylaý // Watany terk edip gidiji bolma”, “Belent daglaryň başynda // Bulut oýnar sil biläni //Goç ýigide toýdur-baýram // Ne iş gelse il biläni” we başgalar.

Köne feodalçylyk, patriarhalçylyk düzgünindäki adalatsyzlyga, sosial deňsizlige garşylyk bildirip, şahyr garypgasarlaryň arkasyny tutupdyr. “Magtymguly garyplaryň gözýaşy // Daglary ýandyrar, ereder daşy...”, “Gam çekme, garyp adam // Begler, hanlar galmazlar.” Terbiýeçi şahyr hüşgär, arly-namysly, başarjaň, batyr ýigitleri goldap, namart-bihepbeleri märekäniň önünde wes-wejera edipdir. Onuň beýle asylyly işi aldym-berdimli döwürlerde has hem wajyp boldy, hiç haçan özüniň gymmatyny gaçyрмаýar:

Mert oldur ki, bolsa köňli rehimli,
Göwresi giň gerek, özi pähimli,
Giň ýerde garga dek, bolsun wehimli,
Ýerinde hünäri, işi gerekdir.

Şeýle sypata eýe bolan batyr, göwrümi giň, salykatly ýigitler her hili kyn ýagdaýlardan, çylşyrymly synaglardan üstün çykmalydyrlar, olar hak iş ugrundaky uruş-söweşlerde özüni mälim etmelidirler:

Gaplaň kimin arlap girse meýdana,
Tilki kimin bazy berse, herýana,
Duranda gaýa dek durup merdana,
Alar ýerden at salyşy gerekdir.

Magtymgulynyň köpçülige ýaran, onuň bähbidini arap, onuň mähir-söýgüsine müdimilik eýe bolandygynyň ýene bir sebäbi il içinde azda-köpde duş gelen ogrulyk-jümrülik, iki aýallylyk, dawa-jeňbazlyk, süýthorlyk, ýalan sözlülük, ýaltalyk, edepsizlik, arak-çakyrhorluk, naskeşlik kimin ýaramaz döp-adatlara, jemgyýetçilik nogsanlaryna çürt-kesik garşy çykmagydyr. Onuň hakykat söýgi, wepalylyk, mäkäm maşgala, ogul-gyz ýetişdirip, aýal-gyzlara hormat goýmak, zähmet çekip, päk yaşamak ýaly aýdyň ideýalary öňe sürmegidir. Elbetde, bu temalaryň her biri aýratyn syn edilmegine mynasypdyr. Şonuň üçin biz bu ýerde olary diňe agzap geçmek bilen çäklenip, Magtymgulynyň ençe kitap-dessanlary, erteki-hekaýalary, rowaýatlary okap-diňländiginiň üstünde köpräk durýarys. Şol faktlary degşirmek netijesinde, şahyryň dürli döwür, dürli ýurt halk gürrüňlerinden, liriki-romantiki keşplerden, ajaýyp süžetlerden, rowaýatyň gahrymany wakalaryndan habarly, okumyş şahyr ekendigine göz ýetirmek onçakly kyn däl. Beýle giň maglumatlary eşidip-diňlemeginiň daşyndan, ol arapça, parsça, türkçe kitaplardan okap alypdyr. Anyk mysallara ýüzleneliň! Ynha, onuň “Söymüşem seni” şygry. Magtymguly bu şygryň başlarynda:

Eýlesem seýri-seýrany,
Keş etsem külli Eýrany,
Misli Ybrahym Sarany,
Söýen dek söymüşem seni.

diýip, gadymy Bibliýadaky (Töwratdaky) rowaýatyň gahrymany Ybrahym pygamberi we onuň aýaly bibi Sarany ýatlaýar. Emma şahyr diňe bir ýatlamak bilen-de çäklenmän, olaryň arasynda bolan söýgini hem, ol hakdaky rowaýatda belleýär. Elbetde, onuň ýaly wakalary diňe kitapda gören ýa jikme-jigi bilen eşiden adamyň aýtmagy mümkindir. Magtymguly ol bendiň yz ýanyndan:

Ýakup ýurt etdi Kengany,
Ogludyr Müsür soltany,
Ýagny Ýusup Züleýhany,
Söýen dek söýmüsem seni –

– diýýär. Bu ýerde “Kyssaýy-Ýusup” (“Ýusup–Züleýha”) atly gadymy dessan barada gürrüň gidýär. Ol kyssa görä, Ýusubyň agalary ony urup-ýenjip on sekiz ýarmaga (köpüge) Mälik-Zagar diýen bir müsürli täjire satýarlar. Ýusup gul bolup, Müsüre baransoň, ol ýeriň hökümdarynyň Züleýha atly aýaly görmegeý Ýusuba aşyk bolýar. Ýusup ilki Züleýhadan ýüz dönderse-de, şol zerarly Züleýhanyň gahar-gazabyna sezewar bolup, ençeme horluk-zarlyk çeken-de bolsa, soňra akyllylyk, bilgirlik arkaly özi patyşa bolansoň, Züleýhanyň yşgyna düşýär. Şondan soň bu ikisiniň arasyndaky söýgi has hem güýjäp, teý-ahyry biri-birlerine goşulýarlar. Bendiň başynda agzalan Ýakup bolsa Ýusubyň eziz atasydyr, onuň ýurdy-da Kengandyr. Şu wakany ençeme Gündogar we Günbatar şahyr ýazyjylary kitap-dessan şekilinde ýazyp gidipdirler. Meselem, ony X–XI asyrdan beýik Firdöwsiniň ýazandygy mälimdir, ýene “Kyssa Ýusup” (“Kyssaýy-Ýusuf”) atly meşhur kitap XIII asyrdan Aly diýen awtor tarapyndan ýazylypdyr. Yzda gelýän strofada şu sözler bar:

Ýalançyny tutdy ady,
Olardyr yşkyň binýady,
Mejnun Leýli perizady,
Söýen dek söýmüsem seni.

Bu bentde Leýli bilen Mejnunyň ady tutulýar. Magtymguly “Leýli-Mejnun” dessanyny, belki, hekaýa-aýdymçylaryň dilinden eşidendir. Ýöne weli, onuň orta asyrlarda ýetişen arap-eýran we başga ýurt şahyrlary tarapyndan ýazylan wariantlaryny okan

bolmagy hem mümkin. “Leýli-Mejnun” kyssasyny özleriçe işläp, ol hakda ýörite kitap ýazan şahyrlaryň görnüklileri, mälim bolşy ýaly, azerbaýjan şahyry Nyzamy (1141–1203), pars-hindi şahyry Hysraw Dehlewi (XIII–XIV), pars şahyry Jamy (1417–1490), özbek şahyry Nowaýy (1441–1502), türkmen şahyry Andalyp (1711–1770) we başgalardyr. Ýene şahyr başga bir şygrynda:

Nežd dagynda gezen Mejnun yşgynda,
Ýanar otly Leýli bolup galyp men...–

– diýip, birinjiden, Mejnunyň haýsy daglarda gezenine çenli bilýär. (Nežd-Arabystanda). Ikinjiden, yşka köýen diňe bir ýigit bolman, gyz hem söýgülisiniň yzynda ömrüni kül edipdir diýýär. Ýene ol “Bilmezmiň” atly meşhur muhammesinde:

Mejnun kibi sährada ýyglaý-ýyglaý gezdigim,
Gözüm ýaşyn merjen deý düzüm-düzüm düzdüгим....

– diýip, Mejnunyň özüni dag-daşlara urup, gününü aglama bilen geçirýändigini ýatlaýar.

Magtymgulynyň ile az belli şygrynyň biri “Eşýa” (Eşýa-zatlar, jisimler) eseridir. Ol bu eserinde hem:

Eşýa kül olup Mejnun,
Wysalyň zowky Leýli –

– diýýär. (Manysy-Mejnunyň tebigaty-teni kül boldy. Leýliniň yşgyndan, şoňa ýetmek höwesi bilen).

Magtymguly “Hiç bilmez” şygrynda Leýli-Mejnunyň adyny nesihat ýöredip ulanýar. Bu nesihata görä, her kim bir zadyň nämedigini tanamasa, onuň ugrunda zähmet we ejir çekmedik bolsa, onda ol adam Leýli ýaly perizadyň-da gadyryny biljek däldir:

Däli Mejnun yşk eseri ýetmeýen,
Perizat Leýliniň gadryn hiç bilmez.

Şahyr özüniň ile meşhur “Golda bary bolmasa” şygrynda ýene bir gadymy dessany ýatlaýar. Ol rowaýatda:

Bibat bolup döner Lutuň şährine,
Her ülkäniň häkim äri bolmasa –

– diýlip, diňe iki setirde berlen hem bolsa, aslynda uly bir hadysa hakdadyr. Rowaýata görä, Lut diýen gadymy bir ýurtda (Arabystan tarapynda, käte ol ýurduň ýaşulusyna – patyşasyna hem Lut diýýärler). Ilat köp ýyllap azgynçylyk edipdir. Şol ýurdy (şäheri), göýä, ýer ýuwdanmyş. Magtymguly bu fantastik rowaýaty hem özüniň XVIII asyr üçin ýöreden položitel ideýasyna uýdurypdyr, ýagny dagynyk ýurduny, aýry-aýry taýpatireleri birikdirmek maksady bilen, merkezleşen häkimiýetiň (häkim-hökümdaryň) bolmagyny arzuw edip ulanypdyr. Bu niýet-arzuw, bir tarapdan, şahyryň atasy Döwletmämmediň “Wagzy-Azadydaky” esasy ideýa bap gelse, ikinji tarapdan, ol arzuw-ideýa beýleki eserlerinde esli ösdürilipdir. Mysal üçin, Magtymguly:

Süleýman sen, mura bir gulak goýgul,
Sözüni diňlegil, jogabyn aýgyl,
Häkim bolsaň, halky Gün kibi çöýgul,
Akarda suw, ýa öserde ýel bolgul! –

– diýip, hökümdar-ýolbaşçylardan il-halkyň aladasyny edip, ile örän peýdaly bolmagy, edil Gün ýaly çöýmagy, ýapda akýan suw kimin ýurdy gülzara öwürmegi, ösýän şemal-howa dek gerekli bolmagy üzül-kesil talap edýär. Bu ýerde şahyr ýene agyzdan-agza geçip gelýän rowaýaty ýatlaýar: rowaýatyň gahrymany patyşa Süleýman ýoldan barýarka, önünden bir garynja çykýar we onuň bilen salamlaşyp, gürrüňini diňleýär, arzyny eşidýär. Beýle diýmek bilen, şahyr häkimiýet eýelerine örän sada, göwni kiçi bolmagy, hoşniýet bolmagy maslahat berýär.

Magtymgulyynyň “Ýar, senden” şygrynda Gündogaryň belli edebi-folklor gahrymanlaryndan (mysal, Firdöwsiniň “Şahnamasyndaky”) Rüstemi, Zaly, Ispendiýary we ş.m. agzalýar. Gadymy rowaýatlar we kitaby çeşmelere görä, iki sany örän güýçli ýigit – pälwan Zalyň ogly Rüstem bilen Guştaspyň ogly Ispendiýar jetleşip, ikiçäk urşa girýärler. Uzaga çeken söweşden soň, teý-ahyr Rüstem Ispendiýary ýeňýär. Magtymguly hem: “Ispendiýar Ruýten Rüstem Zalynda...” diýip, dessan-eposda gelýän şol hadysany gysgaça agzap geçýär.

Şahyryň baý edebi mirasynda biz kân-kân rowaýatyň wakalaryna hem gahrymanlaryň adyna duş gelýäris. Elbetde, olaryň hemmesini uçdantutma sanamagyň we kyssasyny – başdan geçirenlerini düşündirmegiň hajaty ýok. Biz olaryň esasyalaryna göz aýlaýarys. Ynha, Magtymgulyynyň:

Hemaýun gorganyň saldyran Harun,
Dünýäni dört bölen kany Peridun,
Kyrk şähri gyzyldan dolduran Karun,
Gözi gumdan doldy, puldan dolmady.

– diýen setirleri. Bu setirleriň her biriniň aňyrsynda giden bir kyssa-gürrüň ýatýar. Harun (oňa taryhda Harun ar-Raşid diýilýär). VIII asyryň aýagynda – IX asyryň başynda Yrakda (Bagdatda) höküm süren halyf-patyşa bolup, onuň döwründe arap edebiýaty, arap medeniýeti esli ösüp başlaýar. Mysal üçin, bütin dünýäde belli bolan “Müň bir gije” şonuň döwründe emele gelýär we göýä müň bir gijeläp aýdylan meşhur ertekilerde Harunyň özi-de rowaýatyň gahrymany hökmünde gatnaşýar. “Hemaýun gorganyň saldyran” diýip, şahyr onuň uly şalyk galasyny-köşgüni bina edendiginden, Peridunyň (Feridunyň) hem güýçli hökümdar bolandygyndan habar berýär. Edil beýlekiler ýaly, “Şahnama” epopeýasynda gatnaşýan Peridunyň rowaýatyň taryhy gahrymanlygy, Kawa atly ägirt pälwan-

demirçiniň hem onuň ýaranlarynyň kömegi bilen, gan içen aňdar pisint Zahhagy ýeňip, ýurdy, ilaty onuň elhenç zulmundan gutarmagydyr. Şahyryň ençeme eserlerinde ady tutulýan çensiz uly baý, doýmaz-dolmaz Karun bolsa, gadymy rowaýatlara görä, asla nebsine dygy berip bilmän, altyn-kümüş näçe ýygnasa-da, gözüne az görnüpdir (kyrk şäher!). Magtymguly şeýle mifiki keşip-gahrymanlar hem wakalara ýüz tutmak arkaly, özüniň oňat terbiýeçilik ideýalaryny (baý-süýthorlary köteklemek, açgözligi ýazgarmak we ş.m.) okaýjy-diňleýjileriň aňynda cuňňur ornaşdyrmaga çalyşýar.

Gündogar halklarynyň arasynda giňden ýaýran rowaýatyň we kitabyň biri-de “Şirin-Perhat” kyssasydyr. Bu kyssa sýužet ýokarda atlary tutulan Nyzamy, Nowaýy dagy tarapyndan ýazylyp, onda ussa Perhadyň Şirini söýüp, onuň göwnüni tapjak bolup gara daglary ýaryp, kanallar çekjek bolşy we ahyrda hem maksadyna ýetmän ölüşi babatda hekaýa edilýär. Bu hekaýany Magtymguly:

Dildi daglaryň zirini,
Tapmady bir-birini,
Aşyk Perhat gül Şirini,
Söýen dek söýmüsem seni –

– diýip getirýär.

“Seýpelmelek-Methaljamal” kitaby-da Gündogaryň meşhur eserlerinden biridir. Medhaljamal ýerine Bedygüljamal, Medgüljamal, Medhaljema, Mahjamal hem diýilýär. Magtymguly bu dessan bilen-de tanyş eken. Ony biz şahyryň:

Aldy meni dünýe maly,
Bolmady yşkyň kemaly,
Seýpelmelek Mahjamaly,
Söýen dek söýmüsem seni –

– diýmeginden hem görýäris.

Gadymy döwürlerde nesir-proza bilen ýazylan “Warka-Gülşat” ýa-da “Warka-Gülşat” dessany hem özbek, türkmen, azerbaýjan ýaly birnäçe halklaryň arasynda ýaýrapdyr. Ol kitapda Warka diýen ýigidiň Gülşa diýen gyza aşyk bolup, şol gyza ýetmek isläp, ony dürli künçlerden agtaryp, sergezdan bolşy we ahyrda hem gyz bilen döwran sürüp bilmän, Mekge-Medine tarapynda jan berşi şekillendirilýär. Biziň klassyk şahyrymyz bu rowaýat-kitapdan hem doly habarly eken, sebäbi şahyr ýaňky ýigit bilen gyzyň arasyndaky söýgini:

Basdy muhupbet nyşany,
Keşt eýledi çar köşäni,
Ýemende Warka Gulşany,
Söýen dek söýmüşem seni –

– diýip ýatlaýar.

Eýranyň orta asyr şahyrlarynyň biri Unsurdyr. Unsurý (Onsuri) XI asyrdaky ýaşap geçen we bir topar çeper eserler döreden adamdyr. “Wamyk–Uzra” kitaby-da şol Unsurynyňkydyr diýlip çak edilýär. Magtymguly Unsurynyň ýazanlaryny-da okap-öwrenipdir we onuň gahrymanlary bolan Wamyk bilen Uzrany ýatlapdyr:

.. Misli ol Wamyk Uzrany
Söýen dek söýmüşem seni.

Magtymgulynyň arap edebiyaty, arap ertekileri bilen tanyş bolandygyny onuň Hatam Taýy (VI asyr) öz döredijiliginiň köp ýerinde agzap geçmeginden we sahy, jomart kişidigini ýazmagyndan-da belli. Mysal üçin, ol:

Aly, Hatam başlar jennet işigne,

we:

Günde Hatam bolup, gyzy berenden,
Kän bolsa, ýigitde hümmet ýagşydyr –

– diýip, Hatamy ýatlap, jomartlykdan gujur-güýçlülige, il-güne peýdalylygy kän esse ýokary goýýar. Ýene “Ötdi” muhammesinde: “Nowşirwan adyl, Hatam, Rüstemi – Dastan” diýip, dünýeden öten gahrymanlarynyň arasynda Hatamy hem ýatlaýar.

Adalatly (Adyl) adyny alan Nowşirwan bolsa VI asyrdan ýaşap geçen we edebiýat we folklorda orun alan hökümdardyr. Rüstem Zal hem Firdöwsiniň “Şahnamasyndaky” baş gahrymandyr. Lukman hem bütin Gündogarda ölmez-ýitmez ada eýe bolan rowaýatyň hekimidir. Gündogar milletleriniň tradisiýalaryna görä, Lukman göýä ýer ýüzünde hekimlikde şöhrat tapyp, gaty köp ýyl ömür sürüpmişin. Bu jüre folklor döp-dessurlaryna Magtymguly hem dowam etdirýär. Onuň Lukman hakynda aýdan käbir sözlerini aşakda getirýäris. Ol hyjuw bilen ýazylan “Şypa ber” şygryny:

Möwlam, ýetir mesgenime, ýurduma,
Gözüm düşsün, arslanyma, gurduma,
Magtymguly aýdar, meniň derdime,
Dünýäniň tebibi Lukman, şypa ber!

diýen ýüzlenmesi bilen gutarýar.

Magtymgulynyň halk arasynda aýdym edilip aýdylýan eseriniň biri onuň “Guma batdy ýaranlarydyr”. Şahyr bu aýdymda iň ilki Lukmanyň adyny tutup, ony özüniň okan hem eşiden kitap-rowaýatlary esasynda 4 müň 400 ýyl ýaşan edýär we şeýle-de bolsa, ony-da gara ýeriň ýuwdandygyny:

Dört müň dört yüz ýaşan Lukman hekimiň,
Başy gara guma batdy ýaranlar –

– diýen setirler bilen ýazyp görkezýär. Bu goşgy hem şahyrdan pessimistik, gönüçökgünlik pikirleriň bolandygyna şaýatdyr. Beýle pikirler Magtymgulynyň döwründe türkmen zähmetkeşleriniň başyndan geçiren agyr günleri netijesinde ýüze çykandyr diýip, çak etmek mümkin.

Makedoniýaly Isgender patyşa (Isgender Zulkarneýin, Aleksandr Makedonskiý) babatda ýazylan kitaplaryň, aýdylan rowaýaty-ertekileriň hetdi-hasaby ýokdur we olaryň aglabasy Arabystan bilen Eýran topragynda döredilipdir. Isgender Gündogar we Günbatar edebiyatynda, umuman, oňat gahryman, älem-jahana hökmüni ýaýradan (ýaşan wagty biziň döwrümüzden öň 356–322-nji ýyllar) güýçli şa edilip görkezilýär. Mälim bolşy ýaly, Nyzamy hem bu hakda “Saddy-Isgenderiýe” atly ýörite bir poemany ýazypdyr. Magtymgulynyň Isgendere degişli eserleri-kitaplary we rowaýatlary yzly-yzyna okandygy hem eşidenligi açyk zatdyr. Muny biz onuň Isgenderi kän ýerde agzaýşyndan hem görýäris. Mysal üçin, ol “Galandar bile” atly goşgusynda:

Magtymguly aýdar, ýer ýüzün gezeň,
Pilkus ogly şahy – Isgender bile –

– diýip, ol Isgenderiň tas bütin dünýäni gezendigini we onuň Pilkusyň (Filippiň) ogludygyna çenli bilýär.

Halk içinde bar bolan rowaýatlarda we käbir kitap-eserlerde görkezilişine görä, Isgender ömrüniň köpüsini suwda ýüzüp geçirenmiş. Bu kesgitlemäniň käbir delili hem bar, sebäbi Isgenderiň öz ýurdunyň (Gresiýa, Makedoniýa) töwregini suw gabap dur. Mundan başga-da ol köp ýörişini suw üsti bilen alyp barypdyr. Isgenderiň köp wagt suwda bolandygyny, ýagny gämä münüp, suwda ýüzendigini Magtymguly şu sözler bilen ýada salýar:

Suwa, ýele hökmi geçen Süleýman,
Bak: olardan ne nam galdy, ne nyşan!
Teşne galyp, jaýyň bolsa çölüstan,
Derýa içre sen Isgender boldum tut!

Görşümüz ýaly, Magtymguly bu ýerde Isgenderden başga Süleýmany-da ýatlaýar we Süleýmanyň ertekilere görä, ähli tebigy hadysalara (stihýalara) “hökmüni ýöredendigini” ýene bir gezek tassyklaýar. Süleýman (Solomon) atly rowaýatyň gahrymany patyşa ähli Gündogar – arap, pars, türk, azerbaýjan, täjik, özbek we başga halklaryň folklorynyň meşhur gahrymanlaryndan biridir. Süleýman ertekilerde, umuman, ýeliň-Günüň, ynysyň-jynsyň, derýanyň, deňziň häkimi, adalatly hökümdar edilip suratlandyrylýar. Magtymguly Süleýmanyň adyny onlarça eserlerinde söýgi bilen ýatlap, “Jem bolup” atly goşgusynda ol hakda şu zatlary aýdypdyr:

Dyrnak bilen daglar gazan Benijan,
Suwa, ýele sözi geçen Süleýman...

Käbir köne kitaplarda we halk döredijiliginde aýdylyşyna görä, Süleýman patyşa Saba (Sawa) ýurdunyň gyzy Bulkys atly patyşa gyzy (sarisa Sawskaýany) aljak bolup, onuň ýörejek ýoluna gyzyl düşäpdir. Iki arada sawçylyk eden hem hüthüt guşy (hüýpüýpük) bolanmyş. Magtymguly “Bilmezmiň” muhannesinde Süleýmanyň Bulkys bilen bolan aragatnaşygyna degişli:

Hüthüt kimin Pereňden Çyn-Maçyn diýip bardygym,
Bag içinde Bulkysyň saçyn açyp gördüгим,
Süleýmanyň tagtyndan sözläp habar berdigim...

– diýýär.

Gelýän rowaýatlara göre, Süleýman patyşanyň bir ajaýyp, her zady bilip, çözüp duran ýüzügi-möhri hem bolanmyşyn. Şol ýüzük-möhür hakynda şahyr “Bir geler” şygrynda “Niçesine möhri-Süleýman sürer” diýip ýazýar. Ýene “Edip geçdi” şygrynda hem Süleýmanyň höküminiň giň jahana ýöräp, oňa dürli jandarlaryň hem “boýun egşini” şeýle suratlandyryar:

Süleyman dek adyl-şahy,
Dört ýüz gurlan barygähi,
Ynsyň, jynsyň patyşahy,
Ol hem zenbel dokap geçdi.

Süleyman, ozal belleýşimiz ýaly, halk döredijiliginiň oňaly, gowy görülyän keşleriniň biridir. Munuň sebäbi, bir tarapdan, ol adyl edilip görkezilse, ikinji tarapdan, ol erteki şekilinde döwüň, jynyň, periniň, ýeliň, suwuň patyşasy hasaplanýar, folklora göre, Süleymanyň ýüzügi öran gudratlymyş we ol ýüzügi eýelän adama döwler, jynlar ýa-da duşmanlar asla kär etmezmiş. Ähtiýalan döwlere Süleymandan ant içirmek dessury-da şol düşünjelerden gelip çykandyr.

Magtymguly fantastiki-dürli ertekileri köp eşiden adamdyr. Şonuň üçin-de ol Süleymanyň adyny öz eserlerinde gaýtalap-gaýtalap getirýär. Ine, aýdyň mysallar:

..Tagty asmandan uçan
Süleyman öldi gitdi.

Bibliýada we başga ýerlerde rowaýatlarda berilýän maglumatlara göre, Süleymanyň atasy Dawut bolan (biziň döwrümüzden öň X asyr). Dawut Gündogar rowaýatlarynda demir ussasy hasaplanylýar. Magtymguly hem ony şeýle hasap edipdir we Dawudyň ussa bolandygyny wasp edip, şonuň bilen birlikde, onuň bir demde kyrk oglunyň ölendigini ýazýar. Şahyr “Eý, dünýe senden” atly göwnüçökgün duýguda ýazylan şygrynda şeýle diýýär:

Demirler golunda mum kimin bolan,
Dawut näme gördi, eý, dünýe, senden!

Isa (Isus Hristos) hristian dininiň pygamberidir. Bibliýa we “Kysasyl-enbiýa” ýaly kitaplarda fantastik rowaýatlara göre, onuň enesi Merýem (Mariýa) bolup, hudaýtarapyn (atasyz) dünýä

inenmiş. Isa pygamberlik derejesine ýetensoň, öz duşmanlary tarapyndan tutulyp (şägirdi Ýunusyň üsti bilen) gözgyny edilip (ähli teni tagta çüýlenip) öldürilipdir, emma onuň teni ölse-de, göýä ruhy ölmän, asmana uçup gidipmiş we ol ruh ýene Isanyň keşbinde zamanynyň ahyrynda asmandan düşjekmiş. Magtymguly şu hili rowaýatlara-da goşgy-gazallarynda degip geçýär. Mysal üçin, ol “Edip geçdi” şygrynda:

Ol Isa gelýänça daýym,
(Eshabył-käp) ýatar gaýym –

– diýýär.

Isa göýä Allanyň oglumyşyn, ol Allanyň ruhumyşyn. Magtymguly musulman bolsa-da, ol ýaňky Bibliýa rowaýatyny “Haky üçin” atly şygrynda:

Beýtil-mukaddesdir Imran ilinde,
Atasyz bar bolan ene bilinde,
Gudratyň meşhurdyr, Merýem oglunda,
Ýa Reb, Isa biruhulla haky üçin –

diýip gaýtalaýar we munuň özi Magtymgulynyň aýry dinleri ýigrenen fanatik ruhany dældigine şaýatdyr. Bu pikir “Edip geçdi” şygrynda ýene bir rowaýatyň şahsy gahrymany, Musany ýatlanda hem ýöredilipdir:

... Hasasyny alyp ele,
Musa goýun bakyp geçdi.

Arap, ýewreý, pars, türki we başga halk rowaýatlaryna görä, Musanyň bir gudratly hasasy bolup, ol köp wagtlap goýun çopany bolanmyş.

Ybrahym (Awraam) pygamber hem gadymy rowaýatyň gahrymanlaryndan bolup, ol hakda ýazylan kyssalara görä, ony göýä duşmany Pyrgun (Müsür faraony-patyşasy) ýanyp duran oduň

üstüne taşlanmyş. Emma “gudrat” bilen Ybrahyma ot kär etmänmiş. Magtymguly şu rowaýaty özüniň “Edip geçdi” şygrynda:

Hakyň ýolunda Ybrahym,
Janyn oda ýakyp geçdi –

diýip görkezýär.

Şahyr “Bilmezmiň” goşgusynda “Şibli kimin bir dagy ýandyrdygym bilmezmiň” diýýär. Orta asyr arap rowaýatlaryna görä, Şibli yşk-söýgi zerarly bir ah çekende, Garrygaladaky Hasar dagynyň birentek ýerini ahy-agysy bilen ýakanmyş. Magtymgulyň mekdep-medreselerde alan ylmy, esasan, teologik, dini ylymlar, şonuň bilen birlikde, ol yhlas edip ýapyşmagy netijesinde dünýewi ylymlardan hem düýpli maglumat alypdyr. Şu we şulara meňzeş mysallar Magtymgulyň köp ýerden habarly, köp kitap açyp, dessan eşiden, gözýetimi giň adam bolandygyny açyp görkezýär. Şeýle hem bolmalydyr, çünki bu hakykaty şahyryň özi-de “Jan gördüm” muhammesinde: “Gezip, yklym ýörip, alym bolup, müň dessan gördüm” diýip tassyklaýar. Beýle tassyklamaga biz Gündogary öwreniji A.Wamberiniň “Orta Aziýa syýahat” atly kitabynda hem duş gelýäris. Wamberi şeýle diýýär: “Rowaýatlar ol, ýagny Magtymguly – B.G.) ähli kitaplary we ähli ylymlary baryp ýatan derejede bilýän üýtgeşik adam bolupdyr” diýip habar berýär. Hatda ol ölüm ýassygynda ýatyrka düzen “Näler görüner” şygrynda hem gadymy dessan-rowaýatlary ýatlapdyr. Ol:

Seýil edeliň bu jahana,
Jahanda näler görüner.
Isgender, Jemşit saldyrgan,
Beýik binalar görüner –

– strofasy bilen başlanyp,

Magtymguly, kim bar ölmez,
Ajal doýmaz, zemin dolmaz,
Asman inmez, ýer çöwrülmez,
Gün ýörir, Aýlar görüner –

setirleri bilen-de tamamlanýar. Isgender babatda öňki aýdanlarymyz bilen çekilip, şahyryň Jemşide degişli aýdan setirini düşündireliň! Halk şahyrana döredijiliginde we taryhy edebi çeşmelerde, mysal üçin, “Şanamada” özüne uly orun alan Jemşit (Jem, Jemşid) mundan takmynan üç müň ýyl öň Eýran döwletiniň düýbünü tutan hasap edilýär. Jemşit göýä, Eýran halklaryna parasatly ýolbaşçylyk edip, ýurdy her hili belabeterlerden gutaranmyşyn. Onuň ajaýyp bir jamy bolup, şoňa seredende, göýä, dünýäde bolýan ähli wakalar görünýär eken (kä alymlar Magtymgula hem “Jemşidiň jamy” diýen ýaly epitet berýärler). Jemşit adamlara ýerden gyzyl-kümüş ýaly gymmat magdanlary çykartmagy, her hili keselleri bejermegi, gämi ýasamagy, jaý, gala salmagy we ş.m.öwredenmiş. Magtymguly hem ýokarky setirde Jemşidiň saldyrdan beýik bina-jaýlaryny, köşk-galalaryny ýatlaýar. Şol aýdylýan ýadygärlikleriň harabalary Eýran we türkmen topragynda ýerleşýär (mysal üçin, Maşady-Misseriýan) we ol ymaratlara şahyryň belet bolmagy gürrüňsizdir.

Magtymguly bu ýadygärlikleri agzamak bilen birlikde, “Dehistanyň baýrynda” (“Görsem”) sygrynda alan şol sitatada Aý, Gün, planetalary hakynda ylma gabat gelýän çuňňur oýlanmany öňe sürýar. Ol setirleri özümizçe düşündirip aýtsak, şeýle bolýar: adamlaryň hiç biri ebedi ýaşamaýar; ölüm doýmaz-dolmaz bolup, tebigy hadysadyr; onuň göwürümi-masştaby biçak uly bolany üçin ýer hiç wagt dolup gyrma bolmaz. Akyldar şahyryň dogry belleýşine görä, gök asman hiç haçan ýere inmeyär we

ýer hem çöwrülmeýär. Bu hili çuňňur kesgitleme kosmos we ýer planetasy baradaky ylmy-teoretiki düşüňjelere dogry gelip, “ruhanlylar zamanynyň iň soňunda ýer-gök ýumrular” diýen dini nesihatlaryň tersine bolup çykýar. Ýöne Magtymgulynyň bu hili teoretik, oýlanmalary käbir içki garşylyklardan halas dälidir. Her niçik-de bolsa, iňňän yza galan feodal-patriarhalçylyk döwrüniň dini taglymatyň höküm süren ýagdaýynda beýle batyrgaý pikirleri orta taşlan we ençe nesilleri özüniň çuňňur hem çeper sözüne uýduran şahyra örän ýiti akyly daşdan (alysdan) kesen okumyş adam diýilmegi doly esasly bolup çykýar. Emma Magtymgulynyň şeýle akyldar, şeýle bilimdar bolmagyna garaman, ol geçmişiň garaňky döwründe diňe horluk-zarlyk görüp, durmuşdan eden arzuwlary çykman, gussa çekip ötüpdir. Türkmen halky, giň okyjylar köpçüligi beýik şahyry hemme zady bilen, akyldar adam hasap edip, onuň adyny uly guwanç hem buýsanç bilen tutýar.

Magtymguly Watan hakynda⁷

Halk arasynda köp wagtlardan bäri aýdylyp gelýän rowaýatlara görä, Magtymguly şahyrçylyk işine gaýduwsyz watançy hökmünde başlaýar. Ol zehinli şahyr adyna iň ilki Eýrana gidip, türkmen ýesirlerini goşgy aýdyp azat etmek arkaly eýe bolýar. Bu hakda Russiýa Ylymlar akademiýasyna gyzylarbatly habarçy Hojaly Mollanyň ýollan hatlary diyseň gymmatlydyr (hatlar akad, A.N Samoýlowiçiň adyna iberilip, olar häzir Leningrada SSSR YA-nyň Gündogary öwreniş institutynyň golyazmalar fondunda “S 162” sanly “Литературные письма Ходжалы Моллы” ady bilen saklanýar). Ol hatlaryň göçürme nusgasyny men 1939-njy ýylda göçürüp

⁷ “Türkmenistanyň halk magaryfy” žurnalynyň 1971-nji ýylyň №7 sanynda çap edilen makalanyň rejelenen we gysgaldylan görnüşi.

getiripdim we TSSR YA-nyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutyna tabşyrypdy. Rowaýatyň mazmuny şeýle: Magtymguly ýaş wagtynda beýleki türkmenler bilen birlikde ýesir sorap, Eýrana barýar. Eýrana baryp, türkmenler – aksakgallar şadan äkidilen ýesirleriň yzyna gaýtarylyp berilmegini haýyş edipdirler. Şonda şa olardan Magtymguly hakda sorapdyr. Aksakgallar “Magtymguly şahyry bilemzok” diýenlerinde, ýaş şahyr orta çykyp “Biz Magtymgulydyrys!” diýip jogap beripdir hem-de şaga ýarajak äheňde gazal düzüp, ýesirleriň goýberilmegini gazanypdyr. Netijede, ýesirler Watana gaýdyp gelipdirler. Magtymgulyň ady bolsa şol wakadan soň, bütin ile watançy şahyr hökmünde mälim bolupdyr. Başga bir rowaýata görä, ýesirleri Eýrandan getirmek üçin Magtymguly hut şanyň özi bilen gazal aýdyşanmyş we zalym hökümdary ýeňip, uly abraý alyp, watandaşlary bilen birlikde sag-aman ýurduna gaýdyp gelenmiş. Bu rowaýatyň “Ýusup-Ahmet” dessanynyň we şunňa meňzeş hekaýalaryň täsiri astynda döremegi has ähtimaldyr. Her niçikde bolsa, halkyň aňynda Magtymguly şahyr bolup, ilki ädimini watançylykdan, öz ajaýyp sungaty bilen il-halka hyzmat etmekden başlapdyr.

Şahyryň edebi mirasy dürli temalardan ybarat bolup, hernäçe gynansak-da, onuň esli bölegi düýbünden bize gelip ýetmändir. Magtymgulyň birnäçe kitaby – golýazmalary ýurda ýagy dökülende, suwa atylypdyr we şeýlelikde, olar taryh üçin ebedilik ýitipdir. Bu gussaly waka şahyryň “Reýgan eýledi” sygrynda hem anyk beýan edilýär:

Gapylykda duşman aldy daşymyz,
Dargady herýana deňi-duşumyz,
Bäş ýylda bir kitap eden işimiz,
Gyzylbaşlar alyp weýran eýledi.

Şahyryň şeýle köp wagt sarp edip, zehinini siňdiren kitaplaryny kimiň we nähili ýagdaýda ýok edendigi ýokardaky setirlerden hem mese-mälim görünýär.

Magtymgulynyň idealy – Watan, erkana durmuş, ýurtdaşlarynyň dynçlygy, rahat, bol-telki ýaşamak bolupdyr. Emma şahyryň bu arzuwy arzuwlygyna-da galýar. Sebäbi, bir tarapdan, daşky, ikinji tarapdan hem, içki duşman talaňçylyk, edenetdilik bilen meşgul bolýarlar, dürli ýollar bilen halky rehimsiz talaýarlar.

Gömüldi derýalar, ýykyldy daglar,
Ýetimler gözýaşyn döke başlady.
Orramsydan bolan haramhor begler,
Ýurdy bir ýanyndan ýyka başlady.

Bu – Magtymgulynyň şahyr, watançy hökmünde gözünü açyp gören ýagdaýy. Daşky duşmanyň halky rehimsiz talaýşy, galyberse-de, türkmen halkynyň dowam edip gelýän agzalalyklary şahyryň bagryny paralaýar. Bu babatda Magtymgulynyň ýaşan agyr döwrüne degişli taryhy kitaplardan hem degerli maglumatlar almak bolýar. Mysal üçin, XIX asyryň taryhçysy G. Melgunow özüniň “Kaspi deňziniň günorta kenary” atly 1863-nji ýylda ýazan kitabynda türkmen taýpalarynyň başly-barat hem agzala ýaşandyklary hakynda şeýle diýýär: “Ähli türkmen taýpalary özara mydama duşmançylykly ýagdaýda ýaşaýarlar we üstlerindäki hiç bir häkimýete boýun egmeýärler”. Şeýle belliklere ýewropaly başga taryhçylaryň ýazgylarynda hem duş gelýäris. Muňa öz möwritinde Ýewropa masştabynda köp işler bitiren wenger alymy, professor A. Wamberiniň syýahatnamasy açyk mysal bolup biler. Mälim bolşy ýaly, Wamberi gizlinlikde – 1863-nji ýylda Türkmenistana, Özbegistana syýahata gelýär. Bu syýahatyň özi üçin örän howpludygna garamazdan, ol ýerlerde gören-eşiden zatlaryny soňra birnäçe gezek kitap edip çapdan

çykarýar. Şol kitaplaryň biri hem “Orta Aziýa syýahat” diýlip atlandyrypdyr. Ýurtda ýagdaý şeýle bolansoň, şahyr bütin güýji, abraýy, çeper sözi arkaly Watanyň hatyrasy üçin, urug-tireleriniň dostlukda ýakyn aragatnaşykda ýaşamaklaryny gazanmak niýeti bilen göreşýär.

Bir-birini çapmak ermes ärlikden,
Bu iş şeýtanydyr, belki, körlükden,
Agzalalyk aýrar ili dirilikden,
Mundan döwlet dönüp, duşmana gelgeý –

– diýip, şahyr ýazýar.

Görşümiz ýaly, Magtymgulynyň pikirçe, özara duşmançylyk, bir-biriňi sylamazlyk, äsgermezlik asla adamkärçilik bolman, eýsem, nadanlykdan gelip çykýar. Şahyr beýle näsazlyk, bir-biriňi garşylyk teý-ahyr Watany, halky sandan çykarýar, onuň bagtyny ýatyryýar, maňlaýyny garaldýar, duşmany weli güldürýär, begendirýär we onuň ýeňmegine eltýär diýen dana sözler aýdýar. Magtymguly üçin türkmen taýpa-tireleriniň hemmeside deň. Onuň dana pikirçe, agzybirlik bolsa duşmandan üstün çykylyp, ýurt hem parahat bolar. “Kömekleşen ýow gaýtarar”, “Tagan ýagy uç bolar, bir-birine güýç bolar, biri döwülse, puç bolar” diýip, türkmenler ýöne ýerden aýtmaýarlar. Bu hili atalar sözünüň has aýdyň formasyna – Magtymgulynyň türkmen taýpalaryna gös-göni ýüzlenişinde ýygy-ýygydan duşýarys:

Ýomut, gökleň täsir edip özünden,
Çyksa goşun, öňi-ardy bilinmez.
Teke, salyr ýöriş etse ýokardan,
Öňünde çökejek ili bilinmez.

Watançy şahyr bu asylly, örän öndengörüji pikiri “Ýaşymyz” atly programma sygrynda has hem aýdyň görkezýär we şol ýol bilen özi döwlet gurmaga çagyryýar:

Teke, ýomut, gökleň, ýazyr, alili,–
Bir döwlete gulluk etsek başimiz,

Aýry-aýry taýpalaryň urug-tireleriniň ady Magtymgulynyň beýleki setirlerinde hem agzalyp, şahyr olaryň hemmesiniň bir dogan ýaly ýaşamaklarynyň arzuwuny edýär. Mysal üçin:

Babamyz garyndaş – ýemreli, teke,
Söýünhan ilinde bardyr bir ýeke...

Zähmetkeş halkyň, il-günüň, bütin taýpa-tireleriň giň sähralarda, gözəl ýaýlalarda ýaýnamagy, rahat, bol-telki ýaşamagy, gara gysyň çykyp, sowulmaz ýaz möwsüminiň gelmegi – ine şahyryň ýetip bilmeýän arzuwy:

Hydyr gezen çölde iller ýaýylysyn,
Ýurt binamyz gaýym bolsun, gurulsyn,
Çille mest nerlermiz barça aýylysyn,
Bir suprada eda bolsun aşymyz!
Ilimiz ulaşsyn, sowulmaz ýaza,
Togsan dolup, tamam bolsun gysymyz!

Bu setirlerdäki “Bir saçakdan (supradan) nan iyilsin” idiomasy Magtymgulynyň şu goşgusynyň we umuman, onuň ähli döredijliginiň içinden esasy mazmuny bolup geçýär. Şahyryň pikirçe, şol maksatda, eşrete ýetmek üçin Watany, ýurdy, jan-dilden söýmeli, gözüň göreji ýaly aýap saklamaly, agzybir bolmaly. Magtymgulynyň her hili agyr ýagdaýa düşseňde, hiç wagt hiç ýerde Watanyňy unudyp, ondan ýüz döndermeli däl diýip, gaýta-gaýta nygtaýandygy hem onuň Watana neneňsi wepalydygny bütin aýdyňlygy bilen subut edýär:

Gel, könlüm, men saňa nesihat kylaý:
Watany terk edip gidiji bolma!

Magtymgulynyň gaýduwsyz watançy bolandygyny biz diňe bir onuň goşgy-gazallaryndan däl, eýsem, şahyryň ady bilen baglanyşykly halk arasynda aýdylýan rowaýatlardan hem görýäris. Bu ýerde biz şol köp sanly rowaýatlaryň diňe birini ýatlamakçy. Rowaýata görä, bir gün Magtymguly, onuň enesi, daýysy we giýewleri Eýrana ýesir düşýär. Ýesileri ilki Maşada getirýärler, soň olary Tährana äkidýärler. Bulary Tähran zyndanynda iki hepde saklap, soň Eýran şasyna “Şeýle adamlary Garrygaladan ýesir tutup getirdik” diýip habar berýärler. Ýesirleri şanyň ýanyna äkidýärler. Şa garry enä ýüzlenip: “Bu tutulyp getirilenler seniň nämäň?” diýip sorayar. Garry ene: “Biri oglum, biri doganym, biri-de giýewim” diýip, jogap gaýtarýar. Şa oňa “Sen bir gartaň aýal. Bu üçüsiniň haýsy birini dileseň dile” diýýär. Şonda garry ene öz ýanyndan “Oglum – Magtymguly şahyrçylygy bilen-de ýesirlikden gutulmaga başarar. Giýew ýoldadyr, ogul bildedir, dogan weli, tapdyrmaz” diýýär we doganyny dileýär. Patyşa garrydan: “Oglum şahyr, ondan gep gutulmaz!” diýen buýsançly gaýtargy eşidýär. Şondan soň Magtymguly orta çykyp:

Ýaz geler, wagt-da gider, gaflatda galmyş gözlerim.
Açaýyn diýsem, açylmaz, ne agyr uýkulydyr –

– setirleri bilen başlanýan şöhratly şygryny aýdanmyş. Mahlasy, özüniň şahyrçylygy arkaly garyndaşlary bilen zyndandan boşap, öz mekanyna gaýdyp gelenmiş. Belki-de, Magtymgulynyň bu ýesirliги onuň “Reýgan eýlesindäki” wakalar bilen baglanyşyklydyr. Her niçik-de bolsa, şol gussaly goşguda:

Bir näçämiz goly bagly, gul bolup,
Niçeler zynda sargaryp, solup,
Kimi berip, anyň bahasyny alyp,
Her kime bir belli baha eýledi –

– diýmegi ýokardaky çenimiziň dogry çykmagyna esas bolýan ýaly görünýär.

Magtymguly barada áýdylýan rowaýatlardan we onuň “Bular gelmedi” şygryndan şahyryň Abdylladyr Muhammetsapa atly iki doganynyň-da hakyky watançy bolandygyny görmek bolýar. Şol goşguda:

Göçi-gony birle gitdi Abdylla,
Hemme giden geldi, bular gelmedi.
Muhammetsapa gitdi kömek bermäge,
Uzadanlar geldi, bular gelmedi –

– diýen ýaly täsirli setirler bar. Ol setirler eziz doganlarynyň, belki-de, söweşde gurban bolan habaryny eşidip, şahyryň gam laýyna batan pursatynda ýazan elegiýasydyr. Elegiýanyň haýsy strofasyny alsaň-da, bir-birinden täsirli. Ylaýta-da, iň soňky bendi güýçli çykan, ol okyjyda-da, diňleýjide-de uly täsir galdyrýar:

Magtymguly, derdi goýmaz ýatmaga,
Ugrun bilmez, sorap-sorap gitmäge,
Ýerden jogap çykmaz, habar tutmaga,
Gören, bilen barmy, bular gelmedi...

Magtymguly Watan hakda diňe bir goşgy ýazmak bilen çäklenmeýär. Ol özüniň hakyky watançydygyny hut iş ýüzünde hem subut edýär, ezilen halky-türkmen taýpalaryny Eýran şasynyň, Hywa hanynyň, Buhara emiriniň garşysyna baş galdyrmaga, gozgalaň turuzmaga çagyryýar, şol gozgalaňlary goldaýar. Elbetde, Türkmenistanyň häsiýetli aýratynlygyna görä, bu mesele degişli belli bir arhiw dokumenti galmadyr. Ýöne munuň şeýledigini biz onuň şygrylaryndan okap bilýäris. Magtymgulynyň ady bilen baglanyşkly rowaýatlarda-da bu babatda gymmatly maglumatlar berilýär. Ýöne asyrlar dowamynda kân-kân gahrymanlaryň Watan üçin eziz janlaryny gurban edendikleri jedelsizdir. Şunlukda, Magtymgulynyň il-

ýurt ugrundan alyp baran asylyly işi, ölmez-ýitmez eserleri onuň örän öňdebaryjy (öňdengörüji) adam bolandygyna şaýatlyk edýär. Beýik şahyr özüniň bütin ömrüni, gözəl goşgularyny Watanyň bähbidini goramaga, döwürdeşlerine oňat terbiýe bermäge bagyşlapdyr. Şeýle bolansoň, Magtymgulynyň ady bilen baglanyşykly taryhy wakalary hem-de onuň döredijiligini hemmetaraplaýyn we çuňňur öwrenmek – bu biziň jana-jan wezipämizdir.

Magtymgulynyň döredijiliginde sosial-adalatsyzlyk temasy⁸

Şahyr Türkmenistanyň daşyna aýlanyp duran çet, ýurt häkimleriniň edýän zulumlaryny, olaryň türkmen taýpalaryny özlerine gul etjek bolup, asyrlar dowamynda ara çöp atmak we zorluk syýasatlaryny, dürli hile-mekirlerini gözi bilen görüpdir we bellibir derejede çigni bilen-de çekipdir. Emma han-begler ýer-suw, otlag meýdanlary ýaly ykdysady bähbitlerine çapyp, tire-taýpa dawalaryna eýerip, käte daşky duşmanlar bilen dil birikdirmekten hem çekinmändirler.

Öri meýdanlary, guýy, ýer-suw we ş.m. zatlar üstünde bolan agzalaçylyk türkmen taýpalaryny ysgyndan düşürýärdi, olary keseki ýurt han-feodallarynyň gysyp-gowurmaklary üçin amatly ýagdaýlar döredýärdi. Türkmenleriň syýasy, ykdysady taýdan giňden ösmekleri üçin göçme-çarwaçylyk durmuşyndan oturymly durmuşa has doly geçmek işine we geçenden soň hem çalt ösmek işine kân sebäpler päsgel berýärdi.

Birinjiden, suw çeşmeleriniň, derýa-deňizleriň azdygy we bolanlarynyň-da çet ýurtlaryň üstünden geçmegi ýa şol taraplardan akyp gaýtmagy, şeýlelikde, suwuň türkmen topragyna akyp-akmazlygynyň esli derejede şol çet döwletlere bagly bolmagy. Eýrandyr Hywa hanlary şol ýagdaýdan peýdalanyp, türkmenleri suwdan mahrum eder ekenler.

⁸ “Sowet edebiýaty” žurnalynyň 1971-nji ýylyň №6 sanynda çap edilen makalanyň rejelenen we gysgaldylan görnüşi.

Türkmenistanyň esasy hojalyk meselesi suw bolup, suw zerarly türkmenler uruşmaga-da mejbur bolupdyrlar. Eýran feodallary bu meselede suwy sowmak syýasatyny ýöreden bolsalar, bu babatda, Hywa hanlary-da olardan pes durmandyrlar. Olaryň-da suwy ýiti ýarag edinendikleri taryhy kitaplarda görkezilipdir.

Göçme durmuşdan oturymly durmuşa geçmeklik syýasy-ykdysady taýdan ösmegiň, öňe gitmegiň bir alamatydyr. Emma çarwaçylykdan çomrulyga geçilenden soň hem, könedan gelýän patriarhal-urugçylyk bölünişigi saklanýardy. Bu faktor hem taýpalaryň birikmegine päsgel beren ikinji sebäpdur. Dogrudanda, türkmenler bir ýeri, bir ýaby tire-taýpa bolup eýelärdiler. Soňra ol ýeri we ýaby (jary) ýene tire-taýpa bolup gazardy, ekerdiler. Bu ýagdaý köne dessurlaryň, urugçylyk, patriarhçylyk düzgünleriniň örän haýal ýok bolmagyna ýardam edýärdi. Daşary ýurt han-feodallarynyň türkmen zähmetkeşleri barada ýöreden basybalýjylyk, talaňçylyk hem olaryň güýjünden peýdalanmak syýasatlary hakynda we daşky duşmandyr urug başlyklarydyr aksakgallarynyň zähmetkeşleri talamak işinde birleşendikleri hakynda professorlar P. P. Iwanow we A. K. Borokow gymmatly zatlar ýazýarlar: “Feodalçylyk ekspluatasiýasy üçin türkmenleri tabyn etmekden ötri daşky hem içki duşmanlara garşy bolýan uruşlarda türkmen atlylaryny ulanmaktan ötri bolan göreş XVI–XVII asyr Hywa hanlarynyň syýasatynda uly orun tutdy. Hywa feodallarynyň syýasatynda türkmenleri syýasy taýdan gul edişleri hem köpçülikleýin talaýyşlary bilen birlikde biz prosesiniň beýleki tarapyny-da görýäris, ýagny türkmen feodallarynyň we urug başlyklarynyň Hywa hanlaryna ýuwaş-ýuwaşdan gulluk etmäge geçişlerini-de görýäris”.

Magtymgulynyň ýurt häkimleri barada ýöreden jemgyýetçilik pikirleri, sosial satirasy içki garşylyklardan halas däl. Ol

özünüň köp setirlerinde ýowuz şa-hanlaryň, beg-kethudalaryň, açgöz ruhanylaryň adalatsyzlygyny, zulum-sütemini berk ýazgarýar. Şahyr “Gaça başlady” şygrynda:

Şalarda galmady hökmi-adalat,
Bir pul üçin müfti berer rowaýat... –

– diýip, zalym şalary tankyt etmegi-de we “Galdy ýaranlar” goşgusynda:

Galmady adalat begde, hanlarda,
Ýurdy zulum-sütem basdy, ýaranlar!

– diýip, feodal häkimleriň, ygtyýar eýesi sütemkärleriň kanunsyz, bet işlerini rehimsiz paş edýär. Ýokardaky setirler feodal-patriarhalçylyk düzgüni iýerarhiýasynyň iň ýokarky basgançagynda duran şalar (patyşalar) we han-begler baradadyr. Şu ýerde bir zady hem ýatlamaly: han tituly (derejesi, ady) birnäçe Gündogar ýurtlarynda iň uly häkime barabardyr. Mysal üçin, Özbegistanda, Türkmenistanda (belli möçberde) şa bolman, hanlar höküm sürüpdür. Magtymgulynyň han-beglere garşy gönükdiren tankydy, elbetde, türkmen feodallaryna-da degişlidir. Hanlardan soň patriarhal-feodalçylyk basgançaklaryň, ýokarky orunlaryň birini begler, töreler tutýar. Köne wagtda, Magtymguly döwründe olar hem garamaýak halkyň üstünden garap, zähmetkeşlere adalatsyz çemeleşipdirler. Begler öz nebislerine çapyp, ili talamakda beýlekilerden yza galmadyrlar. Beýle döwri Magtymguly öz şahyrana setirlerinde aýdyň görkezipdir. Mysal üçin, ol:

Gömüldi derýalar, ýykyldy daglar,
Ýetimler gözýaşyn döke başlady.
Orramsydan bolan haramhor begler,
Ýurdy bir ýanyndan ýyka başlady –

– diýip, ýurdy pula satýan, hiç zatdan gaýtmaýan mugthor begleriň eden-etdiligini çekinmän ýazypdyr. “Döke başlady” şygrynda adamlaryň we şolaryň içinde ýetim-dul hatynlaryň çeken horlugyna parallel hökmünde derýa-deňizleriň gömülmegi, belent daglaryň ýykylmagy bilen giňden deňeşdirýär. Şol jähtden şygry has hem täsirli çykýar.

Doňýürek, sütemhor begler pakyr-pukaralary äsgermeýärler, olaryň beýle horluk perwaýyna-da bolmandyr:

Ýarlyksyz ýorigen nurbatsyz begler,
Pukaranyň gözde ýaşyn aňlamaz.

Köne urug-feodalçylyk zamanynda türkmen jemgyýetinde kethudalaryň, urug-taýpa başlyklary-aksakgallaryň orny uludy. Her urug-taýpanyň kethudasy bolup, olar öz tire-taýpalaryna ýolbaşçylyk ederdiler. Soňra esli bölegi feodalçylyk merdiwanynda özüne belli orun alan kethudalar nebislerine çapyp, tire-taýpanyň umumy bähbidine hyýanat hem etmän durmazdylar. Şol tetelli hyýanatkär, dawa-şer agtarýan mekir aksakgallara hem Magtymguly degip geçipdir:

Kethuda bolanlar dogry sözlemez,
Para alar, emma haky gözlemez,
Nähak güwä bolar, dawa düzlemez,
Bilmenem, ýakynmy ahyrzamana..

Bu zeýilli ýalynly setiri diňe Magtymguly ýaly feodal-patriarharçylyk sütemlerini başdan geçiren, ony öz gözi bilen gören batyr şahyr ýazyp biler. Onuň şeýle zulmy bellibir derejede ahyrzamanyň alamaty hasap etmegi şol zulum-sütemiň juda agyrdygyny görkezýär. Emeldarlar hem ili talamakda han-feodallara eýeripdirler, olar salgyt-jerime, para-jire almaga endik edipdirler. Mugthor çinowniklere zähmetkeşler salgyt-para bermänlerinde weli, olary gysyp-horlapdyrlar. Horlananlaryň

arz edere, arzyny diňläp, iş kesere ýerleri bolmandyr. Magtymguly bu agyr ýagdaýy – köne jemgyýetde adalatyň bolmandygyny:

Sypahy barysy parahor boldy,
Şa aldynda adyl diwan galmady –

– diýip, dogry belleýär.

Şahyryň döwründe bellibir milli döwlet bolmany üçin we yzagalak düzgün höküm süreni üçin, mugthorlar, jenaýatçylar, ogry-jümrüler sap zähmet çekmegiň ýerine kişiniň malyna göz gyzdyryp, ili talamak, elhenç zorluk etmek bilen meşgul bolupdyrlar. Il-halk beýle durmuşdan dada gelipdir. Magtymguly pakyr-pukaralaryň, ezilen-horlananlaryň, zähmetkeş çarwaçomrularyň tarapyňy tutupdyr. Şahyr olaryň beýle agyr günlerini ýeňilleşdirmek isläpdir. Şahyr özüniň ýalyňly setirlerinde ezilenleriň çydamsyz ýagdaýlaryny hem-de ol ýagdaýy döredýänleri keşpli, ynamdar sözler bilen ýazyp geçipdir:

Pakyrlyr horlanyp, ýüzün sarardyp,
Kim töresin tapyp, reňgin gyzardyp,
Zalymlar mazluma syrtyn gabardyp,
Gamçysyndan ganlar dama başlady .

Şahyr beýle zulma üzül-kesil garşy çykýar, oňa gahar-gazap bildirýär. Beýle garşylyk pikiri Magtymgulyňyň başga sygyrlarynda hem tapylýar. Şahyr adamlaryň arasyndaky agzalaçylyk, duşmançylyk, dürli jenaýatçylyk, nähak dawa, gan döküşikli jenjel we ş.m. zatlary ýigrenýär, olary berk ýazgarýar:

Eýleýip bir-birine dagwaýy-batylny heman,
Bir şaýylyk mal üçin tahkyk berer elden iman,
Özüni ar saýynar, kim artyk iş etse ýaman,
Hak-u-nähakdan kişi ýüz şowh eder dökmekge gan...

Biz Magtymgulynyň göwnüçökgünlik äheňde birnäçe eser ýazandygyny bilýäris. Ýöne şahyryň pessimistik, göwnüçökgünlik hem dini röwüşde goşgy-gazal düzmeginiň düýp sebäbini şol döwrüň agyr ýagdaýlaryndan, başyndan geçiren dürli kynçylyklaryndan agtarmalydyrys, şahyryň isleg-arzuwlarynyň ýerine ýetmeýşinden agtarmalydyrys. Bu babatda mysal, şahyr tamasy çykmadyk, “hiç kimi” bal gününe batyrmadyk “çarhy-pelekden, pany dünýäden” janygyp şikaýat edýär:

Bir aýbyňy aýtsam seniň ýüzüňe,
Hiç kim bilen ýola gitmediň, dünýä!

Magtymguly, öz döwrüni, dünýäni geçip barýan kerwen, görgi üçin gelnen baş günlük jaý hasap edýär. Şahyr dünýäden, döwründen eýgilik görmändir, eden tamasy çykmandyr. Şonuň üçin ol oňa ynanmaýar hem-de äden ýerinde tokmaklaýar:

Bu dünýäni göçüp bargan göç bildim,
Işini bet aňdym, sözün puç bildim,
Öňün oýun bildim, soňun hiç bildim...

Eger dünýäniň şeýle ötegeçidigini hem lebizsiz-mekirdigini “Galyp men” atly sosial-biografik şygrynda beýan edýän bolsa, şahyr şol tezisini ýene “Hijran kaýsy bilinmez” tankydy goşgusynda gaýtalaýar. Ol:

Men dünýäni asmandaky reň bildim,
Yssy-yssy asylmyşdym, soň bildim,
Indi anyň baryn-ýogun deň bildim,
Sud kaýsydyr, zyýan kaýsy bilinmez –

– diýip, öz döwrüniň jemgyýetçilik gurluşyny, her hili ejirli patriarhalçylyk-feodalçylyk dessurlaryny urgy astyna alýar. Şeýle garaňky döwürde Magtymguly ýaly örän zehinli adam hem ýagty ýol salgy berip bilmändir we bilmegi mümkin

hem däl. Şonuň üçin şahyr dini düşünjä eýerip, özüni we özi ýaly jepakeşleri ahyrzamanyň gelmegi, şonda zulum öýjügi şa-hanlaryň, beg-kethudalaryň bütin köşk-saraýlary, dabaraly jaýlarynyň bilelikde pagyş-para bolmagy bilen köşeşdirýär:

Gam çekme, garyp adam!
Begler, şalar galmazlar.
Azym-azym şäherler,
Ak otaglar galmazlar...

Şol pikir goşgynyň beýleki bentlerinde hem hyjuwly dowam etdirilýär:

Şuny kesipdir aklym,
Ýykylar ýedi yklym,
Ýer bolar бүklüm-бүклүм;
Erir, daglar galmazlar.

Şu terzi şahyry kanagatlandyрмаýan döwrüň düzgünlerini ýiti tankyt etmekden gelip çykýan pessimistik setirler bilen bir hatarda, onuň göwnaçyklyk, optimistik rövüşde ýazanlary has hem köp, sebäbi şahyr öz güýjüne, ynsanyň kuwwatyna ynanyşdyr. Magtymguly özüniň adalatsyzlyga, sosial-deňsizlige bagyşlap döreden eserlerinde sütemkärleriň sütemini diňe bir ýazyp görkezmek bilen çäklenmeýär. Ol şol hökümdarlaryň teý-ahyry halk içinde masgara boljagyny olardan çekinmän aýdýar. Magtymgulynyň il arasynda giňden ýaýran şygrylarynyň içinde onuň sosial-deňsizlige, hökümdarlaryň birehim zalymlygyna garşy gönükdirilenleri saýlanyp dur. Şolaryň içinde “At ýanynda bellidir” indi iki asyrdan bäri agyzdan-agza geçip gelýär. Onda garyp-daýhanlaryň hem çarwalaryň ozalky gözgyňy ýagdaýy has hem keşpli, ýiti suratlandyrylypdyr. Eýsem şahyryň:

Magtymguly, garyplaryň gözýaşy,
Daglary ýandyrar, erider daşy,

Pakýra zulm edmek zalymyň işi,
Rozy-magşar diwanynda bellidir –

– ýaly bendini eşitmedigimiz barmyka?! Elbetde, ýok. Onuň bu setirleri gysgadan gözel aýdany üçin, il içinde atalar sözi hökmünde hem ulanylypdyr. Şolaryň nakyla öwrülen setirleriniň içinde ýene-de biri has hem saýlanýar. Munda köne döwürde zähmetkeşleriň hor-homsulyga ýaşandyklary barada gürrüň gidýär. Ýöne weli, meseläniň ikinji tarapy, ezilenleriň teý-ahyr sütün çykyp, zalymlaryň aýak astynda depelenjekdigi hakda aýdylmagydyr. Ine, şeýle hasaplaşyk gününe şahyr göz dikipdir. Onuň şeýle merdana setirleri köpçüligi az-u-kän möçberde rewolýusionlaşdyrmazlygy, garyp-gasarlaryň ýeňşe bolan umytlaryny beslemezligi mümkin däl.

Kyýamatdan bir söz diýdim baýakda,
Garaw bardyr ýersiz urlan taýakda,
Zalymlar har bolar, galar aýakda,
Garyp, sen gyýylma, şir dek bolar sen.

Magtymgulynyň emläk, mal-mülk deňsizligine, köpleriň gije-gündiz azapda zordan gün görýänligine, birnäçäniň bolsa durmuşyň gülünü çirtýänligine bagyşlap aýdan zatlary örän ähmiýetlidir. Dogrusyny aýtsak, türkmen edebiyatynda Magtymgulydan öň sosial-tankydy onuň ýaly derejä ýetiren şahyr asla bolan däl. Magtymguly baý-garyplygyň düýp sebäbini, synpy köklerini saýgarman, deňsizlikde, zulum-sütemde “dünýäni”, çarhy-pelegi aýyplaýar ýa-da “Allanyň erki bilen bolýar” diýýär-de, şondan şikâyat edýär:

Birewni şat eder, berer köp rowaç,
Niçelerini goýar bir pula mätäç,
Kimler çäre tapman, öter ýalaňaç,
Her kime ýüz elem goýar bu dünýä.

Elbetde, onuň “dünýä” diýmegi şol döwrüň sosial gurluşy, patriarhal-feodalçylyk düzgüni diýen düşünje bilen-de utgaşyp gidýär. Düýp-teýkarynda birhili şikâyat, nägilelik ýatýan, emma daşyndan göräýmäge köp zatlarda Allanyň erki bar diýip ýöreden pikirlerine birki mysal:

Kimlere berdi Hudaýym aýşy-aşrat bihasap,
Kimleri hasrat bilen, nan tapmaýan, bagry kebab,
Kimlere rahat bagyşlap, kimlere berdi azap...

Şeýle düşüňjä biz Magtymgulynyň “Otur-turuşsyn görüň” atly il arasynda ýörgünli şygrynda-da duş gelýäris:

Birniçäni kyldyň, maly-bisýary,
Birniçäni kyldyň, bir puluň zary...

Elbetde, öz döwrüni nazara alanymyzda, meseläniň esasy ýeri Magtymgulynyň emläk deňsizligini görüp bilmegidir we döwletli-baýlaryň eşretde ýaşap, köpçüligiň bolsa horlanmagyna onuň ýüregini awundyrmagydyr. Jemgyýetiň şeýle näsaz gurluşyny, baýdyr garyplaryň arasyndaky ýer bilen gök ýaly tapawudy ol aşakdaky bentde has hem ýiti görkezipdir:

Kimlerde altyn-täçdir,
Kimler saýyl-mätäçdir,
Kimler düýpden gallaçdyr,
Kim ferş-haly gözlär.

Halkyň sosial, baý-garyplyk taýdan differensirlenişi “Gaçyp baradyr” şygryndaky:

Kimseler beglikde düşmez eýwandan,
Kimseler ýoklukda käýiner jandan...

setirlerinde hem özüniň keşpli beýanyny tapypdyr. Magtymgulynyň döwründäki jemgyýetde adamlaryň syýasy, ykdysady jähtden kowçum-kowçumdyklary, niçäniň mes ýaşap, ençemeler üçin

“nan atly, olaryň-da pyýada bolşy” şahyryň başga şygrylarynda hem aýdyň edilýär. Ol eserleriň hemmesini almagyň geregi hem mümkinçiligi bolmany üçin, ýene “Düýşüne degmez” bilen “Iş bolmaz” goşgularyny ýatlalyň! Gozgalýan mesele olaryň birinjisinde edil ilkinji setirlerinden başlap:

Ýoksuzlykda niçeleriň döwrany,
Ýatyp ýagşy gören düýşüne degmez.
Niçe hesret bilen tapyp höşk nany,
Bir lezzetli tagam dişine degmez–

– diýilýän bolsa, ikinjisinde hem emläk deňsizligi ýokarkylara ýakyn keşpde suratlandyrylypdyr:

Kimseler döwletment, kimseler garyp, Kimseler ömründe mal diýip ýörip, Kimselerde düşek, ýassyk, aş bolmaz.

Mundan ýokarda getiren mysallarymyz Magtymgulynyň sosial-deňsizlige degişli aýdan esasy umumy sözleri, protestidi. Aşakda alynýan setirler onuň baý-süýthorlara, söwdagärleriň garşysyna ýöreden pikirleridir. Ol baýlary, birini ikä dakan süýthorlary wyždansyz, kişini awundyrýan, pikiri-zikiri mal-pul ýygnaýan adam diýip sypatlandyryar. Olaryň bileni-biteni emlägini artdyrmak: “Dünýäde süýthoryň pul ýygma derdi...” “Döke başlady” goşgusyndan alnan bu setire “Duman galmady” şygrynda hem parallel tapýarys: “Süýthor dünýä bilen özün göz etdi.”

Söwdagärler, birini ikä satmak bilen meşgullanyp, ili çürkeýärler. Olar oba hojalyk we çarwaçylyk önümlerini sähelçe zada alyp, soňra satjak bolanlarynda, adamlary ütyärler. Şeýle edip, olar hiç zatdan gaýtmaýarlar:

...Arzan alyp, gymmat satýar gallany,
Süýthor naýynsaplar halal tyllany,
Haram peýdasyna satyşyn görün!

Olar kör nebis üçin hatda özlerine ýakyn adamlaryň-da göwnüne degýärler, kişini ynjydýarlar, çünki baý-süýthorlar, söwdagärler üçin pul-maldan özge mukaddes zat ýok, olar “alaryny bilseler, Allasyna garamaýarlar.”

Mal üçin ynjydyp gardaş-doganyň,
Az bilip, tylladan satdyň soganyň!

Baý-söwdagärler, barlylar zat üstünde gije-gündiz hars urýarlar, olar boldugyça, bolsun diýýärler, garyp-gasarlara asla garaşyk etmeýärler, diňe öz şahsy bähbitlerini bilýärler.

Baýlarda galmady haýry-sahawat,
Gezerler dünýäde, bolmaý parahat,
Garyplar baýlardan görmez kipaýat,
Bilmenem, ýakynmy ahyrzamana..

Şahyr ili soýýan terezili satygçylary, söwdagär-jerçileri edýän pyryllyklary, aldawçylygy, naýynsaplygy üçin ýere ýepbekleýär. Ol “Geldi ýaranlar” şygrynda söwdagärlere dilsiz diýmekden hem, ite-pişige deňeşdirmekden hem çekinmeýär:

Birnäçe käpirler terezi tutar,
Nebisiniň ugrunda it kibi ýortar...

Magtymguly jemgyýetiň ikinji polýusyndaky garyp-pukalaryň köne zamanda tutan orunlaryny, puluň, malyň höküm sürüp, olaryň agyr durmuş geçirendiklerini, zähmetkeşleriň dilleriniň gysga bolandygyny öz gözi bilen görüpdür. Elinde emlägiň, berere-alara zadyň bolmasa, adam köp ýerde ahmyr çekýär, ýoksuzlyk ýigidi deň-duşdan gaýra salýar. Ol döwürde “Geçiň üç – sözüň puç, geçiň ýüz – sözüň düz” döwri eken. Bu barada şahyr:

Zamana beýledir, göze ilmezler,
Her ýigidiň golda bary bolmasa.

ýene:

Goç ýigidiň ady çykamaz,
Döwleti, maly bolmasa –

– diýýär. Jübiň boş bolsa, saňa dogry bakmaýarlar, puluň ýok bolsa diliň-de ýok, ýüzüň-de. Emma donuň gyzyly, guşagyň ýüpek, kisäň doly bolsa, hormatyň artyk. Pully, mally namartlar, bolgusyz baýlar weli, gopbamja gezýärler, olar hondanbärsi, tumşuklaryny ýaman ýokary tutýarlar. Akyl eýesi şahyr bu adalatsyzlyga otlukly garşylyk bildirýär:

Köp namarda mal berip sen, eý, dünýä!
Gözi gökde, gaýgysy ýok, sir gider.
Kany aklyň, oda düşüp ýan, dünýä!
Ne mertler bar, ýoksuzlykda hor gider.

Baý bilen garybyň jemgyýetde tutan ornuny şahyr seljerip bilipdir. Özüniň köp goşgy-gazallarynda Magtymgluy garyplaryň arkasyny tutupdyr, olaryň hal-ahwalyny real görkezipdir. Muňa Magtymgulynyň “Ýat bolar” şygry mysal bolup biler. Goşgynyň ähmiýetli tarapy onuň başdan-aýak diýen ýaly baý-garyplyk temasyna degişlidigidir. Bu goşgynyň her bir bendinden, her bir setirinden emläk deňsizligine garşy gönükdirilen ýalyn çabraýar:

Muhammet ymmaty malsyz bolmasyn,
Malsyz bolsaň, dogan-gardaş ýat bolar.

Garyp düşseň, duşmanyň gülýär, ol has güýjeýär, çünki daşyňdan “dostlaryň” hem, hatda ýakyn garyndaşlaryň hem sypyrylýar, sözüň-de diňlenmeýär:

...Gaçar agaň, iniň, bolmaz hatyraň,
Guwanar duşmanyň, dostuň mat bolar.

Goşgy halk arasynda tutuşlygyna aýdym edilip hem aýdylýar, nakyl hökmünde hem ulanylýar. Ylaýta-da, goşgynyň aşakdaky strofasy çeper keşpli çykypdyr we ony il arasynda häli-şindi eşitmek bolýardy:

Garyp aýak ýalaň, kendir guşakdyr,
Bir märekä barsa, orny aşakdyr,
Garyplar at münüp, depse-eşekdir,
Döwletliler eşek münse, at bolar.

Diýmek, Magtymgulynyň döredijiligine sosial-deňsizlik, adalatsyzlyk, baý-garyplyk temasy umumy sözlere syrykman, hakyky durmuşdan ugur alýar, anyk maglumatlaryň üstünde ýaýbaňlanýar. Şahyr şol zatlary diňe bir çeper suratlandyryp geçmän, diňleýji we okyjylarda mugthorlara garşy ýigrenç duýgusyny oýadýar. Bu babatda öňküleriň daşyndan ýene şu mysaly alsak, artykmaçlyk etmese gerek: “Malyny küýseme berimsiz baýyň.”

Şonuň bilen birlikde, şahyr ýaňky baýlara, süýthorlara, söwdagärlere nebsiňizi şaglatmaň, ili kösemäň, mal-mülk ugrunda kişini agyrtmaň, ili çürkemäň diýen ýaly nesihatlar berýär. Ol guwanýan mahalyň, puluň bir gün eliňden gider, dünýä baky berilmändir diýýär:

Malyňa, mülküňe magrur olunma,
Eý, ýok ýerden gelen gitdi buraýa!

Magtymgulynyň sosial-tankydy, satiriki setirlerinde, wagyz-nesihat işinde ulanan psihologik ýaragynyň biri kyýamat, gör azaby diýen ýaly dini düşüňjeler. Ýöne ol düşüňjäni şahyr özüçe we halka ýarajjak häsiýet hökmünde getirýär. Muny biz hökümdarlary, şa-hanlary, beg-töreleri tankyt edeninde gördük. Şahyr şol psihologik ýaragy şu ýerde hem baý-süýthorlary ýola saljak bolanynda ulanýar. Onuň nesihatyna

göra, baý-süýthorlar, barly adamlar nebsiniň iti bolup, ilin gözünden düşmeli däl, hars urup gazanan zadyňy ýanyň bilen alyp gitmersin, bu ýerde eden etmişin, hapa işleriň üçin “ol ýerde” jogap bermeli bolarsyň. Elbetde, biz Magtymgulynyň bu hili nesihatyna tankydy göz bilen garaýarys. Ýöne düýp mesele Magtymgulynyň ideýa pozisiýasynda mugthorlary gorkuzyp, täsir etmeginde, garyplaryň arkasyny tutmagynda:

Gara ganlar ýuwdup, hasratlar çekip,
Mala meşgul bola-bola gider sen.
Doganyň tebedip, ýüregin ýakyp,
Gümänyň bar, bile ala gider sen!”

Şonuň üçin baýlar hars urmalı däl, kişiniň hasylyny, malyny iýmeli däl, ol zatlar şu ýerde galjakdyr:

Ýygnanyň barysy dünýäde galar,
Hiç bir adam alyp barany bolmaz.

Türkmenleriň we umumy Gündogar halklarynyň arasynda in uly betnebis baýyň keşbi rowaýatdaky Karunda jemlenipdir. Magtymguly “gözi gumdan dolup, puldan dolmadyk” ägirt köp mukdarda gaznasy bolan Karuny öz döwrüniň baý-süýthorlary bilen deňeşdirýär. Şahyr Karunyň kysmatyny türkmen baýlarynyň ýadyna salýar.

Mal ýygnady Karun, zekat bermedi,
Maly bilen ýere ýutdy bu dünýä –

– diýýär. Şol sebäpli nebsewür baýlar özgeler bilen gyra deň bolup, bir gün ähli gazanjyny taşlap, bu dünýäden kör-köpüksiz ötjekdir.

Ýalançy dünýäde baý ýok, pakyr ýok,
Barçasy ýer goýnun guçup baradyr.

Ölüm pirsatynda we “soňra” näçe puşman etseň-de, peýdasy degmez, ölüme çäre ýok, ony pul-mal bilen ury bolmaýar, öz möwritinde özüni düzetmeli, kemally, ynsaply bolmaly, ýogsa ölüm:

Bir gün oragyny alar eline,
Öl-gury dandamaý, biçip baradyr.

Şu üstünde duran temamyza degişli aljak iň soňky iki sany mysalymyz süýthor-baýlaryň “ol dünýäde” görjek jepalarynyň çynlakaý ýazylyp görkezilişidir. (Bu ýerde Magtymguly belli bir derejede XIII asyr beýik italyan şahyry Dantäniň “Taňry komediýasynyň” belli bölümüne – “Dowzah” bölümüne çalyň edýär):

Magtymulynyň sosial adalatsyzlyga, sosial-deňsizlik, baý-garyplyk temasynda degişli ýöreden pikirlerini jemläp, aşakdaky netijä gelmek mümkin. Şahyr jemgyýetiň başynda şa-han, beg, töre ýaly hökümdar, ygtyýar eýesi adamlaryň oturýandygyny, olaryň halka zulüm-sütem edýändigini görüpdir we olary pisläpdir. Emma häkimiýet gurluşynyň taryhy hem synpy taraplaryna anyk düşünmändir. Ol jemgyýetiň baýlar, barlylar toparyna we garyplar, mätäçler toparyna bölünendigini seljeripdir (saýgarypdyr). Emma bu bölünişigi synpy aýrylyş hasap etmän, Hudaý tarapyn, ýa kysmata göre dörän ýagdaý hökmünde düşünpdir. Diýmek, şahyryň synpy jemgyýetdäki synplar baradaky düşüňjesi çäkli bolupdyr. Munuň düýp sebäbini öz döwrüniň şert-şerýatlaryndan agtarmalydyrys. Magtymguly sosial-deňsizlik, baý-garyplyk meselesinde, gürrüňsiz, ezilenleriň tarapyny tutupdyr, ezijileri berk ýazgarypdyr, olaryň betnebislik, naýynsapyk, zorluk ýaly erbet sypatlaryny paş edipdir, olara halk arasynda ýigrenç döredipdir. Magtymguly ezijileri kyýamat azaby bilen-de gorkuzjak we ezilenleri ýagtylyga, rahat durmuşa ýetirjek bolupdyr.

Magtymgulynyň ynsanperwerlik taglymaty⁹

Magtymgulynyň ýagty keşbi mertligi, batyrlygy, Watana söýgini wasp eden hyjuwly şahyryň şekilinde, başarjaň terbiýeçi, wagyz-nesihatçy hökmünde belent dikelip durýar. Ol çeper edebiýaty durmuş bilen baglap, poeziýa äleminde täze döwür açdy. Munuň özi klassygymyzyň türkmen jemgyýetiniň öňünde bitiren işiniň çäksiz-gyransyzdygyny görkezýär. Beýik şahyryň ömri we döredijiliginde degişli kyrkynjy-ellinji ýyllarda esli iş edilen hem bolsa, 1960-njy ýyldan soň ol hakda aýratyn göze görnüp duran ylmy işler örän az.

Şahyryň döredijilik tematikasy giň. Öz döwrüniň durmuşy bilen baglanyşykly haýsy temany alsañ-da ol ussadyň şahyрана setirlerinde özüne mynasyp orun alypdyr. Bu ýerde diňe bir meseläniň – terbiýeçi şahyryň ynsansöýüjilik meselesiniň üstünde durlup geçilýär. Magtymgulynyň dürdäne poeziýasynyň esli bölegini ynsanperwer äheňler, aşyk-magşuklyk we berk maşgala edinmek meselesi tutýar. Ynsanperwerlik tagzymaty, dini düşüňjeleriň tersine, adamyň şu real dünýäde bagtly, şadyýan ýaşamagyny, onuň ähli döredijilik, ahlakly-moral ukyplaryny, başarjaňlygyny hertaraplaýyn ösdürmegini, durmuşda aktiw, işeňňir bolmagyny wasp edýär. Ol ideýalar adamzat mertebesini kemsiden, gysyp-gowran sopusylyk, terkidünýälik ýaly zyýanly ýörelgelere garşy gönükdirilendir.

Ynsanperwerlik ynsan şahsyýetini bentden boşatmagy, yzagalaklygy ýok etmegi, zähmet, öňdengörüji dünýägarayyş esasynda durmuş eşretlerinden ýerlikli peýdalanmagy, söýgi, berk maşgala üçin göreşmegi öňe sürýär. Ynsanperwerlik dünýäde erkana, bagtly, şatlykly ýaşamagy ündeýär. Şahyr adamzadyň şu hakyky dünýäde aktiw we oňat ýaşamaga, ýagty, şatlykly durmuş

⁹ “TSSR YA-nyň Habarlary” žurnaly. Jemg.ylym.ser., 1971-nji ýylyň №5 sanynda çap edilen makalanyň rejelenen we gysgaldylan görnüşi.

gurmaga, söýüp-söýüşmäge bolan tebigy hak-hukuklaryny gorayar. Emma welin, şeýle şöhleli, ynsanyýete tüýs peýdaly, optimistik, ynsanperwerlik pikir-düşünjeleri bilen birlikde, onuň gyransyz-erñeksiz döredijiliginde göwnüçökgünlik, pessimistik we dini-mistik pikirler hem tapylýar. Magtymgulynyň poeziýasyndaky bu hili içki garşylygyň, bir-birine bap gelmeýän nesihatlaryň hem kesgitlemeleriniň düýp sebäbini onuň XVIII asyr ýaly garaňky döwürde, agyr şertlerde ýaşandygyndan agtarmalydyrys. Şeýle goşgulary gartaşan wagtlarynda, dünýäden, döwründen eden tamasy çykmandan soň ýazan bolmagy-da mümkindir. Umuman, şahyryň optimistik, ýagty pikirleri il içinde has ýörgünli bolup, olar pessimistik äheňdäki şygýrlardan kän esse artykdyr. Onsoň hem Magtymgulynyň pessimizmi belli bir derejede aktiw pessimizmdir. Ol adamlary durmuşda, işde, söweşde aktiw, işeňňir bolmaga, hereket etmäge çagyýar.

Şahyr dünýäniň “geçegçidigini”, adam ömrüniň uzak dældigini öwran-öwran nygtaýar. Nygtamak bilen ol şol az wagtlyk ömrüni maksimal derejede aktiw geçirmegi berk ündeýär:

Bir zaman hoş ötür, ganymat geçir,
Dünýäniň wepasy ýokdur, ýaranlar!

Dünýäniň öwsüp, üýtgäp durandygyna ýagşy düşünişip, mydama bir peýdaly iş bilen meşgul bolmaly, soňra giç bolar, pursat elden gider. Beýle maslahat aslyýetinde dini pessimizmiň tersine bolup çykýar, çünki dini teşwikat adamyň elini işden sowatsa, gowşaklyga çagyrsa, Magtymguly weli, başga zatlar öwredýär. Eýsem-de onuň:

Bu dem ganymatdyr, neçün bilmez sen?
Çyksa dem, girmegi güman görüner... –

– diýen nesihaty diňe şu real dünýäde ýaşayarkaň, dirikäň bütin gujur-güýjüňi tijäp, ynsan adyna mynasyp durmuş gurmaly,

zähmet çekip, hakyky dünýäniň nazi-nygmatlaryndan ýüz döndermeli däl diýen pikire syrygýar.

Magtymgulynyň keşpli suratlandyryşyna görä, ajal adamyň depesinde ganly penjesini gerip dur, ol adamyň daşynda gaplaň kimin yňranyp dur we ir-u-giç başyňa ýetjekdir. Ýagdaý şeýle bolup durka, adam hökman göreşmeli, zähmet üçin, rehnet üçin göreşmeli, sagdyn ýaşayyş, erkana söýgi üçin göreşmeli, eklenç üçin, eşret üçin, Watan üçin göreşmeli. Haýsy ugurda bolsa bolsun, ýöne göreşde ýeňmegi-de, durmuşda özüni alyp barmagy-da başarmaly:

Eý ýaranlar, maly-dünýä maýasy,
Görünmekdir bir-biriňe bezenip.
Ýigit näzi-gyz kereşme eýesi,
Pälwanlar meýdan içre düzenip.

Aslyýetinde dine garşy bolan şeýle ynsanperwer, dünýewi pikire oňat öwüt-nesihata dürli görmüşde şahyryň başga eserlerinde hem duş gelyäris. Mysal üçin, bir goşgusynda:

Ýigit ölse, heňnam galar armanly,
Wagtyňy hoş geçir, döwran ýoluksa –

– diýip, adamyň başardygyça, umuman, şadyýan, aktiw ýaşamaga hakynyň bardygyny nygtasa, başga birinde:

Eşret gurgun, söhbet sürgün gül bile! –

– diýip, meseläni has hem aýdyňlaşdyrýar, we söýýän, göwnüň alýan ýaryň bilen maşgala durmuşyny gurmak barada konkret maslahat berýär. Bu zatlar musulman dininiň, işan-pirleriň ýöredýän pikirlerine gös-göni garşy bolupdyr.

Ýalan dünýäni ýaýnap,
Hem gezgin gülüp-oýnap...

– diýmegi-de oňküler ýaly gumanizm äheňinde, ynsanyň şu real dünýäde öz beýik adyna mynasyp ýaşamak hukugyny goramak äheňindedir.

Türkmenleriň “Göwnaçygyň ýoly açyk” diýişleri ýaly, Magtymguly hem adam ömri ötýänçä, optimist, göwnaçyk, alçak bolmalydyr diýen nesihaty berýär:

Goç ýigidiň işi söhbet-saz bolar,
Güni gyş bolmaýan, daýym ýaz bolar.

Köne jemgyýetde ruhanylar söhbet-sazy ýazgaryp, şahyr-bagşylary “şeýtanyň şägirdi” hasap edip ýigrenýärdiler. Olar aýdym-sazy diňlemegi günä diýip hasaplardylar. Emma ähli halkyň söýgüsine mynasyp bolan Magtymguly welin, adamlaryň, her bir goç ýigidiň saz-söhbeti diňe diňlemeg-ä beýlede dursun, onuň özüniň-de şol sungatdan başy çykmaladyr, bilmelidir diýen oňat ideýany öňe sürýär. Şahyryň dünýewi, içi ynsanperwer pikirlerden, položitel maslahatlardan doly eserleriniň arasynda “At ýagşy” diýen antiklerikal goşgusy saýlanyp durýar. Ol goşgynyň awtory asyrlar dowamynda höküm süren sopusçylyk, terkidünýälik pikirler zarba urýar. Ol, hakykatyna garasak, bir topar dini möwhumat düşünelere şek getirýär. Dini-mistiki teşwikata görä, adam bu real dünýäde tenini öldürmelimişin, dürli aýşy-aşratlardan, näzi-nygmatlardan ýüz döndermelimişin, gelin-gyzlaryň, erkekdir aýalyň söýgüleri-de gabahat zatmyşyn. Işan-pirleriň, molla-müftüleriň pikiriçe, adam bu “baş günlük” dünýäde näçe passiw ýaşasa, näçe köp ejir çekse, göýä, “ol dünýäde” bal gününe batjakmyşyn. Magtymguly bu jüre dini traktowkalara garşy çykýar. Onuň maslahat berýän zady real hakykat bolup, adam dünýäde üç zat üçin-söýgüli (maşgala), at we ýarag (Watany, ar-namysyny goramak) üçin göreşmelidir, jan çekmelidir, şolara gulluk etmelidir. Emma onuň aydýan üç predmeti dini kitaplaryň, parz-sünnet-wajybyň hiç birinde agzalmaýar, hiç bir dini nesihatda öňe sürülmeýär. Dini-mistiki, sopusçylyk ýörelgesine görä, söýmek-söýüşmek ýaly zatlar (ýar,

söýgüli) gabahat hasap edilýär. Emma Magtymgulynyň setirleri ol ýörelgäniň düýpden tersine bolup çykyar:

Ýigidiň dünýäde üçdür myrady:
Mahbup gerek, ýarag gerek, at ýagşy.

Şu goşgudaky ýene bir bende ser salsak, onda Magtymgulynyň örän batyrgaý, ynsanperwer taglymaty, onuň hatda ençe ýüzýyllar içinde höküm süren yslam dinine garşy gelýän zatlar aýdandygyny aç-açan göreris:

Kim bilerki ahyretde neýlärler,
Iýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy!

Görşümüz ýaly, bu setirlerde Magtymguly tüýs gumanist şahyr hökmünde “ol dünýäde” näme boljagyny, adamlary “kyýamatda” näme etjeklerini hiç kim bilenok” diýip, ortodoksal dini taglymatyň tersine bolan öndengörüji düşüňjani öňe sürýär. Ruhanylaryň düşündirişine görä, her kim şu dünýäde namaz-oraza bilen, doga-dileg bilen meşgul bolup, şerigatyň kada-kanunyny berjaý etse, onda “o dünýede” jennete barjakmysyn. Emma adam şol zatlary ýerine ýetirmese, onda ony dowzaha dykjakmyslar. Magtymguly bolsa yslam dininiň bu jüre taglymatynyň üstünden gülýär. Onuň bu ynsanperwer gülküsi, ýagny dini propoganda babatda münkürligi goşgynyň bütin dowamynda täze güýje eýe bolup, has ýokary derejä ýetýär. Ol ruhanylaryň, işan-pirleriň, molla-sopularyň, kazy-müftüleriň mugthorlyk, reaksion terkidünýäligi ündemek ýaly halka zyýanly häsiýetlerini paş edipdir. Şahyryň çykarýan netijesi: “o dünýede” näme boljagyny bilemezok, ony işan hem bilenok, pir hem, molla hem, şol sebäpli, şu real dünýäde öz kadasynda we ýeri gelende iýip-içmekden, keyp çekmekden hem-de dindarlar tarapyndan erbet, günä hasap edilýän söýgüden ýüz döndermeli däldir.

Dogrusyny aýtsak, beýle ynsanperwer çagyryş Magtymgulyny şu meselede meşhur Günbatar hem Gündogar filosof-gumanist şahyrlarynyň hatarynda goýýar. Beýle goşgy-gazallaryň ýaşlary terbiýelemekde gerekdigi hem gymmatlydygy jedelsizdir.

Halypa şahyryň şular ýaly ýagty, ynsansöýüjilikli pikirleri döwrüň düşüňjeli gatlaklaryna güýçli täsir edipdir, olarda öňdengörüji aň-düşüňjeleriň, jemgyýetçilik pikiriň ýüze çykmagyna we ösmegine ýardam edipdir. Hatda Zelili, Seýdi, Nepes, Aşyky, Mätäji ýaly öňdebaryjy şahyrlar gumanizm meselesinde ussat Magtymgulynyň başlangyjyny, ideýa kesgitlemelerini goldapdyrlar. Zeliliniň il arasynda ýörgünli:

Kim biler ki, anda ne kylar subhan,
Eger tapsaň, ýalançyda sür döwran,
Hoş geçir wagtyňy, galmasyn arman,
Ýmek, içmek, münmek, guçmak biläni –

– diýen setirleri, Mollanepesiň “Zöhre–Tahyry” we ýene-ýeneler açyk mysal bolup biler.

Magtymgulynyň yşk-söýgi temasyndaky şygrylary we onuň, umuman, şu meselä degişli ýöreden sagdyn pikirleri öz döwri üçin we özünden soňky döwürler üçin hem öňdengörüji, hatda belli bir derejede demokratik garaýyş bolupdyr diýsek ýalňyşmasak gerek. Şahyryň ürç edip ündän zady düşüňjeli, açyk ýol bilen öýlenmek, öýli-işikli bolmak, wepaly, mähirli maşgala binasyny gurmak meselesidir. Ol öýlenmek meselesine uly bir waka hökmünde çynlakaý çemeleşmeli, goşy birikdirmek üçin söýgi bolmaly, iki tarapyň oňa meýli bolmaly diýýär. Elbetde, patriarhal-feodalçylyk ýagdaýynda beýle bagt her kişä eýgerden dälidir:

Ýigit köňül söýenini almasa,
Dynç alyp, parahat ýatyp bolmaýar.

Magtymgulyň özi hem çylşyrymly, kyn durmuş görüpdür. Gaty bir anyk bolmasa-da, ol şowsuz söýgüden soň dakyndy aýal bilen gün görmeli bolupdyr. Bu hakda il arasynda agyzdan-agza geçip gelýän gürrüňler we şahyryň öz goşgulary belli bir derejede habar berýär.

Şahyryň ynsanperwerlik duýgularyndan doly söýgi lirikasy baý, onuň bu babatda düzen şygrylarynyň hemmesinden mysal getirmegiň derkary ýok. Ýöne olaryň käbirinden bölekleri almak bilen çäklenýäris. Magtymguly bir ýerde:

Gün hanjary gökden ýere inende,
Güne garşy dogan Aýy gözəl sen! –

– diýip, söýgüli gyzyny Günüň şöhlesine garşy dogan Aý bilen deňeşdirse, şonuň bilen bäsleşdirip, şeýle belent wasp etse, başga bir ýerde:

Yşk derýasy doldy, daşdy, gaýnady,
Onda guwwas bolup ýüzmeli boldy –

– diýip, öz yşgynyň içine sygman, möwç urýandygyny suratlandyrýar.

Yşk-söýgi babatda söz açanda, Magtymguly haýwan-ynsanyň we tebigatyň ýalkymly keşplerden hem-de ägirt ulaltma-giperbolalardan ussatlyk bilen peýdalanýar. Şahyryň yşk-söýgüsiniň gyrasy-erňegi ýok, ol bu ugurda älem-jahanda Perhat, Mejnun ýaly ady belli aşyklardan hem güýçli:

Yşkym bardyr, Mejnundan altmyş esse zyýada,
Kyrk ýyl kuwwatym bardyr, ders aýdarga Perhada!

Ol özüniň bütin güýjüni, yhlasyny ýaryna bagyşlaýar, şonuň yzynda ýörmäge, hyzmatynda gol gowşuryp durmaga kaýyl:

Gel, köňlüm, ýara gideli,
Hemra bolsaň, ýör biläni!

Ýar ýoluna gadam goýsam,
Paý ornuna, ser biläni...

Şahyr saýlap tutan söýgülisine näçe gulluk etse, şonça-da az. Oňa jan-dili bilen ýaranyp bilse, başga armany ýok. Şahyr şeýle päk niýeti bilen, päk duýgusy bilen öz okyjylaryna hem diňleýjilerine şeýle bolmalydyr diýen ýaly nesihat berýär. Öz ýarynyň, göwnüne bolmasa, şeýle wepalydygyny söýgülisi hem bilýär, şahyr oňa ynanýar, onda asla münkürlük, agyp-dönmeçlik diýen ýaly zat ýok:

Magtymguly yhlasym,
Ýar ýanynda bellidir.

Emma ýowuz adat, köne döp-düzgün, baý feodalçylyk gurluşy Magtymgulyny öz ýaryndan aýra düşürýär. Şahyr muňa nä ederini, nähili çäre taparyny bilmeyär, ol daşa-daga urunýar, onuň ýüregine howul düşýär:

Bilbilem, ahy-zar çekip,
Täze gülzardan aýryldym.
Gözden ganly ýaşym döküp,
Ol söwer ýardan aýryldym...

Magtymgulyny söýgülisinden aýrandyklary soňky bentden mälim bolýar. Wagtal-wagtal görşüp, gürlleşip, pikir alşyp ýören juwanlary bir-birinden zor bilen jyda salýarlar:

Sözleşdim, syrlaşardym ýar bile,
Ýüreginde ýar hyýaly bar bile,
Imdi weli, aýyrdylar zor bile...
Bagyşlasaň neýlär ýarym, ýa Alla!

Haýsy meseläni alsak-da, Magtymgulynyň öz döwri üçin we köplenç, özünden soňky döwürler üçin-de türkmen edebiýatynyň taryhynda birinji bolup goýry, öňdengörüji pikirler

ýöredendigine göz ýetirýäris. Maşgala gurmak, är-aýal bolmak ýaly müdimilik meselä degişli onuň aýdan-diýen zatlary gaty çuňňur, akylyly öwütdir. Şol sebäpli bu ýiti meseläniň üstünde ymyklyrak durup geçmeli bolýarys. Şahyryň oňaly nesihatyna görä:

Menem diýen goç ýigide,
Bir mynasyp ýar gerekdir.

Her kimiň özüne barabar, ýüreginiň isläni bolmaly. Elbetde, öýlenýän ýigit hem edenli, namysly, özüne göwni ýetýän, ýagny aljak ýaryndan pes bolmaly däl, ol asylyly işde özüni tanatmaly. Şeýle ýol bilen, ýagny bir-birine barabar bolup, söýmek, tanşyp görüşmek, pikir alyşmak esasynda birleşen ýoldaşyndan (ýaryndan) weli, asla ýüz döndermeli, el çekmeli däl. Şeýle ýoldaşyň-ýaryň hormatyna özüni gurban etmäge-de häzir bolmaly:

Köňlün tapan dost ýolunda jan bergin,
Işin nedir seni söýmez ýar bile!

Umuman, öýlenmek, söýgüli ýar, berk maşgala meselesine Magtymguly öwran-öwran ýüzlenýär. Şahyryň oňa köp üns bermesiniň ençe sebäbi bar. Birinjisi, biziň pikirimizçe, onuň öz maşgala durmuşynyň şowsuz çykmagy (dakyndy aýal Akgyz bilen zor aýakdan diýen ýaly ýaşamak we Meňlini alybilmezlik ahmyry); ikinjisi, bu babatda döwrün we ata-baba gelyän dăp-dessuryň, adatyň ýowuzlygy. Gumanist şahyry şu iki faktoryň ikisi-de asla kanagatlandyрмаýar. Ol şeýle ýörelgelere garşy çykýar. Siňe syn edip görseň, şahyryň köp setirleri, hatda bitewi goşgy-gazallary-da şu aktual mesele bilen baglanyşyklydyr. Şahsy maşgala näsazlygynyň mümkingadar önüni almak üçin, adam öýlenmezden öň synlamaly, bir-biriňi, häsiýetiňi, edep-

tertibiňi, terbiýäňi, özüňi alyp barşyňy biljek hem bildirjek bolmaly:

Hyrydar bolsaňyz gyza-geline,
Edebin, ekramyn, oturşyn görüň!

Ýöne welin, şular ýaly setirleriň iki tarapa-da degişlidigine düşünmän, Magtymguly diňe ärleriň, erkek adamlaryň bähbidini gorapdyr diýilse, ol ýalňyş bolar. Hakykatda gumanist şahyr atyny ýeke çapmandyr, ol äre-de, aýala-da, öýlenjek ýigide hem, durmuşa çykjak gyza hem deň göz bilen garapdyr, iki tarapynda gamyny iýipdir. Gerek ýerinde ol bolgusyz, yzgytsyz, namart ärleri-de asla sylamandyr, olary-da urgy astyna alypdyr. Bu aýdanlarymyzy şahyryň:

Bet syýakly, bethoý bolan pis adam,
Perizadyň eden näzine degmez.

Ýa-da:

Ýatan ýeri – ýylan goýny,
Asylany – itiň boýny,
Pis äriň ýagşy hatyny,
Dürri-bigymmata meňzär –

– diýen setirleri muny tassyk edýär. Bu ýerde Magtymguly özleriniň gül ýaly aýallaryny har saklaýan ärsumaklary wejere edýär, olary ýarak it bilen, zäherli ýylan bilen deňeşdirýär. Şeýle ýagdaýda aýalyň gözgyny gün görýändigini ýaňky it-ýylanyň keşpleri has hem güýçli suratlandyrýar. Ýagdaýy erbetleşdirýän ýene bir zat-biçäre aýalyň medet isläp boýnundan ýapysýany şol “itiň” boýnudygydyr. Onuň kömek gözläp, özüni atan (oklan) ýeri ýene şol mülhit äriň, ejize ganym “itiň” gujagy. Ol tetelli ýeksyrun adam, näkes, bolgusyz är ýurdunyň, halkynyň gadyryny bilmeýşi ýaly, dürri-merjen ýaly gymmatbaha daş

bilen deňşdirilýän gzel ýarynyň gadyryny hem bilmeýär. Şol zerarly beýle aýalyň gni ah bilen geçýär, onuň gl mri kle dnýär. Şahyryň şu hili obýektiw, adalatly tankydy onuň başga setirlerinde hem ayk ýaňlanýar. Mysal uin, “Sarp eýleýir aşyny” goşgusyndaky:

Ýigidiň abraýy ýagşy zagyfdyr,
Ýagşy zagyf näkes äre haýypdyr –

– diýen ýaly setirlerde oňa aýal maşgalanyň (“zagyfyň”, “zaýypyň”) äriiniň, yň bezegi, at-abraýy, ýönekeý aýdanymyzda, bagty diýip we ol bagta her bir oňýeten ärsumak mynasyp däldir diýip belleýär. Baý-feodalçylyk, patriarhalçylyk dzgninde, kne adatyň hem şerigatyň hkm sren ýagdaýynda kp-kp asylyly, edepli, eli işli, akylyly gzel gyzdyr gelinleriň zlerine barabar däl ärleriň eline dşendikleri mlimdir. Şonuň uin trkmenler “Bolgusyza barynañ, boý oturgyn linañ”, “Ýpegi saklap bilmeseň, ýň bolar, aýaly saklap bilmeseň, gň bolar” diýen ýaly parasatly nakyllar dredipdirler. Terbiýei şahyr bu ýagdaýy ýazgarýar:

Dny grki-nzeninler, ne janlar,
Nadana ýolukdy trpe jenanlar...

Diýmek, dşnjeli, bir-birine mynasyp maşgala, är-aýallyk eşreti hemiše, hemme adama eýgertmndir. Bu ugurda subýektiw sebpleriň daşyndan Magtymgulynyň dwrndki obýektiw ýagdaýlar, syýasy, ykdysady, sosial-jemgyýetçilik şertler aýgytly orny eýelpdir. Magtymgulynyň wt-nesihatyna gr, il-halkyň derdine ýarap, batyr, mert bolup, dnyde aktiw ýaşamalydyr, maşgalaña wepaly bolup, durmuşyň naz-nygmatyndan ýz dndermeli dldir, z mrlik ýoldaşyňy lynañ sylamalydyr, oňa hezzet-hormat etmelidir, dine şoňa hyzmat edip, wepaly bolmalydyr. Dana şahyr z ýryň, maşgalaň gadyryny bilmelidir,

şondan başga hiç kime göz gyzdymaly däldir diýip, örän çuňňur hem çeper keşpli nesihat aýdyp geçipdir:

Her kim öz ýaryny dogan Aý edip,
Aýyn gözlär, özge Aýa seretmez.

Magtymgulynyň watançylygy, batyr-edermenligi, durmuşda işjeň bolmagy, päkize, erkana söýgini hem oňa wepalylygy wasp edýän, baý-süýthorlary paş edýän we garyp pukaralaryň tarapyny tutýan, adamyň belent sarpasyny saklaýan ynsanperwerligi il arasyna giňden ýaýrady. Ol ynsanperwerlik taglymy köpçüligiň aň-düşünjesiniň ösmegine kömek etdi.

Magtymgulynyň edebi mirasynyň gyrasyz-erñeksiz bolşy ýaly, onuň gumanistik ideýalary-da öz içine köp zatlar alýar. Mysal üçin, ynsanyň sarpasyny belent tutmak, onuň şu hakyky dünýäde erkin, oňat ýaşamaga bolan hukuklaryny öňe sürmek bilen birlikde, gumanist şahyr adamlaryň agzybirlik, mert-batyrlyk, watançylyk ýaly il içinde halanýan häsiýetlerini taryp edýär. Eger ol bir şygrynda “Agzalalyk aýrar ili dirlikden, mundan döwlet dönüp, duşmana gelgeý” diýip, dagynyk türkmen taýpalaryny özara jebisleşmäge çagyrsa, başga bir ýerde “Möwlam, ýetir mesgenime, ýurduma, gözüm düşsün arslanyma, gurduma!” diýip, özüniň gyzgyn watançydygyny äşgär edýär we öz watandaşlaryny güýçli, hormatly folklor keşpleri bilen deňeşdirýär, adamlara şeýle uly belent baha berýär.

Magtymguly öndengörüji şahyr hökmünde hiç wagt türkmenleri başga halklara garşy goýmandyr, ähli halklara ol ynsanlyk, dostluk gözi bilen garapdyr. Şonuň üçin-de şahyr “Hak nazaryn salgan bir serhoş ýigit, ynsan üçin sarp eýleýir aşyny” diýip, goçak, edenli adamlaryň, arly-namysly, batyr ýigitleriň eli açyk, sahy bolmagyny, ähli ynsan üçin aş-nanyny, saçak-sufрасyny açyk saklap, örän jomart bolmalydygyny

nesihat edýär. Şu hili ynsanperwerligiň dowamy hökmünde Magtymguly:

Ýetimi göreňde güler ýüz bergil,
Goldan gelse, oňa tagam, duz bergil,
Gamgyny göreňde, ýagşy söz bergil,
Entäni goldara hemaýat ýagşy –

– diýip, örän adamkärçilikli, rehim-şepagata baý mazmuny öňe sürýär.

Çeper edebiýatyň ösüp kemala gelmegi ynsanperwerlik bilen esli derejede baglanyşykly bolup, ol ynsanyň tebigy mertebesini goraýar, durmuşda işjeň ýaşamak hukuklaryny goldaýar. Beýik akyldaryň paýhasa baý sözleri, ynsanperwer many-mazmunly eserleri üstünden iki ýüz ýyldan hem kän wagt geçmegine garaman, häzire çenli belent ýaňlanyp gelýär. Magtymgulyň gyzyla gaplaýmaly goşgy-gazallary, onuň iň oňat nusgalary biziň häzirkî zaman sungatymyza esli goşant bolup girdi. Ol goşant mundan beýläk hem milli medeniýetimiz iň günsaýyn ösmegine hyzmat eder.

Magtymguly mert ýigit hakynda¹⁰

Asyrlar dowamynda agyzdan-agza gelýän halk döredijiliginde we ýazuw edebiýatynda mert-batyr ýigidiň ýalkymly keşbi esasy orunlardan birini eýeleýär. Atalar sözi-nakyllara, aýdym-dessanlara, Magtymguly, Şabende, Kemine, Seýdi, Zelili, Mollanepes, Abdysetdar kazy ýaly görnükli şahyrlaryň poeziýasyna ser salsak-da, ilki bilen ar-namysly, edenli, watançy, dosta hem söýgä wepaly ýigit göze ilýär, onuň ideallaşdyrylan tipi, keşbi şöhratlandyrylýar. Munuň düýp sebäbi şeýle adamlaryň, gujur-gaýratly ýigitleriň diňe bir öz kanuny bähbitlerini

¹⁰ “TSSR YA-nyň Habarlary” žurnalynyň 1972-nji ýylyň №2 sanynda çap edilen makalanyň rejelenen we gysgaldylan görnüşi.

goraman, ähli iliň hak-hukugyna arka durmagydyr. Eýsem, halk arasynda “Ilim-günüm bolmasa, Aýym-Günüm dogmasyn!”, “Il oňlasa, atyňy söý!” ýaly nakyllar ýöne ýerden aýdylmandyr ahyry. Gozgalýan meseläniň şeýle wajyp bolmagyna garaman, ol hakda Magtymgulynyň döredijiligi esasynda häzire çenli ýörite edilen düýpli ylmy-derňew işi ýok diýerlikdir. Ýöne welin, käbir eserlerde mert-batyrlyk, watançylyk diýen ýaly meseleleri-de bellibir derejede deglip geçilýändigini unutmak bolmaz. Şunuň bilen bilelikde, temanyň örän giň mazmunly we folklor edebiýatynyň kän janr hem eserlerinde göni ýa gytaklaýyn esaslandyrylýandygy zerarly, ony bir-iki makalada doly seljermek mümkin däl. Munuň özi dürli çeşmeler esasynda owran-owran ýüzlenilmäge hem dumly-duşly öwrenilmäge mynasyp uly meseledir.

Ilki bilen çeper edebiýatyň, şol sanda Magtymgulynyň ölmez-ýitmez poeziýasynyň gözbaşy bolan halk döredijiliginde mert, edermen ýigidiň örän eý görnüp, gorkak, namart adamyň masgara edilişine aç-açan göz ýetirýäris. Şeýle sagdyn mazmunly, terbiýeçilik ähmiýeti güýçli, köpçülik üçin peýdaly bolup, ol folkloryň dürli žanr-görnüşlerinde oňat ýaňlanýar. Mysal üçin, nakyllarda “Batyr ýaragsyz bolmaz” we “Batyr söweşde belli” diýlip, gaýratly, merdana ýigidiň ar-namys ugrunda göreşmäge hemişe häzirligi, duşmandan asla ýüz öwürmejekdigi hem uruşda çydamlydygy aňladylsa, başga birinde “Arym köýenden, imanym köýsün!” diýlip, batyr ýigidiň abraý, hak-kukuk üstünde köne patpiarhal feodalçylyk döwründe iň mukaddes hasap edilen dinden hem geçjekdigi çürt-kesik aýdylýar. Söweşjeňlik, uruşda ýeňijilik häsiýeti bilen birlikde, mert ýigidiň kiçigöwünlilik, edeplilik, çynsözlülük, durnuklylyk, ejize kömek, jomartlyk, wepalylyk ýaly oňat häsiýetleri bolmalydyr. Beýle arzuw-ideal “Merde ýalbarsaň, peseler, namarda ýalbarsaň, eseler” (çişer),

“Gulatynyň saýasynda ýatanyňdan, bürgüt penjesinde bolanyň ýagşydyr” we “Mert özünden görer, namart ýoldaşyndan” ýaly nakyllarda, mert bilen namart biri-biri bilen garşy goýlup, gapma-garşylykly keşpler şekilinde öz beýanyny tapypdyr. Şeýle tema “Namarda zar bolanyňdan, gara derýa gark bol”, “Ötme namart köprüsinden, goý, aparsyn, sil seni” ýaly onlarça, ýüzlerçe atalar sözlerinde dowam etdirilýär.

Eger biz epos-dessanlara göz gezdirsek, onda “demir bilen dag ýarýan”, köp duşmana taý gelýän başarjaň hem jomart goç ýigidiň dabarasy dag aşyrylyp, nan ýagysy, bigaýrat adamyň wejara edilişiniň üstünden barýarys. Bu ýerde dessanlardaky Görogly bilen Genjimdir kempiriň, Tahyr bilen Çomagyň, Garyp bilen Şawelediň, Hemra bilen Hurşytdyr Ziweriň gapma-garşylykly keşplerini ýatlamak ýeterlikdir. Magtymguly, bir tarapdan, taryhy rowaýatyň gahrymanlarynyň parlak keşpleriniň ebedileşdirdi, ikinji tarapdan, özüniň gözəl eserlerinde at münüp, gylç syran, ýurt goran gerçek ýigitlere il arasynda uly söýgi, uly hormat döredýär, binamys nalajedeýinleri, ýere epbekleýär. Parasatly şahyr Göroglyny özüniň üç goşgusynda ýatlaýar. Oňa mertleriň merdany, il-ýurduň arka daýanjy, edenli goragçysy hökmünde garaýar. Mysal üçin, “Ýar senden” şygrynda “Görogly dek dagdan-daga ugrasam ...” diýip, şeýle guwanç-buýsanç hem mähir bilen ýatlaýar.

Magtymgulynyň bu ýatlamasy taryhy resminamalara görä, XVI asyryň ahyrynda, XVII asyryň başynda türk hem eýran feodallaryna garşy daşyna mert ýigitleri jemläp, dowamly söweş eden türkmen serdary Göroglynyň hakyky sypatynyň gysgajyk, azdan uz beýanydyr. Ol gahryman täsin söweşjeň hem ýigitleriň başlygy, guramaçy hem ugurtapyjy. Ýene onuň örän şahandaz, şadyýan, aýdyma-saza ökde, dürli hünärlerden başy çykýan pälwan bolandygyna şek-sübhe döremeýär. Şunlukda, Magtymgulynyň aňyrsyna-bärsine göz ýetmeýän

edebi mirasynyň, ýene bir örän ähmiýetli tarapy, onuň öz döwürdeşlerine mertlik, batyrlýk, namyslylyk, sadalyk, il-güni söýmek ýaly asylyly ideýa ýöretmegidir. Şahyr mert we namartlary, batyr we gorkaklary häsiýetlendirip, olaryň biri-birinden ägirt uly tapawutlaryny örän degerli sypatlandyrýar.

Akyldar şahyryň mert ýigitleri öwüp, namartlaryň bolgusyzlygyny paş etmegi halk tarapyndan özüne hemişe goldaw tapýardy. Batyrlaryň abraýy, hormaty artyp, gorkak-muhannesler weli, ilin önünde masgara bolýardy. Eýsem, batyr, gaýratly ýigitde nähili hünär, sypat bolmaly, ol nähili edip arnamysy, Watany goramaly, özüne, iline hormat, şan-söwket getirmeli. Asla mert bilen namardyň tapawudy nämede?! Şu we soňa meňzeş soraglara Magtymgulynyň bitewi goşgulary we aýry-aýry setirleri göwnejaý jogap berýär. “Batyr söweşde belli” diýlişi ýaly, köpün halany batyr ýigit, ylaýta-da, uruş meýdanynda, gany bilen tutuşanda, özüni tanadýar. Ol jeň edende, duşmany kül-uşak etmegi başarmalydyr. Şu nesihat şahyryň çeper, keşpli dilinde batly rowüşde giperbolalar, dürli deňeşdirmeler arkaly jaý alypdyr. Magtymgulynyň mert ýigide berýän gahrymançylyk syýasaty ägirt uly batyr Göroglyny gözün önüne getirýär. Belki-de, şahyr, bu babatda, belent ýaňlanýan şygrylaryny şol eposyň we Göroglynyň epiki keşbiniň täsiri astynda ýazandyr. Şunuň şeýle bolmagy has ähtimaldyr, sebäbi beýik klassygyň “Turgul diýdiler”, “Gidiji bolma” ýaly goşgulary hem gahrymançylyk eposyndaky aýdymlara çalymdaş gelýär. Şygryň ähli bentleri-de peslär ýaly däl. Mysal üçin, onuň in soňky bendinde gahrymanlaryň täze-täze merdana sypatlary açylýar hem ýurt, ar-namys üstünde häli-şindi bolup duran uruşlarda batyrlýk görkezen ýigitleriň iş bitirişi çeper suratlandyrylýar. Mert ýigit köp hünärlerden, hatda harby hileden hem baş çykarmaly, ol gaty aktiw, çalasyň hereket etmeli, uruşda gorkmak, ejizlik etmek, ýaralanmak diýen ýaly zat onuň perwaýyna hem däl. Ýigit şeýle

bolman, durmuşda gowşaklyk etse, “ne hamyr, ne petir” bolsa, onuň ile, halka derkar ýeri ýok.

Hakyky ýigit gaty gujurly, gaýratly, kuwwatly bolmaly, ol tutuşyp atyşmaga ökde bolmaly, duşmanyň birnäçesine taý gelmeli. Elbetde, bu zeýilli edermenlik görkezmek üçin goç ýigitde güýç-kuwwatyndan we uruş täliminden, tejribesinden başga kesgir ýarag, gylyç hem gerek, bedew at hem gerek: “At gazanar goç ýigidiň // Owwal bedew aty gerek.” At-ýarag watançylygyň aýrylmaz ýoldaşy, hemsary bolmalydyr, onsuz ýigit – ýigit hem däl.

Şahyryň at-ýaragy wasp etmegi tötänden dälidir. Iň bärkisi Göroglynyň Gyratyny ýada salsak, onuň nähili işler bitirýändigine telpek goýýarsyň. Ýene “Är ganaty – at”, “Ertir tur, ataňy gör, ataňdan soň atyňy” diýilmesi hem atyň abraýyndan we onuň durmuşda, söweşdäki ähmiýetinden gelip çykýar. Batyr, gaýduwsyz ýigidiň “Ýola çykساň, ýoldaşyňy düzet” diýlişi ýaly, mynasyp, edermen ýoldaşy-da bolmalydyr. Şeýle ýoldaşdan hiç wagt arany üzmän, olaryň sanyny köpeltjek bolmalydyr. Daşyňa aýlanyp duran, saňa hormat goýýan, ýürekdeş ýoldaşyň asla bahasyna ýetip bolmaz: “Zynhar el üzmegil, dil bilen dostdan // Abraýyňy arar, alar em bile.” Şeýle dostuň lebzi hem, sözi hem, işi hem bir bolmalydyr, ol hemişe durnukly, asylly bolmalalydyr: “Birew bilen aşna bolaý diýseňiz // Owwal ykrarynda duruşyn görüň.” Eger-de, adam lebizsiz, ygrarsyz, ugursyz hem tünt bolsa, ol tetelli adamdan daşda durmalydyr; olar bilen ýakyn gatnaşyk bolmaz, çünki şeýle adamlaryň mahluk-haýwandan tapawudy azdyr: “Ol ýigitler adam tilli haýwandyr // Söz aňmasa hem ykrary bolmasa.” “Gazana ýanaşساň, garasy ýokar, ýamana ýanaşساň – belasy” diýlişi ýaly, binamysa, bolgusyz adama ýakynlaşmaly dälidir, onuň bilen ýola bile-de düşmeli dälidir. Adam gowynyň arzuwyndadyr: // Namart bilen uzak

ýola gitmegil // Bař gořawer, bir töwekgel mert bilen.” Gorkak, ygrarsyz adam ruhy, intellekt babatda elege ogşayar, elekde (galbirde) suw durmaýşy ýaly, olaryň hem içinde söz ýatmaýar, asla “iç” diýer ýaly olarda “iç”, ýaňky akyl-paýhas, lebiz hem ýok: “Akmaga iç berip, syryň paş etme // Galbirde suw durmaz, gözemek bilen.” Ýurt gorayán ýigide gerek sypatlaryň biri onuň duşmana syr bermän, pöwhelik etmän, syýasat etmegidir. Abaý-syýasat, öwrümlilik, gerek ýerinde duşmana wehim salmak, gorkuzyp-ürküzmek, umuman, kim bilen nähili gepleşmelidigini başarmak könedan halanyp gelinýän häsiýet-tärleriň biridir. Magtymguly hem şony salgý berýär: “It hem arryklygyn gurda bildirmez // Elbetde, duşmana syýasat ýagşy.” Durmuşda, ýurt goragynda, seresap – hüşgär bolmak hem zerurdyr, çünki onuň tersine, perwaýsyzlyk, biagyrylyk etmek, gapyl ýatmaklyk adamyň, ilin başyna bela getirip biler. Alçaklyk, süýji sözlülük, mylaýymlyk, salyhatlylyk hem çyn ynsanyň ýaraşygy bolýar, halkyň hem islegi şeýle adamlardyr: “Öňüň gara, ardyň gözle// Hoş sözün diý, gahryň gizle // Sözläbilsen ýagşy sözle // Halk ýamanyň bizarydyr.” Eger sen yzgytsyz, aý sözli bolsaň, äden ýerinde hiç kimi sylaman, zäheriňi saçyp dursaň, onda daşynda ne dost taparsyň, ne duýgudaş: “Ýaman söz aýyrrar ýagşy dostuňdan.” Magtymgulynyň halka, jemgyýete örän peýdaly, asyl terbiýesiniň bir elementi onuň durmuşynda, işde örän sagdyn, ýönekeý bolmak, göwnüni pes tutmak baradaky nesihatdyr. “Agaç barly bolsa, başy aşak” diýlişi ýaly, başynda akly bolan, şonça-da özüni ýönekeý, sada alyp barmalydyr, ol şonça-da ile, ynsana peýdaly, mylaýym bolmalydyr. Mert ýigit şeýle gylyk-häsiýete eýe bolmalydyr. Gopbamsylyk, hondanbärsi-tekepbirlik Magtymgulynyň pislän häsiýetlerinden biridir. Sadalyk il-halka peýdalylyk şahyryň häli-şindi ündeýän zady: “Süleýman sen, mura bir gulak goýgul // Sözüni diňlegil, jogabyn aýgyl //

Häkim bolsaň, halky Gün kibi çoýgul // Akarda-suw, ýa öserde ýel bolgun!” Bu nesihata görä, mert adam hernäçe belent wezipä-derejä ýetse-de, özüni kiçi, ýönekeý tutmalydyr, tumşugy ýokarylyk etmeli däldir, eserdeň bolmalydyr. Eger ol gadymy rowaýatlarda “ynsyň-jynsyň” hökümdary edilip şekillendirilen Süleýman ýaly erk-ygtyýaryň eýesi bolsa-da, garynja ýaly ejizleriň sözüne gulak asmalydyr (bu hakda dürli ertekilerdir rowaýatlar hem bar), şolaryň arzyny, pikirini diňlemeli we goldamalydyr. Belent derejeli, hökmi ýöreýän, diýeni bolýan adamlar (elbetde derejesi pes bolsa-da, elinden iş gelýän ýigitler hem) mydama iliň, ýurduň aladasyny etmelidirler, edil asmandaky Günüň ýeriň ýüzüni çoglaýşy ýaly, öz şöhlesi bilen janly-jandara hem ähli tebigata ýaşayyş berişi, olaryň üstünde ýylylyk, ýagtylyk, şöhlesini saçyşy ýaly, şeýle peýdaly, şeýle gerekli bolmalydyr. Şahyr şony ündeýär: Sözümi diňlesin, bir bilen belke // Myradym nesihat etmekdir halka.” Ýöne onuň hem “il-gün” düşüňjelerini öz zamanasyna mahsus manyda alýarys. Umuman, öňdengörüji türkmen şahyrlarynyň halka, köpçülige çäksiz wepalydygy ollaryň şygrylarynda hem-de agyzdan-agza geçip gelýän folkloryň köp žanrlarynda, aýry-aýry eserlerinde aýdyň beýan edilipdir. Muňa “Il oňlasa – atyňy soý!” , Il bilen kesilen barmak agyrmaz”, “Dagdan arkasy bolanyň daşdan ýüregi bolar”, “Köpüň daşy uzak atylar” ýaly nakyllar hem mysal bolup biler. Magtymgulynyň il-halka bolan çäksiz söýgüsi onuň “Golda bary bolmasa” atly ýörgünli hem sosial häsiýetli, emläk deňsizligine bagyşlanyp düzülen goşgusynda aýgytly aýdylýar. Şahyryň pikirçe, kimde-kim ile ýaramasa, il-halkyň göwnünden turmasa, ile gerek bolmasa we peýdasyz bolsa, onda ol adamyň ýaşamaga-da haky ýokdur. Bu kesgitleme onuň her setirlerinden many akýan we: “Zamana beýledir-göze ilmezler // Her kişiniň golda bary bolmasa” sözleri bilen

başlanýan goşgusynda: “Ýaman gylyk dosty duşman kyladyr // Gurap galsyn, il derkary bolmasa!” diýlip çürt-kesik aýdylýar. Görnüşi ýaly, adamyň gowulyk-erbetlik häsiýeti-de onuň diňe ile gerekdigi ýa gerek dälligi bilen ölçenilýär. Magtymguly halkyň tüýs mynasyp, paýhasa baý ogly hökmünde özüni ýetişdiren, ile teni-jany bilen, ýiti galamy bilen hyzmat edipdir. Şahyryň tutuşlygyna aýdym edilip aýdylýan goşgusynyň biri: “Belent daglaryň başynda // Bulut oýnar sil biläni //Goç ýigide toýdur baýram // Her iş gelse, il biläni’ diýen bendi bilen başlap, onuň eýýäm ilkinji sözleri Magtymgulynyň mähirli kalbynyň halk kalby bilen onsaň-sazlaşykly urşuna asla şek-şübhe goýmaýar. Goşgynyň barmak ölçeginde juda ýeňil formada (redifler, içki we daşky rifmalar, alliterasiýa-asonanslar peýzaž (tebigaty suratlandyrma), keşpli, ýaýraň parallelizim we.ş.m.) we sada halk dilinde düzülmegi onuň şahyrana effekitini has-da güýçlendirýär. Ýene Magtymgulynyň çeper setirleriniň halk döredijiligi bilen-de sazlaşyp, akyp gidýändigini-de gözden salmak bolmaz. Başga bir şygrynda (“At ýanynda bellidir”) ýigidiň diňe halk bilen özüni tanadýandygyny belleýär. Eger adamyň arkasynda uly ili, köpçülik, halk durmasa, onda onuň bir özüniň aljak galasy bolmaz diýen ýaly netije çykarylýar: “Döwlet gonsa goç ýigidiň başyna//Hemaýatly ili gerek daşynda.” Magtymgulynyň döredijiligi onuň ýene bir goşgusynda başga bir meselede ulanýan gözəl sözleri bilen aýdanymyzda, “akmaz uýgun derýadyr”, gyrasyz, erňeksiz deňizdir, köldür. Ol derýa-köliň suwuny çekip tükedip bolmaýşy ýaly, eserleri sanap çykardan we seljerip gutarandan kändir. Şol sebäpli biz ondan käbir mysallar getirmek bilen çäklenmeli bolýarys. Nobatdaky mysal halkyň agzyndan düşmeýän “Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan ölinçä aglar” naklyly bilen sazlaşyp gityär: “Ilinden aýry düşen//Ah urar, ili gözlär...”

Atalar sözünde-de Magtymgulyňyň şygrylarynda-da duýgy bir, dünýäde il-halkdan arzyly zat ýok we hiç ýol, hiç ýurt öz ýurduň öwezini tutup bilmeýär. Öz halkyndan alys düşen adamyň günü ah bilen waýda, gam-gussada geçýär. Onuň üçin “Müsürde şa bolandan, öz ilinde gedaý bolmak” has amatly. Şahyryň “Sil galmaz” şygrynda il-halky söýmeklik başga tärde, peýzaž arkaly hakyky keşpde berilýär. Şygryda il-halk, göçüp taşlanan jaý, gum-gukluk düşen ýer, dag şekillendirilýär. Eýesi, ili göçen jaýlar ýykylýar, ýumrulýar, onuň üstüni we ýol-ýodalaryny çöp-çalam basýar, ony tanar ýaly bolmaýar: “Ilsiz galan belent dagyň başynda//Agaç biter, jaýlar ýiter, ýol galmaz.” Dilinden dür dökülen Magtymgulyňyň esasy aladasy halk, il-günüň agzybirligi, rahat ýaşamagy. Eýsem, sazlyk bolmadyk ýerinde bagtly, döwletli ýaşawyş-da ýok. Şahyry bar zatdan beter şol mesele agyr hasratda goýýar, birahat edýär: “Agzy ala bolan ilin // Döwleti gaçan ýalydyr.” Türkmenler oturlyşyk-turluşykda ýa-da, umuman, gepiň gerdişi gelende “Agzybire Taňry biýr, agzalany gaňrybiýr” diýýärler. Magtymguly ömürboýy şol maslahaty berjaý etmek bilen bolupdyr we bar güýjüni, bar talantyny halkyna: taýpa-tireleri birleşdirip, dostlukda ýaşamaga sarp edipdir. Onuň maksady-ilin agzybirligi. Ol şol maksada gulluk edýär, özgelere hem şeýle boluň diýip pugta tabşyrýar: Ýurt raýaty il-halkdan hiç haçan daşlaşmaly däldir, onuň bilen jet bolmak gabahat işdir. Adam wagtynyň köpüsünü il halk, köpçülik bilen geçirmelidir, asla ýeketabak, garasöýmez bolmaly däldir: “Ömrüňi ötürgil jemagat bile”. Şahyr illere şeýle maslahat bermek bilen birlikde, özüniň ähli pikir-paýhasyny, wagyz-nesihatyny il-halk üçin, mert ýigitleri terbiýelemek üçin ulanypdyr: “Magtymguly pendin illere söýle”. Beýik şahyr öz halkyny, ähli türkmen taýpalaryny, öz watandaşlaryny çaksiz söýüpdür, olar bilen rahat ýaşamagy jan-

dilden arzuw edipdir. Magtymguly öz ýurdunda-da, ýat illere ýesir düşende ýa-da syýahata baranynda-da, mert, batyr ýigitleri, il-halkyny gördügiçe göresi gelipdir, ähli pikiri-zikiri şolarda bolup, dilinden düşürmändir. Bu babatda onuň: “Möwlam, ýetir mesgenime, ýurduma//Gözüm düşsün arslanyma, gurduma!” diýen setirleri saýlanyp durýar. Dogurdan-da, uly bolsun, kiçi bolsun, arly-namysly adamlary ozallar örän oňyn häsiýetli keşpler bilen, mertligiň,ýürekliligiň, asyllylygyň simwoly hasap edilen, arslan, şir, gurt bilen deňeşdirmek diňe Magtymguly ýaly parasatly, batyr ýigitleri terbiýelän şahyryň aýdyp biläýjek zatlarydyr. Magtymgulyň il-gününi gorayan, şonuň aladasy bilen bolýan mert ýigitlere goýan hormaty, eden hyzmaty ägirt uludyr. Ondan öňki şahyrlaryň hiç biri şu meseläni şeýle belentlige ýetiren däldir. Halk, il-gün, ar-namysly, mert ýigitler hem dagynyk taýpalary birleşdirmekde, şeýle hem, hemme türkmenlere düşnükli edebi diliň düýbünü tutmakda, dogry many-mazmunyny wasp etmekde, zulum-sütemiň, patrialhalçylyk adatlaryň, erbet endikleriň garşysyna göreşmekde uly iş bitiren akyldar Magtymgula alkyş aýdýar. Magtymguly we onuň yzyny dowam etdiren görnükli şahyrlar öz eserlerinde mert, gahryman, gaýratly ýigitleriň hakyky nusgalyk keşbi suratlandyryp gidipdirler.

Magtymguly we epos-dessanlar¹¹

Filologiýa ylmynda gazanylan netijelerden biri akyldar şahyr Magtymgulyň edebi mirasynyň dürli taraplaryny ymykly öwrenmek işi boldy. Şu makalada Magtymgulyň ylham çeşmelerinden bolan epos-dessanlar bilen arabaglanyşygy barada gürrüň edilýär. Elbetde, gozgalýan mesele giň bolup, ony

¹¹ “TSSR YA-nyň Habarlary” žurnaly. Jemg. ylym. ser.1973-nji ýylyň №4 sanynda çap edilen makalanyň rejelenen we gysgaldylan görnüşi.

bir makalada bütünleý çözmek eýgertmez. Bu meselä degişli ýörite ýazylan derňew işi bolmasa-da, umumy häsiýetdäki ýek-tük makalalary salgy bermek mümkin. Şolardan A. Gowşudow “Magtymguly we halk döredijiligi” diýen makalasynda beýik şahyryň folklor bilen ilteşiginiň bardygyny dogry belleýär we onuň matal, rowaýat žanrlaryndan ýerlikli peýdalanandygyny nygtap, atalar sözünden birnäçe mysal getirýär.

P. Kiçigulow “Görogly” eposy we Magtymguly” makalasynda şahyryň “Geçdi diýdiler” goşgusyny alyp, şonuň gahryman Göroglä degişlidigini subut etmäge synanyşýar. Bu synanyşyk gyzykly, belki-de, awtoryň çaklamasy dogry bolup çykar. Ýöne welin, beýle çylşyrymly meseläni anyklamak üçin aýdylýan pikirleriň, oňa degişli gysgajyk netijeleriň ýeterlikli däldigini unutmak bolmaz. B. Mämmeýazow “Magtymguly we dessanlar” diýen çaklaňja makalasynda şahyryň bu žanry bilşini, ony il arasynda çeper dilde wagz edilşini adalatly belleýär. Biz özümiziň käbir işlerimizde Magtymgulyň halk döredijiligi bilen bolan arabaglanyşygyna degip geçýäris.

Magtymgulyň epos-dessanlary oňat özleşdirip, olary döredijilikli işleýşine etjek synymyz halk gahrymançylyk dessanyny hem, sosial-söýgi dessanlaryny hem öz içine alýar. Gahrymançylyk eposy “Görogly” Magtymgula iň güýçli täsir eden, ylham çeşmesi bolan eserdir, sebäbi ata-babalardan miras gelyän bu eposdaky watançylyk, mertlik, asyllylyk, çyn sözlülük, ejize kömek etmek, dünýewi durmuş gurmak ýaly oňat pikirler beýik şahyryň göwnünden turupdyr, onuň gylyk-häsiýetine, şahyrçylyk keşbine hem kuwwatyna bap gelipdir. Magtymguly Görogly ýaly gerçek ýigitleriň bitiren işlerine guwanypdyr, halky, Watany söýmek, batyrlary wasp edip, ýal ýagysy namartlary masgaralamak ýörelgesini XVIII asyryň anyk taryhy şertlerinde ep-esli ösdüripdir. Ony aşakdaky setirler tassyk edýär:

Şerap içip, serhoş bolup segresem,
Ganym janyn gyýym-gyýym dograsam,
Görogly dek dagdan-daga ygrasam,
Ýa Reb, habar bilerinmi, ýar, senden?!

Diňe Magtymguluda däl, eýsem, köp ýazgylarda gahryman Görogly batyrlygynyň daşyndan örän şahandaz, saz-söhbetden başy çykýan, dünýä lezzetlerinden ýüz döndermeýän adam edilip görkezilýär. Aslynda, taryhy resminamalarda hem şeýle häsiýete ýakyn bolan gahrymanyň epiki keşbi asyrlar geçdigiçe has hem timarlanypdyr. Mysal üçin, özbeklerde “Göroglynyň” kyrkdan gowrak şahasy bolup (olarda her şaha dessan – dostan diýilýär), şolaryň hemmesinde Görogly iki halkyň – özbekleriň hem, türkmenleriň hem aralyk başlygy, parasatly hökümdary hasap edilýär. “Ýigide müň dürli hünär hem az” diýlişi ýaly, her işden başy çykýan, gahrymanlarça göreşmegi-de, kişi kimin ýaşamagy-da başaryan Göroglynyň asylyly sypatlary göz önüne gelýär.

Özbek wersiýasynda eposyň baş gahrymanynyň şu tarzda görkezilişine ýakynrak keşbi başga ýazgylarda hem görmek bolýar. Mysal üçin, Günorta Azerbaýjanda (Tebriz töwereginde) XIX asyryň birinji ýarymynda rus diplomaty Aleksandr Hodzko tarapyndan ýazylyp alnyp, ilki 1842-nji ýylda Londonda inlis dilinde, soňra 1856-njy ýylda rusça çykan bir gymmatly hem ähtibarly, has köne wariantda Kerogly örän batyr, atarman-çaparman, dag-gaýalarda mesgen tutan, mes ýigit edilip suratlandyrylýar. Şol wariantyň sözbaşysy aşakdaky setirler bilen açulýar: “Герой настоящего рассказа Кер-оглы тюркоман из племени тука (теке), уроженец Северного Хорасана... Ни один значительный праздник у илатов не обходится без того, чтобы не пропеть хотя бы одну из песен Кер-оглу. Сын бедного тюркомана, он набирает свою шайку сперва из

представителей самих низших слоев, ее составляют конюхи, невольники, мясники, кузнецы и пастухи...Его убаюкивает музыка, да, он сам лучший музыкант, первый поэт и записной кутила. Предмет, к которому Кер-оглы питает страсть, истинную и постоянную – это конь его Кырат... ”.

Umuman, şahyrana halk döredijiligine, şol sanda epos-dessanlara hem mahsus bolan şeýle ynsanperwer şadyýanlyk-şahandazlyk, dünýewi-äheň tärler Magtymgulynyň poeziýasyna oňaýly täsir edipdir. Mysal üçin, ol bir şygrynda:

Magtymguly, bu dünýäni eşreti,
Iýmek, içmek, münmek, guçmak, söhbeti –

– diýse, ol köne, patriarhal-feodalçylyk jemgyýetinde, yzagalak adatyň hem yslam ynançlaryň höküm süren döwründe şeýle öňdengörüji pikirini başga goşgularynda hem gaýtalayar:

Kim biler ki ahyrýetde neýlärler –
Iýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy.

Ýa-da:

Ýigidiň dünýäde üçdür myrady:
Mahbup gerek, ýarag gerek at ýagşy.

Öz döwründe jemgyýete peýdaly öňdengörüji taglym ýüz ýyllaryň dowamynda sagdyn zähmet çekýän adamlara hoş ýakupdyr, olara oňat ruhy iýmit beripdir, olary röwşen geljek üçin göreşe atarypdyr. Düýp-teýkary folkloryň gözbaşyndan gelip çykýan şu hili erkana düşünjeleri Magtymgulynyň galamdaşlary hem şägirtleri iki elläp goldapdyrlar. Netijede, şahyrlaryň-da, epos-dessanlaryň-da at-owazasy ile giňden ýaýrapdyr, uly şöhrat gazanypdyr. Eger biz Magtymgulynyň döwürdeşi Şabendäni alyp görsek, ol “Gül-Bilbil” dessanynyň

görnükli gahrymanlaryndan biri, mekdep mugallymy molla Galandary gepledip, şoňa şeýle diýdirýär:

Bilbilim, ötgerewer sen ömrüňi bada bile,
Badany içme weli, her bir haramzada bile,
Aşyky-magşuk bolup sen ol perizada bile,
Baş gündür bu jahan, mes olup, esrik gezewer!

Elbetde, XVIII–XIX asyrlaryň anyk şertlerinde asketçilik-sopuçylyk, dindarlyk, feodal-patriarhalçylyk ýagdaýlarynda sahyrlaryň ýaňky ýaly ýagty geljege ynamly garaýyş, dünýewilik, şada-horram ýaşamak baradaky nesihaty terkidünýalik teşwikatyna garşy goýlan parlak hadysa bolupdyr diýip düşünmeli.

Görogluda hem, Magtymgulyda hem ynsanperwer, yşk-söýgi, dünýewi durmuş arzuwy ýaňlanýan temalaryň kybapdaş gelmegi bilen birlikde olaryň aýry-aýry şygrylary hem setirleri biri-birine gaty ýakyn gelýär. Mysal üçin, “Görogly” eposyndaky “Oýan diýdiler” goşgusy Magtymgulynyň “Turgul diýdilerine” örän çalymdaş. Ýene Jygaly begiň başda agtygy Göroglu berýän watançylyk terbiýesi (“Ýalňyz balam, algyn pendim // Ýurduň terk ediji bolma”), Magtymgulynyň edil şol äheňdäki şygryny (“Gel, könlüm, men saňa nesihat kylaý// Watany terk edip gidiji bolma”) güpbe ýadyňa salýar. Ýene Magtymgulynyň “Ýigidiň myrady atdyr // Atsyz ýigitler arwatdyr” diýmegi-de, “Görogludaky” “Ýigidiň myrady atdyr// Aty saklamak döwletdir” diýşi bilen sazlaşyp gelýär. Şeýle mysallary ýene dowam etdirip bolardy. Ýöne ýokarda getirilenler hem türkmenleriň we ençeme doganlyk halklaryň arasynda gojaman zamanlardan bäri aýdylyp gelýän “Görogly” eposynyň Magtymgula degerli täsir edendigine, ylham çeşmelerinden biri bolandygyna şübhe goýmaýar.

Magtymguly diňe bir gahrymançylyk eposyny däl, eýsem, sosial-söýgi ýa liriki-epiki eserler ady bilen mälim bolan birentek dessanlary hem birkemsiz okap özleşdiripdir, olardan ruhlanyň, ylham tapypdyr. Şahyr durmuşyň, öz döwründäki ilatyň öndebaryjy gatlaklarynyň, demokratik güýçleriniň öňe sürýän talap-isleglerini, niýet-arzuwlaryny goldapdyr, ol ideýa-arzuwlaryň emele gelip, ösmegine aktiw gatnaşypdyr. Şolar bilen birlikde, halk isleg-arzuwlaryny ep-esli derejede özünde jemläň folklorla hem daýanyndyr, şonuň egsilmez çeşmesinden geregiçe susup alyndyr. Elbetde, halkyň köp janly poeziýasynyň-da, Magtymgulynyň çeper edebi mirasynyň-da aňyrsynabärsine göz ýetmeýänligi üçin, meseläni birki makalada gutarnykly çözmek mümkin däl. Şol zerarly bu ýerde diňe käbir dessanlary almak bilen çäklenýäris.

Ynha, şa Apbas (1587–1628), goşun başlygy Şawelet, feodallary urgy astyna alyp, päkize söýginiň dabarasyny dag aşyryň “Şasennem-Garyp” dessany. Onuň ýüzýyllar içinde bagşylaryň repertuaryna berk ornaşyp, gahrymanlaryň öz aýratyn häsiýetine, sypata eýe bolandygyny subut etmegiň geregi ýok. Mesele bu ýerde Magtymgulynyň poeziýasyna “Şasennem” kyssasynyň düýpli kök uranlygyndadyr. Dogrudan-da, Magtymgulynyň diňe bir:

Bu dünýä goýupdyr kimi?
Hoş tutuň ganymat demi,
Aşyk Garyp Şasenemi,
Söýen dek söýmüsem seni –

– diýen strofasy-da şahyryň ylhamyna dessanyň ylham goşandygyna, birek-birege wepaly bolmakda dünýäde işjeň ýaşap, hak iş üçin hereket etmekde oňa görelde bolandygyna şaýatlyk edýär.

Edil “Şasenem-Garyp” ýaly dürli wariant görnüşlerde il içinde gadyndan aýdylyp gelýän dessanlardan biri hem “Ýusup – Züleýha” bolup, ony biz Andalybyň döredijilikli işlän kitaby arkaly we folklor warianty esasynda bilýäris. Magtymguly Ýusup, Züleýha, Ýakup ýaly rowaýatlaryň gahrymanlaryny kän-kän ýatlaýar. Ata-ogluň dowamly horlanyşyna, özara agzalylygyň, bir-birine ýamanlyk, haýynlyk etmegiň nähili erbetlige eltýändigine Magtymguly aýratyn üns beripdir. Belki-de, munuň düýp sebäbi şahyryň öz başyndan geçiren şahsy-maşgala horlugy (ogullarynyň ýaşlykda ýogalmagy, öz söýgüli Meňliden jyda düşmegi, doganlary Abdyllydyr Muhammetsapanyň uruşda wepat bolmagy) we il-ýurt horlugy (urug-taýpa we tire dawalary, ýer-suw, guýy, öri meýdanlary we ş.m. zerarly ganly çaknyşyklar, daşky feodal duşmanlaryň il-watandaşlarynyň çet ýurtlara ýesir äkidilişleri) bolandyr:

Gitdi elden ygtyýary,
Galmady namysy, ary,
Aşyk Ýusup Züleýhany
Söýen dek söýmüşem seni.

Magtymgulynyň “Ýusup-Züleýha” wakasynda degişli ýazan sygyrlarynyň, ýatlamalarynyň sany köp. Mysal üçin, ýene bir ýerde:

Ýakup ogly Ýusubyň käkilinden tutdular,
Urdular, aglatdylar, eltip Müsüre satdylar... –

– diýýär. Iki setire şeýle pajygaly hadysany gysgadan çuňňur suratlandyrmagy onuň öz ogly ölende düzen täsirli elegiýalary (“Gözlemeýen bolarmy”) bilen belli derejede sazlaşyp gidýär. Ylaýta-da, Magtymgulynyň “Ýusup diýe-diýe”, “Arap dilli söwdügam” elegiýalary we “Atly, ýaranlar” poemasy “Ýusup –

Züleyha” dessanynyň gysga beýany bolup, ol dessan hem ylham çeşmelerinde biri hökmünde hyzmat edipdir.

Men Ýakubam, ahy-zary,
Çekem, “Ýusup!” diýe-diýe.
Gözlerimden ganly ýaşy,
Dökem, “Ýusup!” diýe-diýe.

Pelek aglar gözýaşyňa,
Ne söwda saldy başyňa,
Mežnun bolup dag başyňa,
Çykam, “Ýusup!” diýe-diýe.

Gitdi Ýusup, gelmez habar,
Turup aglar men her säher,
Gala-gala, şäher-şäher,
Sökem, “Ýusup!” diýe-diýe...

Beýleki bir elegiýanyň ýaňlanyşy hem ýokardakydan kem däl, sebäbi ony-da şahyr agzalan dessan-rowaýatyň güýçli täsiri astynda düzen bolsa gerek:

Boýadylar köýnegiňi gan bilen,
Ady belli, arap dilli söwdüгим!
Aýralykda ýandy etiň jan bilen,
Ady belli, arap dilli söwdüгим!
Rum abaly, Şam kabaly jananым!

Dürli rowaýatlardan, dessanlardan mälim bolşy ýaly, Kenganda (Ýakyn Gündogarda, häzirki Iordaniýanyň çäklerinde) ýaşayan patriarh Ýakubyň dürli aýallaryndan on iki sany ogly bolup, şolaryň ikisi – Ýusupdyr Ibniýemen bir eneden eken. Ýusup olaryň arasynda iň owadany, paýhaslysly hem ýuwaşy bolan.

Kakasy ony başgalardan has gowy görýän ekeni. Ýusubyň enebaşga doganlary göripçilik edip, onuň ýoguna ýanmagy ýüreklerine düwýärler. Olar özara dilleşip, Ýusuby kakasyndan aýryp, awa äkidýärler. Şol ýerde – awda ony urup-horlap kerwenli gelýän bir söwdagäre satyp goýberýärler. Ýusubyň köýnegini owlagyň ganyna bulap, öýlerine gelýärler we atalaryna “Ýusuby möjek iýdi...” diýip aýdýarlar. Söwdagär bolsa Ýusuby Müsüre äkidip, ony Ýusubyň uçursyz görmegeýligine göwni ýeten Züleýha köp pula satýar. Ýusup özüne aşyk bolan Züleýha esli wagtlaý göz aýlaman, horluk üstüne horluk çekýär. Ýusup öz akyl-paýhasy arkaly Müsürde şa bolýar we şondan soň Züleýha bilen ebedilik birleşýär. Özüne zulum eden doganlarynyň hem günäsini geçýär, köp ýyllap eziz oglundan aýra düşen we aglamakdan iki gözi kör bolan atasy Ýakup hem ogluny tapýar. Dessanlarda, gadymy gürrüň-rowaýatlarda getirilýän “Ýusup-Züleýhanyň” gysgajyk sýužeti şundan ybarat bolup, türkmenleriň “Müsürde şa bolanyňdan, öz ýurdunda (Kenganda) geda (gedaý) bol” nakyly hem şol waka bilen baglanyşyklydyr, ýagny ol nakyly göýä ýurdundan aýra düşüp, soňra Müsürde şalyk tagtyna çykan Ýusup aýdanmyş.

Ozal belleýşimiz ýaly, Ýakup, Ýusup, Züleýha hakdaky rowaýata Magtymgulynyň öwran-öwran ýüzlenmegi onuň öz başyndan geçiren we il-halkynyň duçar bolan agyr hadysalary bilen baglanyşyklydyr. Il arasyndan ýazylyp alnan gürrüňlere görä, Magtymguly we onuň watandaşlary, buýanky horluklaryň daşyndan, çet ýurtlara güýç bilen ýesir edilip hem äkidilipdir. Eýsem, şahyr “Reýgan eýledi” şygryny we ondaky:

Birnäçämiz goly bagly gul bolup ... –

– ýaly setirlerini ýöne ýerden düzen däldir ahyry! Ýene ol ýesirlikdäki, il-gününi jan-dilden arzuw edýän we özüniň

ýönekeý ildeşlerini ägirt uly güýçli jandarlara meňzedip, olaryň didaryny görmäge teşnedigini bildirýär:

Möwlam, ýetir mesgenime, ýurduma,
Gözüm düşsün arslanyma, gurduma!

Eger Magtymgulynyň şol ebedi-folklor çeşmeleriniň täsirinde ýazan “Atly, ýaranlar” poemasy alyp görsek, onda ýokarda getirilen gysgajyk sýužet çeper beýan edilýär:

Depderler içinde bir kitap gördüm,
“Kysasy-enbiýa” atly, ýaranlar.
Hezreti Ýusufny beýan eýläli,
Kyssasy şekerden datly, ýaranlar.

Şondan soň şahyr:... “Ýakuby görmez kör etdi, ýaranlar”, “Ýusupny börüler iýdi diýdiler” rowaýatyny şahyrana aýdyp ugraýar. Ýusuby Mälik tüçjar diýen söwdagär ujypsyz pul berip satyn alyp, soňra Müsüre äkidip, boýuna barabar gyzyla satýar:

Dellallar ýygylýp, baha goýdular,
Boý-deňine altyn kümüş diýdiler,
Lagly-jowahyrdan ança oýdular,
Hälem bolsa arzan diýdi, ýaranlar.

Mahlasy, köp pul alyp, Ýusuby aşygyňa tabşyrýarlar.

...Ýusuf sytdyk “Gul men!” diýip durdular,
Gymmat goýup, Züleýhaga berdiler...

Poemanyň ahyrky setirleri, ýagny şahyryň jemlemesi hem gyzykly. Dana Magtymguly Ýusubyň başdan geçiren horluk-zarlyklaryny ussatlarça ýazyp görkezip, “Eliňizden gelse, dünýäniň eşretinden, naz-nygmatdan ýüz döndermäň, terkidünýä bolup, gününizi ejir bilen geçirmäň-de, ýaşañ, gowy durmuş üçin göreşiň” diýen ýaly dünýewi garaýşy ýöredýär:

...Kime baş gün berer, kimsäge on gün,
Süreweriň, döwran ötdi, ýaranlar!

XVIII asyr türkmen jemgyýetiniň aldym-berdimli, ýowuz sertlerinde akyldar şahyryň hakyky durmuşdan netije çykaryp, Gündogaryň folklor-edebiýat çeşmelerine daýanyp, şeýle pikirleri öňe sürmegi tebigydyr. Ol agyr hakykat “Leýli-Mežnun” dessanynda hem tipiki şekillendirilipdir. Bu dessanda päk söýginiň gysylyp-gowrulmagy, patriarhal-feodalçylyk ýagdaýynda ynsan şahsyýetiniň (pajygaly ýagdaýa) tragediýa sezewar edilmegi, aýak astynda depelenmegi täsirli beýan edilýär. Şeýle pajygaly wakalardan, rowaýatlardan Magtymguly habardar bolupdyr we olardan täsir alypdyr. Magtymguly “Şirin-Perhat” kyssasyny-da ýerlikli özleşdiripdir. Asly folklorla syrygýan “Şirin-Perhat” dessany häzire çenli bizde kitap bolup çykmasa-da, il içinde onuň dilden-dile geçip gelýän warianty bar. Onuň daşyndan, elbetde, iň bärkisi Nyzamynyň, Nowaýynyň sol at bilen işlän poemalaryny sowatly adamlar okandyr. Olary Magtymgulyň bilendigi jedelsizdir. Şahyr päk ýürekli ussa ýigit Perhadyň söýgülisine ýetmek üçin dagyň düýbünü (“zirini”) kesip, ýol (suw ýoly) ýasandygyny, emma şonda-da Şirini alyp bilmändigini çeper suratlandyrýar we ony belli derejede öz başyndan geçiren horlugy bilen deňeşdirýän ýaly bolýar:

Dildiler dagyň zirini,
Tapmadylar bir-birini,
Aşyk Perhat ol Şirini,
Söýen dek söýmüşem seni.

Türkmenleriň ata-babadan maňzyna ornaşan düşünjelerine görä, Magtymgulyň bilmedik zady, okamadyk kitaby bolmanmyş. Şeýle pikire gelmäge onuň aňyrsyna-bärsine göz ýetmeýän, paýhasa baý poeziýasy belli esas berýär. Ol Gündogar

halklarynyň, şol sanda türkmenleriň-de dürli žanrdaky folklorý hem ýazuw edebiyaty bilen aýrylmaz baglanyşykda bolupdyr, şolardan başarjaň ruhlanydyr. Şeýle ruhy çeşmeleriň içinde epos-dessanlaryň galapyny özüne mynasyp orun eýeleýär. Makalada olaryň hemmesiniň üstünde durulman, “Zöhre-Tahyrdan” başgasy diňe Magtymgulynyň şygrynda getirişi ýaly ýerleşdirilýär:

Aldy meni dünýä maly,
Bolmady yşkyň jemaly,
Seýpelmelek Mahjemaly,
Söýen dek söýmüşem seni!

Bu ýerde Seýpelmelegiň söýgülisiniň adyna Medhaljemat (Bedguljemat, Metguljemat) diýmän, Mahjemat (Aý ýaly owadan) diýmeginiň sebäbi il arasynda onuň şeýle ady hem bar. Mälim bolşy ýaly, ol sýužeti folklordan alyp, XVIII asyryň ikinji ýarymynda Gurbanaly Magrupy özüçe işläpdir. Gündogar ýurtlarynda gadymdan bäri ýaýran dessanyň ýene biri barada şahyr şeýle diýýär:

Basdy mähnetiň nyşany,
Keşte eýledi, çar köşäni,
Ýemende Barka Gülşany,
Söýen dek söýmüşem seni!

“Arzy-Gambar” dessany-da doganlyk halklaryň käbirlerinde we türkmenlerde ozallar aýdylýardy. Ony Magtymguly hem öwran-öwran eşidendir. Ýöne welin, geçmişiň sosial adalatsyzlyk, garaňky döwürlerinde ýaş gahrymanlar, Arzy gyz bilen onuň mynasyp ýary Gambar beýleki aşyk-magşuklar ýaly biri-birine hernäçe wepaly bolsalar-da, öz isleg arzuwlaryna ýetip bilmändirler. Bu gussaly waka hem şahyryň ölmez-ýitmez döredijiliginde yz galdyrypdyr:

Gezdiler Rumuň düzüni,
Berdiler hakyň karzyny,
Aryzda Gambar Arzyny,
Söýen dek söýmüsem seni!

Iň soňky mysal “Zöhre-Tahyr” bolup, ony hem Magtymguly il arasynda, belki-de, bagşylaryň aýtmagynda eşidendir. Dogrudan-da, şu dessanyň folklor warianty ýüzyýllar dowamynda nesilden-nesle geçip gelýärdi. Mollanepes hem dessanyň hamyrmaýasyny halk döredijiliginden alandyr, özi bolsa Magtymguludan köp ýyl diýen ýaly soň, XIX asyrdan ýaşapdyr. Şahyr “Zöhre – Tahyr” dessanynyň mazmunyny gussaly äheňde beripdir we onuň şeýle bolmagy Magtymgulynyň ýaşan zulumsütemli döwri we öz şahsy durmuşy bilen baglanyşyklydyr:

Tutmady olar dünýäni,
Galmady ýary-ýarany,
Misli ol Tahyr-Zöhräni,
Söýen dek söýmüsem seni!

Magtymgulynyň dürli döwürň folklor hem edebiýaty bilen bolan gatnaşygyna, şolardan çeper ylham alandygyna degişli ynamdar delilleri isläniňçe getirmek bolardy. Şeýle çeşmeler nakyllardyr matallar, aýdymlardyr dessanlar, rowaýatlar žanrynda mese-mälim görünýär. Ýöne olaryň her biri özbaşyna, ýörite derňelse, amatly bolardy.

Magtymgulynyň poeziýasyndaky peýzaž¹²

Magtymgulynyň ýagty keşbi mertligi, batyrlygy, Watany, söýgini wasp eden hyjuwly şahyr şekilinde, başarjaň terbiýeçi, wagyz-nesihatçy hökmünde belent dikelip durýar. Munuň özi

¹² “TSSR YA-nyň Habarlary”. Jemg. ylym. ser., 1975-nji ýylyň №2 sanynda çap edilen makalanyň rejelenen we gysgaldylan görnüşi.

beýik klassyk şahyrymyzyň türkmen jemgyýetiniň öňünde bitiren işiniň çäksiz-gyraňsyzdygyny görkezýär. Şahyryň döredijilik tematikasy örän giň. Öz döwrüniň durmuşy bilen baglanyşykly haýsy temany alsaň-da, onuň şahyrana setirlerinde özüne mynasyp orun alypdyr. Magtymgulynyň paýhasa baý poeziýasynyň esli bölegini gumanistik äheňler, aşyk-magşuklyk we berk maşgala edinmek meselesi tutýar. Şahyr adamzadyň şu dünýäde oňat ýaşamaga, ýagty, şatlykly durmuş gurmaga, şu real dünýäde söýüp-söýüşmäge bolan tebigy hak-hukuklaryny goraýar. Emma weli, şeýle şöhleli, ynsanyýete tüýs peýdaly, gumanistik pikir-düşünjeleri bilen birlikde, onuň döredijiliginde göwnüçökgünlik, umytsyzlyk we dini-mistiki zatlar hem tapylýar. Magtymgulynyň poeziýasyndaky bu hili yzda galak, içki garşylyk, bir-birine bap gelmeýän nesihat hem kesgitlemeleriň düýp sebäbini onuň XVIII asyr ýaly garaňky döwürde, agyr şertlerde ýaşandygyndan, öz zamanasynyň ogly bolandygyndan agtarmalydyrys. Şeýle dini, gam-gussaly goşgularyny, ähtimal, gartaşan wagtlarynda, dünýäden, döwründen, jemgyýet-adamlardan eden tamasy çykmanyndan soň ýazmagy-da mümkindir. Umuman, şahyryň optimistik, ýagty pikirleri il içinde has ýörgünli bolup, olar pessimistik, dini-sopuçylyk, göwnüçökgünlik äheninden kän esse artykdyr. Ýene onuň pessimizmi bellibir derejede aktiw pessimizmdir. Ol adamlary durmuşda, işde, söweşde aktiw, işeňňir bolmaga, hereket etmäge, zähmetsöýer bolmaga çagyryýar: “Öýde ýatyp etme günä!”

Magtymgulynyň pedagogika, zähmet terbiýesine dogry gelýän, örän peýdaly pikirine görä, çaga ýaşlykdan iş öwrenip başlamaly. Eger şeýle endik bolmasa, ol soňra işlemegi küýsemeýär, küýse-de, kemally bolmaýar: “Ulalanda, iş hoş gelmez// Ýaşlykda köýmän ýigide.” Beýik şahyryň türkmen

edebiyatynda deňi-taýy bolmadyk ussatdygyny köp faktlar tassyk edýär. Ýöne weli, olaryň hemmesini aýratyn kitapda beýan etmeseň, bir-iki makalada doly ýazyp görkezmek asla mümkin däl. Şonuň üçin hem, biz bu ýerde olaryň diňe käbiriniň üstünde durup geçýäris.

Magtymgulynyň peýzaž çeperçiligi barada berjek maglumatymyz türkmen edebiyatçylyk ylmynda ilkinji synanyşyklardan bolup, ol giň okyjylar köpçüligi, edebiyatçylar hem mugallymlar üçin peýdaly bolsa gerek. Mesele şahyryň baý poeziýasyndaky tebigatsuratlandyrmasy hakyndadyr. Peýzaž sözi fransuzça bolup, tebigat, ýer, oba diýen manyny aňladýar. Has giňeldip aýtsak, düzleri, derýa-deňizleri, bag-bakjalary, ösümlükdir haýwanat dünýäsini, guş-gumrulary, älem-jahanyň gar-ýagmyr, ýyldyrym, gök gürlеме ýaly hadysalary, ýyl möwsümlerini we ş.m. çeper suratlandyrýar. Şeýle suratlandyrmak eseriň kompozisiýasynyň bir görnüşi bolup, ony ýazyjydyr şahyr özüniň ussatlygyna görä we dürli maksatlar üçin ulanýar. Ol bir ýerde öz içki duýgularyny, hal-ahwalyny bildirmek üçin peýzaž berýän bolsa, başga bir eserinde wakany, adamy çeper keşp, reňkler arkaly sypatlandyrýar. Muňa ussat şahyryň “Ýyglap geçer halymga” şygry aýdyň mysal bolup biler. Ol şygryda Magtymguly başdan geçirenlerini, hal-ahwalyny has täsirli, güýçli suratlandyrmak üçin daş-daglara, haýwan-guşlara, ýaz-guş ýaly dürli tebigy wakalara, predmetlere ýüzlenýär, olary giperbola, janlandyрма hökmünde şaýat edinip alýar.

Gurşun dek ereder, Kap dek daglary....

Bilbil dilsiz galar, barsam ýazlara...

Baş hem gelse, ýyglap geçer halymga,

Gyş hem gelse, ýyglap geçer halymga...

Goşgynyň täsirliigi onuň realistik röwüşde düzülip, ideýa-mazmun taýdan sagdyn bolmagyndan başga, örän çeper, liriki äheňde ýaňlanýandygyndan ybaratdyr. Dogrudan-da, ussat şahyr bu şygryny (elbetde, ýüzlerçe bolan beýleki eserlerini-de) ýönekeý dilde, saza gelýän formada ýazypdyr. Ony gaýtalanýan içki rifma-kapyýaly, redifli sözlemler (“...hem gelse, ýyglap geçer halymga”) bilen we setirleriň başynda anafora ýaly birmeňzeş gelýän batly sözler (“baş, gaş, daş, gyş, läş, hoş”) bilen baýlaşdyrypdyr. Şu zeyilli ýalynly, şowhunly goşgular, Keminäniň “Zülpüňi”, Nepesiň “Istäp ki gözel ýary”, “Bäri geli”, Seýdiniň “Begnazarymy”, Mätäjiniň “Bedewi”, Misgingylyjyň “Daglary” we ýene käbirleri bolýmasy, köne poeziýamyzda selçen tapylýar.

Tebigat görnüşidir hadysalary, ata Watanyň, birinji nobatda, Garrygaladyr Etrek, Gürgeniň gözel ýerleri şahyry çyn ýürekden joşdurýar, oňa ylham çeşmesi bolup hyzmat edýär. Şahyryň mähri siňen eziz ülkesiniň röwşen tebigaty oňa bir hili höwür-hemdem bolýar, ynsanyň duýgy-düşünjesini, başdan geçirmesini paýlaşyp, ýazýan zadyny, ahwalaty janly göz önüne getirmäge kömek edýär. Bir mysal, Magtymguly özüniň “Keş eýleýip gezdim yşkyň dagynda, ne beladyr kimse çeker bu derdi” diýip başlanýan şahsy lirikasynda söýgini ägirt agyr, bedähet güýç edip, onuň şeýledigini subut etmek üçin, dag-daşlary, derýa-deňizleri, asman-zemini yşka sezewar edýär we oňa ýaňkylaryň hiç biriniň döz getirip bilmändigini janlandyryp, giperbola we metafora arkaly görkezýär:

Yşk dagyň assalar gögüň boýnundan,
Gök titreýip, çekebilmez bu derdi.
...Egiler haýbatly, kuwwatly daglar,
Daşlar aglap, çeke bilmez bu derdi...
Çöller, düzler çeke bilmez bu derdi.

Emma welin ynsanyň ümmülmez hem tükenmez güýjüne ynanan gumanist, ynsanperwer Magtymguly adamy ýokarkylaryň hemmesinden güýçli-kuwwatly çykarýar we bu optimistik, şöhleli ideýasyny peýzaž arkaly beýan edýär. Eger ussat şahyryň “Näme sen?” goşgusyna göz aýlasak, ony hem tutuş diýen ýaly tebigat, tebigy jisim-predmetler, fauna we flora (haýwanatdyr ösümlükler älemi), dürli minerallar (ýerden, dagdan we ş.m. gazylyp çykarylýan gymmat daşlar) bilen çeper baglanyşdyrandygyny mese-mälim görýäris. Bu ýerde Magtymguly bir görseň, “Gumrumy sen, bilbilmi sen?”....diýip, şeýle halanýan, öýüň, bagyň bezegi hasaplanýan guşlar bilen deňeşdirýär. Bir görseň-de, “Altynmy sen, kümüşmi sen, zermi sen?//Ýa ýakutmyň, ýa merjenmiň, dürmi sen?” diýip, özüniň zergärlik, ussaçylyk gözi bilen görüp, gymmatbaha daşlar bilen deňeşdirýär. Şolar bilen birlikde, wasp edýän liriki gahrymanyny diňe saýrak bilbile, ýakymlyja gumra ýa ýüzüge gaş edilýän, boýundan dakylýan gymmatbaha daşlara meňzetmän, eýsem, yşk-söýginiň howp-hatarynyň, horluk-zarlygynyň bardygyny-da duýdurýar. Şol zerarly ussat şahyr peýzaž hökmünde möwç urýan jeýhun derýany, içine düşeni ýuwudýan düýpsiz deňziň elhenc girdap-burgusyny-da göz önüne getirýär. Biziň ussat şahyrymyz tebigat wakalaryny, älem-jahanyň dürli hadysalaryny, ýagny peýzažy özüniň watançylyk, terbiýeçilik işinde hem başarlaň peýdalanyp bilipdir. Ylaýta-da, mert bilen namardy, edenli batyr ýigit bilen ýal ýagysy pöwhäni bir-birine garşy goýup, gapma-garşylyk döredeninde, şol peýzaž ýaňky pikirň şowly çykmagyny üpjün edýär. Şeýle etmek bilen şahyr özüniň watançylyk terbiýesini berýän many-mazmunyny il arasynda mäkäm ornaşdyrýar.

Belent daglaryň başynda,
Bulut oýnar, sil biläni.

Goç ýigide toýdur baýram,
Ne iş gelse, il biläni.

Bary-ýogy bir oýnam setirde gepe çeper şahyr Köpetdagyň depesinde bol hasylyň, mylaýym howanyň alamaty bolan bulutlaryň asmany bezäp gyzyla barabar çabganyň teşne çölduzleri suwdan gandyryşyny uly guwanç bilen (bulut bilen siliň oýnamagy şahyryň şeýle begenjini aňladýar) şekillendirýär. Ýene bu peýzažy şahyr soňraky setirlerde ýöredilýän pikiri “terezä salyp”, berk ornaşdyrmak, şoňa ynandyrmak üçin ussatlarça ulanypdyr. Başga sözler bilen aýdanymyzda, goç ýigit şol “şadyýan” ýagyş-ýagmyrlar ýaly, başyny belent tutmalydyr, şolaryň ýere, ekin-dikine “jan berşi”, çäksiz peýda getirişi ýaly, il-halk, Watan üçin hiç bir zadyny, hatda janyňy-da aýamaly dälidir. Ol ilin şat ýerinde-şat, gamgyn ýerinde-gamgyn bolmalydyr.

Ar-namysly ýigidiň tersine goýlan binamys adamy paş etmekde hem, namardyň kimdigini bildirmek üçin hem dünýäniň möjek-haýwanlaryna, tebigy wakalaryna, peýzaža ýüz tutýar:

“Murtun towlap, her ýan tartar,
Haýbaty peleňden artar.
Gök dek gürläp, damak ýyrтар,
Häzir bolan aş üstünde.”

Magtymguly tebigata örän ýakyn durupdyr, şonuň bilen bagry badaşypdyr. Şahyryň ýüzlerçe düzen goşgulary tebigat, dünýä gозelligi bilen aýrylmaz ysnyşyp, sepleşip gidýär. Netijede, dürli röwüşde peýzaž we çeper sözüň azdan-uz serişdeleri emele gelýär. Ussat şahyr ömürboýy älem-jahany ýelip-ýüwürmek, görmek, dürli ýurtlar bilen, tebigy wakalar bilen içgin tanyşmak arzuwynda bolupdyr. Ýogsa ol:

Köňlüm istär, gezsem dünýä-älemi,
Ganatym ýok, uça bilmen neýläýin!

Ýa-da:

Dehistanyň baýrynda,
Bady-sabany görsem...
Ýokarda Hindistany,
Arkada Türküstany...
Ýedi dag, ýedi derýa,
Ol Rumustany görsem!
Däli dünýäni görsem... –

– diýmezdi. Netijede, ussat şahyryň syňahatsöýerligi, tebigata synçylygy hem onuň dürli-dümen waka-predmetlerine belet bolmagy özüniň gözəl poeziýasyny bezäpdir, şonuň janly, belent ýaňlanmagyna, reňbe-reň reňkde öwşün atmagyna eltipdir.

Özüniň dogduk mekanyny, tebigatyny, derýa-düzlerini, dag-depelerini, bag-bakjalaryny şkillendirmekde şahyryň çeper setirleri has hem belent we dowamly ýaňlanýar. Mysal üçin, ol önüp-ösen, ýaşlykdan ýürek joşduran ýerlerini umumy, giň manyda, Gürgen atlandyryp, şol hakda ajaýp peýzažly goşgy düzýär:

Öňünde belent dag, serinde duman,
Deňizden öwüsýär, ýeli Gürgeniň.
Bulut oýnap, baran ýagsa çöllere,
Akar boz bulanyp, sili Gürgeniň.
Ak göwsün biýr jeren deňiz ýeline,
Mäleýir maraly, çöli Gürgeniň.

Hatda Magtymguly ölüm ýassygynda ýatyrka-da, öýüň işigini açdyryp, gabadynda dikelip duran Soňudaga syn edýär, özüniň köp il-ýurtlary gören, Watanyň elwan-elwan ýerlerine, gadymy ýadygärliklerine guwanyp gezen durmuşyny ýene bir gezek ýatlaýar. Şeýle peýzaž ussat şahyryň iň soňky şygrynyň ýaraşykly bezegi bolup ýaňlanýar:

Seýil edeliň, bu jahana,
Jahanda näler görüner.
Isgender, Jemşit saldyran,
Beýik binalar görüner.

Başga-da ýek-tük şahyrlarda tapylyşy ýaly (mysal XVIII asyr şahyry Şeýdaýyda), Magtymgulynyň bahar-nowruza bagyşlap düzen ýörite şygry bar. Her bendi 7 setirden düzüleni üçin dili agyrrak diýmeseň, onda ýazyň çykyşy, ot-çöpüň gögerişi, baglaryň gülläp başlaýşy, guş-gumrularyň pel-pelläp asmanda ganat gerşi hem dürli-dümen saýraýşy, mahlasy, älem-jahanyň, tebigatyň gül pürkülen ýaly röwüşe gelsi şekillendirilýär. Şygrydaky şeýle janly, reňbe-reň peýzaž adamyň göwnüni açýar, onuň gözünüň öňüne gelýär we şol bag-bakjalyk, otluk-güllük, bulut-dumanlyk ýaly tebigatyň janly görnüşi gulagýňa-da birhili mylaýym saz heňi degýän ýaly bolup görünýär:

Geldi Nowruz äleme, reň kylar jahan peýda,
Ebirler (bulutlar) awaz urup, dag kylar duman peýda,

Wabesde dahan (dili bagly) guşlar kylarlar,
zyban peýda, (saýrap başlaýar).

Zemin (ýer) sebzewar (göm-gök) olup, teninden aýrylar zeň,
Sebze içre sanduwaç (garlawaç) ýüz dilde kylar äheň....

Şahyr öz dogduk ýerine gaty ýakyn. Ol häli-şindi üstünde gezen Soňudagyny uly joşgun bilen ussatlarça ýazyp görkezip, çeper poeziýasyny tebigy peýzaž bilen bezeýär. Onuň bu hakdaky setirleri-de bir-birinden ýakymly:

Eý söwdügam, Soňudagy!
Dagdanlydyr, biliň seniň...
Kesgin-kesgin ýoluň geçer,

Gyzylbaýyr göwün açar,
Sowuk çeşme suwun içer,
Dürli-dürli malyň seniň.

Yzly-zyyndan gelýän peýzažly bentler ussat şahyryň “Ýaşymyz” atly meşhur watançylyk şygrynda özüne mynasyp orun alypdyr. Mälim bolşy ýaly, ol şygrynda Magtymguly ähli türkmen taýpalaryny agzybirlige, dostluga, özara birleşmäge we ýurdy gorap, milli döwlet gurmaga urç edip çagyýar. Şol ýörüte düzülen görnüş goşgynyň ençe ýerinde peýzaž, metaforalar, keşp-giperbolalar saýlanyp durýar. Il-halk gök otly, gülli, bagly giň meýdanlarda arkaýyn ýaýramaly: “Hydyr gezen çölde iller ýaýylsyn”, dürli ýurt feodal-halklarynyň, içki hem daşky agalyk edijileriň zulumyny çeken zähmetkeş halk rahat, erkana ýaşamaly:

Ilimiz ulaşdyr sowulmaz ýaza,
Togsan dolup, tamam bolsun gysymyz.

Magtymgulynyň jahankeşde adam bolandygyny ozal ýatlapdyk. Onuň baryp gören dürli ýurtlarynyň arasynda gözəl tebigatly Azerbaýjan hem bar. Şahyr ol doganlyk ülkäniň kaşaň yerlerine, dag-düzlerine, çeşme-derýalaryna, zähmetsöýer adamlaryna guwanýar, olary taryp edýär:

Ýeri sazdyr, hassa bolan sagalar,
Arryk-müflis garyp bolan oňalar,
Serçemen agajy bilen deňeler,
Ajap guş salmaly ýaýlahlary bar.

Ýa-da:

Meýdany doludyr şeker gamyşdan,
Dileg etmez, hergiz gardaş gardaşdan,
Üsti ýapyglydyr kümüş kerpiçden,
Her kimiň özi üçin suwlahlary bar.

Magtymguly bir zady, hadysany, ahwalaty, pikiri beýan etmek maksady bilen, tebigata ýüzlenip, onuň ençe görnüşinden metafora, (meňzetme), peýzaž hökmünde ussatlarça peýdalanýar. Meselem, Abdylladyr Muhammet sapa atly iki doganynyň daş ýere gidip (ýurt, ar-namys goramak üçin) gaýdyp gelmeýişlerini “Ýolukdy bir doly, degdi bir baran, Birin ýurdy bilen eýledi weýran. Birisiniň ýary zyznda haýran...” diýip suratlandyrýar.

Şahyr iki oglunyň ýaşlykda ýitişini zarynly setirlerde çagasyny aldyran birentek gurt-guşdur dilsiz haýwanlaryň oda-köze düşüşlerini suratlandyryp, şolaryň-da ýanyp-köýüşlerini peýzaž-keşp hökmünde deňeşdirýär. Ynha, bilbildir käkiligiň eýjejik çagasyny elinden aldyranyndaky gözgyny ýagdaýy:

Bir käkilik aldyrsa, türpe balasyn,
Saýraý-saýraý yzlamaýan bolarmy?

Bir bilbil ýitirse, gyzyl lälesin,
Hasratyndan sözlemeýen bolarmy?

Keýik-jereniň şeýle zaryn ýagdaýda özüni alyp barşy-da janly suratda göz önüne gelýär. Bu elegiýa setirlerinde ýerleşen peýzaža hem ussat şahyr özüniň ýangynly duýgusyny siňdiripdir:

Bala sesin diňlär, asyp gulagyn,
Döke-döke gözýaşynyň bulagyn,
Ak jeren aldyrsa, elden owlagyn,
Mäleý-mäleý gözlemeýen bolarmy?

Hatda ýönekeý eşegiň we gözəl akmaýanyň başyna çagasynyň ölümi ýaly elhenç iş düşende, dörtýana urnup, şol mahluklar hem bala-çaga üstünde özleriçe bagyrlaryny ezyärler.

Kompozisiýa-peýzaž, çeperçilik babatda şeýle şowly çykan bu gussaly goşgusynyň ahyrynda:

Magtymguly, haýwan bilse balasyn,
Ynsan bagryn duzlamaýan bolarmy?!

– diýip, ritoriki sorag arkaly diňleýjilere ýüzlenýär. Ýokarda ýerleşdirilen peýzažly keşpler, meňzetme-metaforalar ýaş ogul ölüminiň ata-ene üçin şeýle çydamsyz agyrdygyny zarynlap aýdýar.

Magtymgulynyň parasatly, ussat şahyrdygyny subut edýän ýene bir fakt ol diňe her bir adamyň hulk-häsiýetine, onuň gowy-erbetligine, ile peýdaly we peýdasyzdygyna belet bolman, ynsanyň hak-hukugyny goramak, ony oňat terbiýelemek bilen çäklenmän, eýsem, birentek öý we çöl haýwanlarynyň, dürli guşlaryň ýaşaýyş-boluşlaryna ýetik bolandygydyr. Hatda şol mör-möjekleri, guş-gumrularyň özlerini “gepledip”, olaryň gysgajyk, göwnejaý häsiýetnamasyny berýär. Bu zatlaryň hemmesi şahyryň ölmez-ýitmez poeziýasyny peýzaž, janlandyрма (dilsiz faunany akyldil barada adama çalyň etdirip) ýaly çeperçilik elementleri bilen bezeýär. Mysal üçin, “Jan içinde” atly poemapisint bir uly goşgusyny dünýäde iň eý görülyän guşlardan biri kepderiden başlap, ony daýhanyň göz guwanjy bolan bol harmanyň aýrylmaz höwri edip görkezýär:

Ýaýylar ganat-žperler,
Hup açylar depderler,
Bölek-bölek kepderler,
“Huw” diýr, harman içinde.

Şat-şadymanlygyň, saz-söhbetiň, päkize güle hyjuwly aşyklygyň alamaty bolan saýrak bilbil bahar-ýaza, bag-bakjanyň gülläp açylmagyna, söýgülisiniň şanyňa saýramagyna göz dikýär:

Bilbil aýdar: köşgüm bar,
Bahar gözleşigim bar,
Gülzar üçin yşkym bar,
Bagy-bostan içinde.

Öz arzuw-niýetini, dert-aladasyny aýdýan saýlantgy guşlar onlarça bolup, olaryň içinden ýene birkisine “söz bereliň!” Ynha. ýylda bir ýola diýen ýaly al-asmanda düzülip uçýan durnanyň hal-ýagdaýy:

Durna aýdar: uçar men,
Bagdat suwun iýer men,
Gyş Hindistan göçer men,
Läle-zaran içinde.

Durnanyň beýle “diýmegi” onuň ýaşaýşyna-syýahatyna çyn bap gelýär: ol dogrudan-da, Bagdatda köp bolýar. Magtymgulynyň Bagdat agzamagyny türkmenleriň köp asyryň dowamynda Yrak, Siriýa hem beýleki arap ýurtlary bilen oňat gatnaşyk edip gelýändiglerinden we ol ýerlerde häzir hem köp münlerçe türkmenleriň ýaşaýandyklaryndan şahyryň birkemsiz habarlydygy bilen düşündürmek mümkin. Hindistan meselesi-de şeýleräk bolup, durnalaryň sowugy-gyşy ýok, gül biten gök ot-çöpün içinde şol jelegaýlarda gyşlaýandygy hakykata laýyk gelýär. Aşakda ýerleşdirilen ýekeje bentden üç guşuň-gumrynyň, tawusyň (mälim bolşy ýaly, onuň ganat-peri iňňän owadan, reňbe-reň öwüsýär) we kaknusyň (ol gadymy hekaýa-rowaýatlarda ähli dünýäde sazyň başyny başlan hasap edilýär) bolşy gysgadan çeper şekillendirilipdir:

Gumrular owaz bilen,
Tawus işi nâz bilen,
Kaknus guş mün saz bilen,
Şol Hindistan içinde.

Okumyş şahyr zoologiýanyň guşlar (ganatlylar) toparyna belet bolşy ýaly, haýwanat älemini-de oňat saýgarýan eken. Ol tejribeli synçy hökmünde gurt-keýik, at-eşek, düýe-ýaby diýen ýaly ençeme haýwanlary gysgadan şowly häsiýetlendirýär.

Şaplaşyp duran bu häsiýetlendirişniň käbirine gulak asalyň! Eger ýurduň guwanjy täsin bedewler:

At aýdar: aslym zordur,
Munça gymmatym bardyr,
Üstüme münen ärdir,
Daglarda daş içinde –

– diýýän bolsa, galapyn iş maly bolup hyzmat eden ýaby weli, durmuşyndan “zeýrenip”, hatda özüni münýän adamy-da gaty bir sylamaz.

Ýaby aýdar: men bende,
Üstüme münen gende,
Azabym köpdür günde,
Özüm hyzmat içinde –

diýýär.

Eşegiň “aýdýan sözlerine” gulak salsaň, onuň işde, yük götermekde ömürboýy bişişendigi, az zat bilen oňup, sowuga-da gaty çydamlydygy gözüň öňüne gelýär:

Eşek aýdar: aslym daş,
Hyzmat bilen bagrym baş,
Saman tapsam, göwnüm hoş,
Mydam aýaz içinde.

Iň soňky aljak mysalymyz Magtymgulynyň ýaşka idedip saklan, üstüne münüp otara giden, çalyňy-agaranyňy içen, köp ýükleri daşan düýesidir. Düýäniň sypatlandyrylyşyny diňläniňde, Türkmenistanyň boz meýdany, ondaky gözeli ösümlükler, ýagny ýurdumyzyň real peýzaży ussatlarça suratlandyrylyp, göwnüni göçürýär:

Düýe aýdar: otlar men,
Otlar ýerim ýatlar men,
Elmydama botlar men,
Selin-sazak içinde.

Şahyr poemasynyň esli bölegini ot-çöpe, ony emele getirýän ýagyş-ýagmyra we ş.m. bagyşlap, poeziýasyndaky peýzaž elementleriniň ussatlyk bilen üstüni ýetirýär.

Sözümizi jemläp aýdanymyzda, Magtymguly şahyrylykda çeperden çeper, çuň manyly goşgular döretmekde, watan-daşlaryna terbiýe bermekde dürli görnüşdäki şahyrçylyk serişdelerini peýdalanypdyr. Onuň jümlelerindäki peýzažy öz içine alýan ajaýyp ussatçylygyna näçe sinňin syn etseň, şonça-da onuň dürdäne hazynasynyň täze-täze merjen daşlarynyň üstünden barmak bolýar.

Magtymguly methugatda (beýik şahyryň döredijiligine degişli ylmy işleriň iň esasyly barada)¹³

Türkmenleriň arasynda giňden ýaýran bir rowýata görä, günlerde bir gün, XIX asyryň başynda şahyrlaryň mejlisi bolupdyr. Şol mejlisde bir şahyr Keminä ýüzlenip: “Eý molla Kemine! Şahyrçylyk bilen nädýärsiň, goşgy hasylyny alyp ýetişip bilýärmisiň?” diýip sorag berende, Keminä ol şahyra ýüzlenip: “Magtymguly şahyrçylyk meýdanynyň oragyny orup gitdi. Biz onuň diňe hoşasyny çöpleýäris” diýip jogap gaýtarypdyr. Bu rowaýat türkmenleriň we şolaryň içinde şahyrlaryň özleriniň beýik watandaşlary Magtymgula bolan garaýyşlaryny açyk kesgitleýär. Türkmenlerde Magtymgulynyň goşgy-gazallaryny eşitmedik adam ýokdur. Türkmenleriň ýaş çagalaryndan başlap, garrylaryna çenli Magtymgulynyň aýdymlaryny aýtmagy we onuň şygrylaryny diňlemegi gowy görýärler. Bu takmynan iki ýüz ýyl dowam edip gelýän dessurdyr.

Eger patyşa hökümeti döwründe we ondan ozal hem Magtymgulynyň şygrylary diňe el bilen göçürilip ýa-da sözdil arkaly ýaýradylan bolsa, sowet döwründe şahyryň ömri

¹³ “Türkmenistanyň halk magaryfy” žurnalynyň 1975-nji ýylyň №9 sanynda çap edilen makalanyň rejelenen we gysgaldylan görnüşi.

hem döredijiligini öwrenmeklik resmi suratda başlangyç, orta we ýokary mekdepleriň okuw programmalaryna girizildi. Magtymgulyy hakda düşnükli elipbiýde kitap-ýygynydyr, makalalar hem çykaryldy. Aşakda Magtymgula degişli geçirilen ylmy-derňew hem köpçülikleýin işleriň esasyraklaryna syn edeliň! Bu syna mugallymlardyr okuwçylar köpden bári garaşýardylar, çünki ol Magtymgula degişli okuw kitaplaryndaky materialy özleşdirmek, gözýetimiňi giňeltmek üçin esli kömek eder. Magtymgulynyň döredijiligi az-u-kän derejede başlangyç, orta we ýokary mekdeplerde geçilse-de, ona degişli edilen işler barada şu wagta çenli ymykly maglumat berilmän gelýärdi.

Magtymgulynyň ady dünýä edebiýatynda eýýam 1842-nji ýylda mälim boldy. Emma şeýle-de bolsa, onuň eserleri hiç bir dilde şu güne çenli doly çykanok, şahyryň ömri, döredijiligi hem köp wagtlaý ýörite we dumly-duşlaýyn öwrenilmän geldi. Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmegiň ýene bir ähmiýetli yeri, ol hem bolsa XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlarynyň başgalaryndan söz açylanda-da, bu edebiýat korifeyiniň adyny tutman geçip boljak däl. Munuň özi türkmenleriň edebi dilini öwrenmek meselesine-de degişlidir.

Magtymgulynyň aýry-aýry eserleri we şahyryň özi hakynda ýek-tük maglumat eýýam XIX asyryň birinji ýarymynda dürli dillerde çykyp başlady. Mysal üçin, 1842-nji ýylda rus diplomatiýasynda gulluk eden polýak ýazyjysy Aleksandr Hodzko-Boreýko Magtymgulynyň üç sany şygryny we olaryň awtory barada gysgajyk maglumaty Londonda iňlis dilinde neşir etdi.

Kazan we Peterburg uniwersitetleriniň professory I.N. Berezin özüniň “Турецкая хрестоматия” atly üç tomluk kitabynyň II tomunda 1862-nji ýylda, beýleki eserlerden başga, Magtymgulynyň bir goşgusyny türkmen dilinde arap hatynda çap etdi.

Onuň yz ýanyndan, F.Bakulin “Песни у туркмен и поэт их Махтумкули” (“Türkmen aýdymlary we olaryň Magtymguly şahyry”) ady bilen (seret: “Известия Кавказского отдела Русского Географического общества” т.1, Тифлис,1872) Magtymgulynyň özi hakda az-kem maglumat berip, onuň iki sany goşgusyny rus dilinde ýaýratdy.

F.Bakulynyň ýöredýän pikirleriniň arasynda aşakdaky ýaly setirler bar: “Başy halkyň söýgüli şahyrlaryndan biriniň: Aman mollanyň, Magtymgulynyň we başgasynyň eserini ýa improwizirleýär ýa-da aýdyp berýär. Magtymgulyny ähli türkmenler, özleriniň taýpalaryna garaman, has aýratyn sylaýarlar.... Magtymgulynyň öwlüyä-mukaddesligi türkmenleriň arasynda şek-şübhe döretmeýär; türkmenler onuň ähli ýazan we aýdan zatlary iru-giç berjaý bolmalydyr diýýärler”. Soňra F.Bakulin Magtymgulynyň:

Ýomut-göklen täsip edip özünden,
Çyksa goşun, öňi-ardy bilinmez –

sözleri bilen başlanýan şygrynyň we:

Ata çykan aňly bolsa her ýerden,
Akly känden kesen başy gerekdir –

– diýen setirler bilen başlanýan goşgusynyň rusça sözme-söz terjimesini ýerleşdiripdir. Elbetde, terjimede originaldan daşa çykylyan ýer az däl. Mysal üçin, ýokarky iki setiri F. Bakulin:

Наступило утро, и всадники собираются отовсюду.

Умная голова, хотя бы и отрезанная, все же пригодна

– diýip, birneme nädogry terjime edipdir. Emma ol zatlara garamazdan, F.Bakulin Magtymgulynyň ady, döredijiligi bilen rus okyjylaryny belli bir derejede ilkinji gezek tanyş edenleriň biri bolupdyr.

Budapeşt uniwersitetynyň professory German (Arminiý) Wamberi 1863-nji ýylda Orta Aziýa we şol jümlede Türkmenistana gizlin syýahat edip gideninden soň, 1879-nji ýylda Leýpsig şäherinde Magtymgulynyň 31 sany şygryny dolulygyna we 9 sanysyny bolsa parçalaýyn “Türkmen dili we Magtymgulynyň diwany” ady bilen originalyny we nemesçe terjimesini žurnalda ýaýratdy.

N.A. Ostroumow Daşkentde 1907-nji ýylda Magtymgulynyň 50 sany goşgusyny arap harpy bilen türkmen dilinde “Туркестанская туземная газетада”, soňra hem, 1911-nji ýylda aýratyn kitapça edip çapdan çykartdy. Şunlukdaб rus gündogary öwrenijisi beýik türkmen şahyrynyň goşgy-gazallaryny ýerli dilde birinji ýaýradanlardan, ony öwrenmegiň gerekdigine başda köpçüligiň ünsüni çekenlerden biri boldy. Bu, gürrüňsiz, asylly hyzmatdyr.

N.A. Ostroumowyň yzy bilen Mirzahyt Mirsytdyk ogly 1911-nji ýylda Daşkentde şahyryň kitabyňy “Otuz iki tohum kyssasy we Magtymguly” ady bilen arap elipbiýinde daşbasma usuly bilen çykardýar. Ýene Abdyrahman Nyýazy Magtymgulynyň kyrk baş goşgudan ybarat bolan şygryrlaryny Astrahanda neşir edýär.

Bu ugurda has köp hem zygyderli hyzmat görkezen rus alymlarynyň arasynda akademik A.N. Samoýlowiç birinji orna eýedir. Özüniň metbugat üsti bilen çykyşlarynda, aýry-aýry işlerinde ol umumy türkmen edebiýatyny, şol jümlede Magtymgulynyň edebi mirasyny giň köpçülige ýaýratdy we ylmy derňewden geçirdi. Muňa uly alymyň rusça ýazan eserleri “Orta Aziýa türk edebiýatyndan materiallary”, “Magtymgulynyň eserlerine görkezgiji”, ýene şol at bilen onuň Magtymgulynyň eserleriniň görkezgijine düzen birinji, ikinji goşmaçalary we başgalar açyk mysal bolup biler.

Ylaýta-da, A.N.Samoýlowiçiň “Türkmen edebiýatynyň taryhyndan oçerkleri (1929 ý.) häzire – şu güne çenli bahasyny ýitirmedik gymmatly işdir. Ol işde köp asyrlardan bäri emele gelen türkmen klassyk poeziýasynyň düýbünü tutan Magtymgulynyň nireden we kim bolandygy görkezilýär, onuň baý edebi mirasy seljerilýär. Şeýle-de bolsa, Magtymgulynyň edebi mirasyny dürli ýerlerden ýygnamak, bir ugra salmak, ony yzygider suratda, dumly-duşly öwrenip, dürli dillerde ýaýratmak işi türkmen halkynyň taryhynda birinji bolup, ýurtda Orta Aziýa halklarynyň milli bölünişigi geçirilenden soň, amala aşyryldy. Bahasyna ýetip bolmajak bu asyly iş indi ýarym asyrdyr, günsaýyn, barha üstünlikli geçirilip gelinýär.

Magtymgula degişli edilen işleriň masştaby, ylaýta-da, onuň doglan gününüň 225 ýyllyk ýubileýini bellemek mynasybetli (1960) giňeldi. Ýubileýe taýýarlyk hem ony geçiriliş döwründe beýik şahyra bagyşlanyp, gazet-žurnallarda köp çykyşlar edildi, aýry-aýry ýygyndylar göýberildi. Olaryň hemmesini, mysal üçin, gazetde çykan makalalary ýazyp görkezmegiň şu ýerde geregi bolmany üçin, biz öz synymyzda, esasan, hronologik tertipde şol makala we ýygyndylary belli bir derejede, olaryň has esasyalaryny gözden geçirýäris. Olar aşakdakylardyr:

Magtymguly, Goşgular, çapa taýýarlan B.Kerbabayew. – Aşgabat 1926 (arap harpynda).

Bu 500-den köpräk sahypadan ybarat bolup, şahyryň arap harpynda – jezitçe çykan birinji kitabydyr. Kitapdaky şygyrlar çapa taýýarlan tarapyndan onlarça tematik bölümlere bölünipdir. Bu diwanda Magtymgulynyň goşgy-gazallarynyň köpüsi jemlenipdir. Hatda onda başga käbir şahyrlaryň şygyrlary-da, mysal üçin, Şabendäniň “Gözelim” şygry-da nädogry ýerleşdirilipdir.

Успенский В., Беляев В, Туркменская музыка, Москва. – 1928.

Aýdym-saz folkloryndan hünärmenler Uspenskiý bilen Belýaýew 20-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda Türkmenistanda ýörite ekspedisiýa geçirdiler. Awtorlar ekspedisiýa wagtynda Türkmenistanyň dürli raýonlaryndan meşhur bagşy-sazandalaryň dilinden tapylgysyz aýdym-saz ýazdylar, soňra olary özleriniň “Türkmen sazy” diýen düýpli kitaplarynda giň köpçülige ýaýratdylar. Kitapda asly Magtymgulynyňky bolup, halk aýdymyna öwrülen goşgularyň ençemesi ýanynyň nota ýazgylary bilen-de ýerleşdirilipdir. Onuň daşyndan beýik şahyryň durmuşyna degişli hem, mysal üçin, onuň Hywadaky Şirgazy han medresesinde okaýşy barada gymmatly maglumat berlipdir. Hatda Magtymgulynyň şol medresede ýaşan hujresiniň ýeke-täk suraty-da häzire çenli ýatlanan kitapdan göçürilip alynýar.

Magtymgulynyň saýlanan goşgulary aýratyn kitap bolup çykarylmagynyň daşyndan birnäçe umumy ýygyndylarda we almanah-antologiýalarda hem ýaýradyldy. Aýdylana mysal hökmünde aşakdykylary görkezmek mümkin.

Андрей Глоба. Песни народов СССР., М., 1935.

Bu kitap SSSR halklarynyň – türkmenleriň, gyrgyzlaryň, dagystynlylaryň, osetinleriň, gruzinleriň we şuna meňzeşleriň in gowy aýdym-şygyrlaryny öz içine alýar. Ýygyndynyň ilki başynda türkmen bölümi ýerleşdirilip, ol bölüm hem Magtymgulynyň “Soňudag” (“Sangudak”) goşgusy bilen açylýar. Munuň özi ähmiýete laýyk zatdyr. Ýene kitabyň ahyrynda “Bellikler we muzykal illýustrasiýalar” atly bölümde belli rus şahyry Andreý Globa “Soňudaga” şeýle düşündiriş berýär: “Awtor “Сонгудака” – национальный туркменский поэт Махтумкули (XVIII в.), сочинивший эти стихи перед своей смертью. Сонгудак – название горного хребта....”. Şunlukda, A.Globanyň bu

terjimesi hem çykaran ýygnyndysy Magtymgulynyň rus dilinde ýaýradylan nusgalarynyň ilkinjilerinden diýip hasap edilmelidir.

“Творчество народов Туркменистана” ады bilen Moskwada 1936-njy ýylda türkmen we beýleki käbir halklaryň (buluçlaryň, berberleriň, türkleriň, eýranlylaryň, owganlaryň) gözəl edebiyat hem folklor eserleri çap edildi. Ýygnyndyny çapa taýýarlanlar – G.I.Karpow we N.F.Lebedew bu oňat işi ýerine ýetirip, Türkmenistanyň medeni hazynasy bilen rus okyjysyny belli bir möçberde tanyş etdiler.

Bu kitabyň hem başynda “Türkmen edebiyatynyň klassyklarynyň eserlerinden (XVIII–XIX asyr)” diýen bölümde Magtymgulynyň iki sany şygry: “Призыв” (“Kaýdadygy bilinmez”) we “Подруга” (“Durasýň geler”) goşgulary ýerleşdirilipdir.

“Солнечный Туркменистан”, литературно-художественный альманах”. – Ашгабат, 1939.

“Güneşli Türkmenistan” çeper edebiyat almanahy” atly bu ýygnynda rus dilinde “Türkmen poeziýasynyň klassyklary” diýen bölümde Magtymgulynyň 5 sany şygry we Ahmet Ahundowyň beýik şahyr hakda gysgajyk makalasy ýerleşdirilipdir. Baryp mundan otuz baş ýyl ozal Ahmet Ahundow-Gürgenliniň Magtymgulynyň eserlerini ýygnaп, ol hakda makala ýaýratmagynyň özi asyly işdir. Awtor beýik şahyryň XVIII asyrdaky ýaşap, ol döwrüň agyr şertlerinde dagynyk türkmen taýpalarynyň horluk baryny görendiklerini, Magtymgulynyň sosial-deňziligi tankyt etmek ýaly temalarda gözəl eserler ýazandygyny habar berýär.

Карыев Б. А., Оразов А., Туркменская литература, (серет: “Литературная энциклопедия”, т. II, – М., 1939).

Awtorlar türkmen edebiyaty hem folklorloryna umumy syn ýazyp, şonuň içinde Magtymgulynyň durmuş we döredijilik ýolunyň üstünde hem gysgajyk durup geçýärler.

Ahundow-Gürgenli, Türkmen klassyk şahyry Magtymguly – Pyragy (“Sowet edebiyaty”, 1939, №9).

Magtymgula bagyşlanylyp çykarylanlardan ilkinjileriň biri bolan bu makalada beýik şahyryň ömür-durmuşy hem döredijiliginiň üstünde durlup geçilýär.

Magtymguly. Saýlanan goşgular, Aşgabat, 1940 ý. (latyn harpynda).

Çinde 99 goşgy ýerleşdirilen bu çaklaňja ýygyndyny Ahmet Ahundow-Gürgenli çapa taýýarlap, oňa sözbaşy bilen teswir (kommentariý) hem ýazypdyr.

1926-njy ýylda Magtymgulynyň jezitçe arap harpy bilen çykarylan ýygyndysyndan soň şu kitapça ikinji gezek neşir edilip, ony okyjylar hoşallyk bilen garşy aldy, ony çykaran Ahmet Ahundow bolsa özüne mynasyp alkysa eýe boldy. Elbetde, ýygyndyda ýerleşdirilen käbir goşgulara tekstologik tarapyndan ymyklyrak syntgylama geçirilen bolsa, has hem gowy bolardy. Mysal üçin, “Ata meňzär” şygrynyň inä aýagynda gelýän:

Magtymguly, namardam,
Iller hoşdur, men naşadam...–

setirleri:

Magtymguly, nämyradam,
Iller hoşdur, men naşadam...–

şekilde berlen bolsa, many tarapdan-da, bogun ölçegi, çeperçilik tarapdan-da has dogry çykardy.

Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1941.

Bu ýygyndyny Ruhy Alyýew bilen Ahmet Ahundow – Gürgenli çapa taýýarlapdyrlar. Ýygyndy Ruhy Alyýewiň sözbaşysy bilen açylyp, onda 1940-njy ýylyň neşirindäki ýaly 99 goşgy ýerleşdirilipdir. Tekstologik tarapyndan käbir düzedişler girizilipdir diýäýmeseň, bu kitap şol 1940-njy ýyldakynyň

täzeden çykarylmasydyr. Neşir özüniň ýek-ýarym kemçiligine garaman (mysal üçin, bu ýerde hem “Ata meňzär” goşgusynda “Magtymguly, men namardam, Iller hoşdur, men naşadam...” gidipdir), ol giň okyjylar körçüliginiň alkyşyna mynasyp boldy.

Махтумкули. Избранные стихи. Ашхабад, 1941.

Bu çaklaňja kitap Magtymgulynyň saýlanan şygryrlarynyň rus dilinde birinji gezek çykarylan aýratyn neşiridir. Kitapça “Türkmenleriň klassyk şahyry Magtymguly” diýlip, P. Skosyrew tarapyndan ýazylan giriş bilen açylýar. Terjimeçi Mark Tarlowskiniň ençe ýerde originaldan daşlaşandygyna garamazdan (ol hakda biz “Çeper terjime” diýen sözbaşy bilen 1943-nji ýylda “Sowet edebiyaty” žurnalynyň 1-nji sanynda tankydy makala hem ýazypdyk), Magtymgulynyň köp şygryrlary rus dilinde hem oňat ýaňlanýar we ýeňil okalýar.

1941-nji ýylda neşir edilen şu kitapça şol ýylyň özünde Moskwada hem “Махтумкули. Избранные стихотворения” ady bilen we P. Skosyrewiň ýaňky ýatlanan giriş makalasy “Türkmen klassygy Magtymguly” diýen at bilen neşir edildi. Şeýle-de bolsa, şygryrlaryň rus terjimesiniň rusça ady bilen birlikde olaryň türkmençe adyny-da hökman görkezmeli eken. Ýogsa bu ýygynyda hem, beýleki ýygyny-terjimelerde hem Magtymguly barada specialist-tekstolog bolaýmasa, haýsy goşgynyň – terjimäniň haýsysy türkmençe originala barabardygy bildirer ýaly däl.

Garryýew B.A. Watançy şahyr Magtymguly. – Aşgabat, 1942.

Ýowuz uruş ýyllarynda çap edilen bu kiçijik kitapçada beýik şahyryň watançylygy hakda maglumat berilýär we onuň ýurdy, halkyň bähbitlerini goramaga, mertlik-batyrlyga degişli goşgularyndan dolulygyna nusgalar hem getirilýär.

Garryýew B. Beýik şahyr Magtymguly Pyragy (seret: “SSSR YA Türkmenistan filialynyň hyzmatlary”. – Aşgabat, 1942, m. 3).

Makalada beýik şahyryň ýaşaýşy we ýazan eserleri babatda gysga maglumat berilýär.

Gowşudow A. Magtymguluda halk döredijiligi we watançylyk (seret: “SSSR YA Türkmenistan filialynyň hyzmatlary”, 1942, m. 3).

Beýik şahyryň folklor bilen bolan arabaglanyşygynyň hem watançylygynyň üstünde durlup geçilýär.

Garryýew B. Magtymguly we onuň watançylygy. – Aşgabat, 1943.

Beýik şahyryň ýaşan döwri, onuň biografiýasy, döredijiligi, ylaýta-da, watançylyk temasynda ýazan eserleri seljerilýär. Ýene kitapda şahyryň alym atasy Döwletmämmet Azadynyň döredijiliginiň üstünde hem durlup geçilýär.

A.Поцелуевский. Метрика произведений Махтумкули (“Sowet edebiyaty”, 1943, № 4–5).

A. P. Poseluyewskiniň bu makalasy Magtymgulynyň eserleriniň şygyr ölçegi-metrikasyna degişli ýörite ýazylan birinji iş bolup, onuň ähmiýeti öz-özünden hem bellidir. Awtor Magtymgulynyň goşgy-gazallarynyň türkmençe tekstlerinden anyk mysal alyp, hatda käbir şygyrlaryny (“Boldum imdi”, “Aşyk bolmuşam”, “Seni”) бүтінлигине getirip, şahyryň ulanan dürli şygyr ölçeglerini seljerýär. Ol ölçegler baý bolup, olaryň sillabik-tonik ölçegden, sillabik-barmak ölçeginden we kwantatiw-aruz ölçeglerinden ybaratdygyny görkezýär.

Eger awtor bu gymmatly analizini Magtymgulynyň 1940-njy ýylda çykan kiçijik ýygyndysy esasynda däl-de, has köpräk çeşmeleriň üstünde ýaýbaňlandyran bolsa, iş has hem sowly çykardy we beýik şahyryň şygyr ýazmakda ägirt uly ussatlygy okyjylaryň önünde has hem belent dikelip görnerdi.

H. Бачинский. Город и аул эпохи Махтумкули (seret: "Sowet edebiyaty" 1943, № 7).

N.M. Baçinskiňiň "Magtymguly döwründe şäher hem oba" atly uly makalasy şu temada ýazylan ilkinji işdir. Awtor taryhy materiallara daýanyp, Magtymgulynyň ýaşan hem okan obadyr şäheriniň (Hywanyň), mekdep-medresesiniň içki hem daşky keşp-görnüşini, gurluş talaplaryny, han-hökümdaryň gullukçylarynyň hem diwanhanalarynyň düzülüşini, öý-jaylaryň, köçe-kwartallaryň, ýap-çilleriň, guýy-howzlaryň, bazar-naharhanalaryň we şuna meňzeşleriň söz bilen suratyny çekip, gyzykly gürrüň berýär.

Şunlukda, N. Baçinskiňiň makalasy beýik şahyryň döwrüni, şol döwürdäki taryhy-etnografik, medeni ýaşayyş şertlerini belli bir derejede göz önüne getirýär.

Garryýew B. Magtymguly – watançy şahyr (seret: "Sowet edebiyaty", 1943, №10).

Makalada beýik şahyryň esasy döredijilik temalaryndan biri bolan watançylyk meselesi anyk delliler hem çeper setirler esasynda derňelip görkezilýär.

Magtymguly. Goşgular ýygyndysy, çapa taýýarlan B. Garryýew. – Aşgabat, 1944.

Kitapda Magtymgulynyň onlarça gözel goşgrsy ýerleşdirilipdir, onda, birinji nobatda, şahyryň söýgi, watançylyk, mertlik-batyrlyk temalaryna degişlileri ilkinji orny eýeleýär.

A. Поцелуевский. Рифма в произведениях Махтумкули. – Ашгabat, 1944.

Özbaşdak kiçijik broşýura şekilinde çap edilen bu iş A. P. Poseluyewskiniň türkmen sowet filologiýasyna goşan gymmatly goşantlarynyň biridir. Broşýurada şahyryň eserlerindäki rифma (kapyýa) syn edilýär. Magtymgulynyň ölmez-ýitmez eserleri diňe bir many-mazmuny, parasat-baýlygy bilen tapawutlanman, eýsem, olar gözel forma, mysal üçin, rифma

hem baýdyr. Emma şahyryň aňyrsyna-bärsine göz ýetmeýän edebi mirasynyň bu tarapy A.P.Poseluýewskiden öň hiç bir awtor tarapyndan ýörite derňelmeýärdi.

Beýle diýildigi Magtymgulynyň goşgy-gazallarynyň rifmalaşma meselesi düýpgöter çözüldi diýildigi däl, çünki onuň ähli eserleri şindi doly neşir edilenok. A.P.Poseluýewskiý bolsa özüniň gymmatly derňewini şahyryň 1940-njy ýylda çykyrylan bir çaklaňja goşgular ýygyny esasynda alyp barypdyr. Eger seljermesi iň bolmanda Magtymgulynyň 1926-njy ýylda ýaýradylan uly diwanynyň üstünde (oňa taňkydy göz bilen garap) geçiren bolsady, onda ol has hem köp ylmy netijeler gazanardy.

Awtoryň gözden geçirilýän şu broşýurasynda, gysgarak hem bolsa, rifmalaryň şahyrana ähmiýeti; olaryň dürli-dürlüligi hem gurluş aýratynlygy, rifmalaryň grammatiki basym esasynda döreýänleri, olaryň sazlaşyk jähtinden aýratynlygy, rifmalaryň sazlaşyk möçberine görä, tapawutlanyşy, çylşyrymly rifmalar hem redifler yaly meseleleriň üstünde durup geçilýär.

A.P.Poseluýewskiý özüniň teoretiki kesgitlemelerini şahyryň has ýörgünli şygrylaryndan alýan anyk delliler bilen subut edýär. Mysal üçin, ol “Redif pars edebiýatynyň hem türk edebiýatlaryň şygry eserlerinde iňňän köp duş gelýär, sebäbi ol şirin owazlylygyny ösdürýän örän uly serişdedir. Magtymguly hem redifden örän köp peýdalanýar.... Mysallar:

Ýitdi ýolum, dag kaýsydyr, duz kaýsy,
Aňmaz könlüm, magny kaýsy, söz kaýsy,
Pähm eýlemez, ýol kaýsydyr, yz kaýsy

we ş.m.

Е.Бертельс, Махтумкули о художественном творчестве (“Sowet edebiýaty”, 1944, №7).

Ý.E.Bertelsiň bu ylmy işi özüniň teoretiki taýdan çuňňurlygy hem asyl nusgalygy bilen saýlanyp durýar. Ol Magtymgulyny

öwreniş ylmynda birinji gezek antik, rus hem beýleki edebiyat miraslaryndan alnan giň faktlar arkaly beýik şahyryň çeperçilik döredijilige, ylhama degişli ençe oý-pikirleriniň, Nyzamy hem Rustaweli, Jamy hem Nowaýy, Puşkin hem Lermontow, Platon hem Sokrat ýaly dünýä meşhur şahyrlaryňky, filosoflaryňky bilen sazlaşyp gidýändigini jedelsiz tassyk edýär. Ol, ylaýta-da, Magtymgulynyň “Turgul!” diýdiler” şygryny asyl nusga esasynda (ýanynyň terjimesi bilen) jikme-jik derňäp, hususan şeýle netijä gelýär: “Meniň pikirimçe, şu hili ýagty şekilleriň (gürriň Magtymgulynyň setirleri barada barýar – B.G.) Puşkiniň “Pygamber” şygry bilen täsin galdyryan meňzeşligini, ilki bilen, her bir okyjy görüp bilse gerek” diýip belleýär.

Ýene Ý.E. Bertels “...onuň (Magtymgulynyň – B.G.) şygrylaryna orta asyr poeziýasynyň ýönekeý wakasy şekilinde çemeleşmek bolmaz” diýip, “Şu zatlary nazara alyp, onuň her bir sözünü elde saldarlap görmeli we ilki bilen, tüýs manysyna ýetmäge jan edip, onuň döredijiligini biçak içgin (jikme-jigi bilen) öwrenmeli” diýip hak aýdýar.

Garryýew B. Magtymgulynyň tankydy eserleri (seret: “Türkmen filologiyasynyň problemalary”, ýygyny. – Aşgabat, 1944, m. 1).

Makalada, gysga hem bolsa, beýik şahyryň sosial-emläk deňsizligine, adalatsyzlyga feodalçylyk zulmuna garşy gönükdirilen eserleri gözden geçirilýär.

Garryýew B. Magtymguly we bagşylar (“Sowet edebiyaty”, 1944, № 6).

Beýik şahyryň onlarça, yüzlerçe goşgulary iki asyr bäri halk bagşylarynyň repertuarynda özüne ymykly orun alypdyr. Onuň aýdyma öwrülen ýiti şygrylaryny Türkmenistanyň (we Özbekistanyňdyr Garagalpagystanyň) dürli künjeklerinde aýdýarlar. Makalada şol mesele derňelýär.

Şunlukda, biz, doly bolmasa-da, mugallymlardyr okuwçylara Magtymgulyny öwrenmekde kömek bolar diýip, onuň döredijiligine degişli yüz ýyl içinde edilen esasy işleri gözden geçirdik.

СТАТЬИ Б.А.КАРРЫЕВА, ОПУБЛИКОВАННЫЕ НА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКАХ Слово о Махтумкули¹⁴

Богатое по своей идее и художественной форме творчество Махтумкули Фраги явилось определенным этапом и, в то же время, вершиной в развитии туркменской классики. Его поэзия питалась соками устной и письменной литературы туркмен и некоторых других народов Востока, складывавшейся на протяжении веков.

Два столетия отделяют нас от эпохи, когда жил и творил великий Махтумкули, имя которого овеяно ореолом вечной славы. Он был основоположником туркменской классической эпохи XVIII–XIX вв. Большинство его творений не теряют своего значения и по сей день. Его художественное наследие предстает перед нами в своем величии, оно звучит с новой силой в нашу эпоху.

Еще при жизни поэт пользовался огромным авторитетом среди соотечественников, рукописи его сочинений переходили из аула в аул, их, как драгоценность, как реликвию, держали в руках не только изредка встречающиеся на селе грамотные, но и неграмотные кочевники и дайхане. Об этом хорошо рассказал талантливый туркменский писатель Нурмурад Сарыханов в своей новелле “Книга”. Что же касается современных ему поэтов и писателей, то все они относились к нему, как к своему учителю, наставнику. Вспомним образную оценку знаменитого сатирика конца XVIII – начала XIX вв. Кемине: “Махтумкули снял урожай с поля поэзии. Всем нам остается лишь подбирать случайно упавшие, оброненные колосья...”

¹⁴ Предисловие Б.А.Каррыева к сборнику произведений поэта. “Махтумкули. Избранное. Издательство “Туркменистан”. – Ашхабад, 1974.

Так говорили поэты. Но не менее примечательны высказывания историков-востоковедов. Достаточно сказать, что по мнению венгерского ученого-путешественника XIX в. А.Вамбери: “Высшее наслаждение для туркмена, когдавится какой-нибудь трубадур и под звуки своего двухструнного дутара споет песню Кер-оглы или чутьли не обожествляемого Махтумкули... Он представляется как чудотворец, который постиг все книги, все науки мира... Книга его еще долго будет у туркмен занимать первое место после Корана”.

И академик В. В. Бартольд, крупнейший советский, историк, восторгался дивной поэзией Махтумкули, считая поэта чуть ли не единственным поэтом-самородком среди тюркских народов Востока (разумеется, были и другие крупные таланты).

Но, несмотря на исключительную значимость и богатство литературного наследия Махтумкули, планомерное изучение его жизни и творчества, сбор, хранение и систематизация его рукописей начались лишь после Великой Октябрьской социалистической революции, когда были найдены в различных районах республики и за ее пределами сотни и тысячи рукописей, историко-литературных и фольклорных материалов, проливающих свет на творческий путь поэта-мыслителя, его современников и последователей. Эти поэтические памятники послужили историкам и филологам страны надежными источниками для всестороннего анализа и публикации на языках народов Союза бессмертных творений Махтумкули, равно и духовной культуры туркменского общества XVIII – XIX вв.

Согласно народным преданиям и некоторым рукописям, Махтумкули родился в начале 20-х годов XVIII века в роскошном уголке Туркменистана, в субтропическом районе Кара-Кала. Он вырос на берегах рек Гурген и Атрек, где издавна селились туркмены, в том числе племена гоклен, откуда происходит Махтумкули. Первым учителем будущего поэта был его родной отец – Азади. Махтумкули обладал незаурядными способностями и упорством в труде. Рано окончив начальную школу, он помогает отцу в хозяйстве, пасет скот, возделывает землю совместно с родителями, учится шить сбрую, потники, а со временем становится и искусным ювелиром.

Познав эти ремесла, Махтумкули в дальнейшем едет учиться в тогдашнюю высшую школу – мусульманскую медресе, находящуюся в районах Средней Азии – сначала в Керки, потом в Хиве и Бухаре, где он совершенствует свои знания. Разумеется, при всем этом, основным призванием и занятием Махтумкули была литература.

Неудачно сложилась семейная жизнь поэта. Махтумкули был влюблен в девушку Менгли, но не смог с ней соединиться: родители девушки продали ее за калым богатому торговцу. Впоследствии Махтумкули, по преданиям, женился на вдове Ак-Кыз, от которой имел двух сыновей Ибраима и Сары. Но сыновья умерли еще в детстве. Смерть детей глубоко затронула сердце Махтумкули. Не меньше переживал поэт тягости общественно-политической жизни страны и трагедию, случившуюся с его двумя родными братьями.

Неутомимый поборник истины и искатель правды, поэт совершает путешествия по Средней Азии, Афганистану, Ирану, Кавказу и т. д. Эти поездки, при хорошем знании разных языков Востока, расширяли горизонт поэта,

непосредственно знакомившегося с бытом, нравами, условиями жизни и культурой близких и дальних соседей. В его стихотворениях и поэмах встречаются названия многих стран и народов. Примечательно, что Махтумкули питал большую симпатию ко всем народам, независимо от расовой или религиозной принадлежности. Поэт стоял на высоком уровне развития, характерном для передовых людей Востока XVIII в. Он проделал для утверждения туркменской классической поэзии и литературного языка примерно такую же работу, какую Данте, Навои, Физули провели по отношению к своей литературе.

Общий объем его творений неизвестен. В нашем “Указателе к стихотворениям Махтумкули” были помещены 376 названий отдельных стихотворных произведений поэта. Надо полагать, что литературное наследие Махтумкули, собранное после Октября, составляет свыше четырехсот отдельных песен, включая сюда несколько небольших поэм.

Однако значительная часть произведений Махтумкули погибла еще при его жизни.

Об этом трагическом случае повествуют не только народные предания, но и стихи самого поэта:

Погибли в воде мои книги, кои я
По одной за пять лет сочинял...

Это случилось в начале XIX столетия. Его похоронили рядом с отцом, на кладбище, носящем имя Довлет-Мамед Азади. Оно находится в местечке Ак-Токай в Северном Хорасане. Могилы Махтумкули и Азади по сей день служат для населения туркменской степи в Горгане местом поклонения и паломничества.

Огромную роль в деле пробуждения национального сознания, морального обновления разрозненных племен и родов сыграло творчество лучших поэтов минувших веков, среди которых первое место занимает Махтумкули.

Велика роль Довлет-Мамеда Азади (1700–1760), отца Фраги, в формировании мировоззрения и поэтического творчества прославленного сына. Азади является автором ряда лирических произведений, дидактической поэмы “Бехишт-нама” и единственного в туркменской литературе трактата в стихах “Вагзы-Азад” (1753–1754), посвященного многим актуальным вопросам патриархально-феодального общества туркмен XVIII в. Сочинение Азади распадается на четыре главы, в зависимости от затрагиваемых в них вопросов современности.

Мысли о государстве и порядке управления страной поэтически изложены в первой главе трактата. По мнению Азади, для спокойствия и благоденствия родной земли нужен правитель (по терминологии автора - “эмир”, “шах”), который обязан заботиться о благополучии своих подданных, карать грабителей. Он должен обеспечить развитие земледелия, проведение оросительных каналов, постройку колодцев и т. д. Поэт ратует за правосудие; он требует, чтобы управляли страной на началах справедливости, на принципах гуманности, уважения прав народа, согласия с ним. Эта смелая для своего времени мысль ярко выражена в замечательной притче о самаркандском тиране, который был убит на собственном троне, “стрелой, образованной из вздохов угнетенных масс”.

В главе II повествуется о благочестивых благодеяниях, полезных и добрых деяниях людей. Таковыми Азади считает рытье колодцев, арыков, устройство водоемов, посадку деревьев, постройку мостов, крепостей, постоянных

дворов и т. д. Добрые люди поддерживают бедных, вежливы с ними в обращении, уважают своих родителей, родных, соседей, соотечественников, живут с ними в дружбе и согласии.

В следующей, III главе книги говорится о месте науки и просвещения в обществе, дается восторженная характеристика ученых своего времени. Однако здесь, как и в других местах произведения, выступают религиозные мотивы Азади.

Трактат завершается главой IV – о дервишах и нищих. Довлет-Мамед всецело на стороне обездоленных, которых он считает “лучшими из людей”, желает им добра и счастья. Вместе с тем, он советует им мужественно терпеть страдания в жизни ради райских усад на том свете.

Махтумкули конкретизировал, углубил и развил дальше положительные мысли Азади о государстве, благоденствии страны и благополучии народа, выдвинув в свою очередь целый ряд новых вопросов морально-этического гуманистического характера.

Одна из отличительных черт литературного наследия Фраги – это органическая связь его творчества с народной мудростью, с фольклором. Известно, что многие слова поэта превратились в пословицы и поговорки, к которым туркмены часто обращаются и в минуты трудных испытаний и во время острых словопрений. Причина такой популярности поэта не только в содержательности его строк, но и в отточенности и легкости художественной формы. Однако близость строк Махтумкули к пословицам и отсутствие документально зафиксированных произведений художественного фольклора делают крайне трудным определение, заимствовал ли он многие образные выражения из устно-поэтического творчества, или, наоборот, афоризмы поэта вошли в золотой фонд устной литературы.

Значительное место в творчестве Махтумкули занимает воспитание в слушателе чувства коллективизма, патриотизма, любви к своему народу. Поэт использовал свое художественное слово как орудие борьбы за моральное обновление соотечественников, за национальную целостность и независимость Отчизны. Махтумкули сравнивает храбреца и труса, наделяет каждого из них соответствующими чертами в порядке контраста. В народе широко известно, в частности, стихотворение “Башустуне” (“Пожалуйста”), в котором высмеивается поведение лежебок, пустозвонов. Сатира поэта настолько популярна, что стихотворение целиком перешло в народное творчество и передается из уст в уста.

О неразрывной связи творчества Махтумкули с фольклором говорит и факт бытования его стихов в качестве народных песен, вдохновенно исполняемых певцами и музыкантами бахши. В репертуаре бахши песни на слова поэта занимают значительное место. В стихотворениях Махтумкули нашли свое отражение самые разнообразные стороны жизни, благодаря чему песни на слова великого поэта доставляют слушателям особое наслаждение. А такие произведения, как “В один поток” (“Öñi-ardy bilinmez”). “Но смелым будь” (“Depe nedir, düz nedir”) по-новому зазвучали в годы Великой Отечественной войны, как песни патриотов и храбрых джигитов.

Трудно найти такого бахши, который не исполнял бы песен Махтумкули, – они знакомы с детства почти каждому туркмену. С этими песнями не разлучаются пастух и караванщик, жнецы и хлопкоробы. Вечером в ауле часто можно было услышать, как юноши, возвращающиеся с пастбища, напевают песню о страстной любви Махтумкули:

“Кто ты?” (“Näme sen?”) или строки из стихотворения “Поражен тобой” (“Sataşdym”):

Зовясь Махтумкули, я окружен кострами,
Мир обожжет глаза, мое увидят пламя!
Кто помощь мне подаст?
Кто друг мой меж друзьями?
Нет спасенья! Я поражен бедой!
(Пер. Г. Шенгели).

Песни любимого поэта и поныне звучат во всех уголках Туркменистана. Многие из них, какими бы длинными они ни были, бахши знают наизусть. Исполняя песни на слова Махтумкули, певцы и музыканты часто рассказывают легенды и предания о самом поэте. Эти повествования помогают лучше понимать стихотворения великого мастера и зримо представить его образ.

Музыканты и сказители всегда играли ведущую роль в распространении произведений поэтов прошлого и настоящего. Передавая их из уст в уста, бахши способствуют тому, чтобы они не исчезали из памяти народа, сохранились в течение веков. Народ не только высоко ценит произведения великого поэта, он любит, уважает и тех, кто мастерски исполняет стихотворения Махтумкули.

Велика заслуга Махтумкули в деле преобразования поэтического языка туркменской классики. Он произвел переворот в языке письменной литературы XVIII в. До Махтумкули поэты, включая самого Азади, его родного отца, писали на непонятном или мало понятном народной массе книжном языке. Книжный язык предшественников и старших современников Махтумкули был насыщен варваризмами и архаизмами, каковы арабизмы, фарсизмы

и чагатаизмы. Он строился на архаическом “правописании”, во многом далеком от живого произношения рядового туркмена. Поэты до Махтумкули сочиняли свои произведения, главным образом, на арабо-персидский лад, в рамках арабо-персидской метрики, что также было далеко от формы туркменского народного творчества.

Художественный язык Махтумкули для большинства туркменских поэтов XVIII–XIX вв. являлся образцом и в деле выработки литературного стиля эпохи.

Махтумкули превратил свое слово, свой художественный язык в действенное орудие борьбы за целостность и национальную своей страны, независимость.

* * *

Первые публикации образцов дивной поэзии Махтумкули появились в 1842 г. польский ученый и литератор Александр Ходзько-Борейко, долго находившийся на русской службе, опубликовал в Лондоне три стихотворения Махтумкули вместе с краткой биографической заметкой о поэте. Примечательно, что кроме поэзии Махтумкули славянский исследователь записал и издал героический эпос “Кёр-оглы”, известный многим народам советского и зарубежного Востока. Сказание о народном мстителе Кёр-оглы (Кор-оглу, Гер-оглы, Гур-оглу) в записи Ходзько по сей день остается одним из ценных источников при изучении героического народного эпоса.

Значительна заслуга профессора Казанского и Петербургского университетов И. Н. Березина, который в своей “Турецкой хрестоматии” поместил стихотворения Махтумкули и других туркменских поэтов в оригинале.

Обширные сведения о жизни туркмен и их большом поэте лично собрал и опубликовал профессор Будапештского университета Герман (Арминий) Вамбери, проникший в Туркмению в 1863 г. инкогнито, в одежде странствующего нищего дервиша. Венгерский ученый увез в Будапешт рукописный список произведений Махтумкули, из числа которых он издал в 1879 г. в Лейпциге 31 стихотворение и 9 отрывков в арабской транслитерации и с немецкими переводами.

К сожалению, А. Вамбери недостаточно хорошо разобрался в туркменском тексте, что привело к его искажению в ряде мест немецкой публикации, а также ее турецкого переложения.

Русские переводы двух стихотворений Махтумкули дал в 1872 г. Ф. Бакулин, сопроводив их интересными высказываниями о роли бахши в распространении песен Махтумкули и об исключительном отношении к нему туркмен. По наблюдениям Бакулина, “певец или импровизирует или поет произведения одного из любимых народных поэтов... Махтумкули в особом уважении вообще у всех туркмен без различия племен... Между туркменами святость Махтумкули не подвергается сомнению... Отдельные строфы из его стихотворений заучивались как правила для руководства в жизни; зачастую отдельный стих приводят в разговоре в виде мудрого изречения”.

В 1911 году в Ташкенте выходит небольшой сборник стихотворений Махтумкули в арабской транслитерации, подготовленный к печати ориенталистом Н.П.Остроумовым (до этого, в 1907 г., они были опубликованы в “Туркестанской туземной газете”). Издатель отмечает широкую распространенность произведений Махтумкули среди населения бывшей Закаспийской области.

Многое сделал в деле изучения туркменской литературы, в том числе и творчества ее основоположника, академик А. Н. Самойлович. Им был, в частности, составлен “Указатель к песням Махтумкули”, включающий в себя 197 лирических произведений Махтумкули.

Говоря о дореволюционных публикациях сочинений Махтумкули, следует сказать, что они в целом носили спорадический характер, работа эта проводилась от случая к случаю, по частной инициативе отдельных путешественников или энтузиастов – любителей народной мудрости и словесности,

Систематическая, плановая работа по собиранию, изучению и обнародованию литературного наследия Махтумкули началась только после Великой Октябрьской социалистической революции, когда были созданы специальные научно-исследовательские учреждения, занимающиеся разработкой проблем туркменской филологии, в том числе и творчества Махтумкули. Наряду с теоретическими изысканиями туркменских и русских исследователей, за годы Советской власти был выпущен на туркменском и русском языках ряд сборников стихотворений Махтумкули.

Уже в 1926 г. появляется книга, охватывающая большую часть стихотворений национального поэта. Она была опубликована Берды Кербабаяевым. Хотя это издание не лишено некоторых недостатков, оно сыграло свою роль в широком распространении многочисленных стихотворений Махтумкули в республике, где впервые за всю историю туркменского народа были организованы свои типографии, начали выходить газеты, журналы и книги на родном языке.

Сборники лирических произведений Махтумкули в подлиннике неоднократно издавались в Ашхабаде и в

последующие годы: в 1940–1941 гг., в 1944 г., в 1957 и в 1959 гг. Стихи поэта печатались и в различных сборниках, альманахах, антологиях. Отдельными книгами на русском языке были опубликованы избранные произведения в Ашхабаде, Москве и в Ленинграде. Кроме того, жизненному и творческому пути поэта посвящены кандидатские и докторские диссертации; статьи и очерки, а также произведения литературы и искусства.

Заслуживает всяческого внимания работа поэтов-переводчиков и издателей по ознакомлению русского читателя, – а через него и других читателей Советского Союза – с вдохновенными стихами корифея туркменской литературы. Вместе с тем следует отметить, что, наряду с большими достоинствами переводов, в них иногда допускается ничем не оправданная вольность, отход от подлинника. Очевидно, этим можно объяснить и случаи печатания одного и того же произведения Махтумкули дважды под разными названиями (таких много в изданиях 1948 и 1949 гг.).

В настоящем издании избранных произведений Махтумкули на русском языке представлены переводы коллектива поэтов-переводчиков: А. Тарковского, М. Тарловского, Г. Шенгели, Ю. Гордиенко, Т. Спендиаровой, Н. Лебедева, Ю. Нейман, А. Кронгауза, А. Старостина, Ю. Валича, Т. Стрешневой (по подстрочникам Б. Каррыева). В основу переводов стихотворений Махтумкули положено двухтомное издание его избранных произведений, подготовленное к печати Б. Каррыевым, М. Косаевым на туркменском языке, вышедшее из печати в г. Ашхабаде в 1959 г. под редакцией Б. Кербабаева.

Отметим, что, как в туркменском, так и в русском изданиях, не исключая и настоящего, названия стихотворений Махтумкули и их условная тематическая разбивка по разделам даны самими составителями для удобства пользования сборником. Их нет в первоисточниках.

Говоря о первоисточниках, следует сказать, что автографа Махтумкули не сохранилось. Больше того, многие его рукописи, по свидетельству самого поэта и по разным преданиям, погибли еще при жизни их автора. И хотя любитель туркменской литературы И. Беляков еще в 1904 г. сообщал, что в “Закаспийской области, недалеко от местности Кара-Кала, среди туркмен сохраняется большой рукописный том известного туркменского поэта XVIII столетия Махтумкули, написанный рукой самого поэта”, и что, “по рассказам туркмен, этот ежегодно во время съезда народных судей привозится для списывания в город Асхабад”, – рукопись Махтумкули до сих пор нигде не найдена.

Но произведения Махтумкули, как и многих других туркменских поэтов, дошли до нас в многочисленных, а также в устной передаче бахши, певцов, сказителей и рядовых туркмен, обычно старожиллов, хранителей и распространителей народного творчества.

Таким образом, предлагаемый читателю сборник избранных стихотворений Махтумкули Фраги покоится на разных источниках, каковы:

1. Рукописные списки различной давности (В большинстве XIX–XX вв.), хранящиеся в архивных фондах, библиотеках в музеях СССР и некоторых других странах:

2. Репертуар бахши, певцов и музыкантов, обычно передаваемый из поколения в поколение. Сюда же входят

различные записи, сделанные со слов туркмен, или материалы, переданные ими в рукописный фонд Института литературы имени Махтумкули АН ТССР (в числе их около 8000 стихотворных строк, принадлежность которых Махтумкули в свое время вызвала дискуссию).

Не исключена возможность, что в процессе дальнейшей работы по собиранию и тщательному изучению художественного наследия Махтумкули будут найдены доселе неизвестные произведения поэта. С другой стороны, могут, конечно, и отсеяться некоторые, ныне приписываемые ему стихотворения.

Махтумкули у среднеазиатских соседей¹⁵

Как известно, Махтумкули еще при жизни пользовался огромным авторитетом, имел талантливых учеников и последователей во всей Средней Азии. Получив начальное образование у своего отца, видного поэта-просветителя Азади, Махтумкули продолжает учебу в лучших медресе Хивы, Бухары, обогащая свои знания чтением бессмертных творений классиков Востока. Неутомимый искатель правды, он путешествовал по Средней Азии, Кавказу, Ирану, Афганистану и другим странам, что расширяло его горизонт, давало возможность непосредственно ознакомиться с жизнью, бытом и культурой близких и дальних соседей.

Махтумкули был всесторонне образованным и прогрессивным человеком своего времени. Он перешагнул родоплеменные грани, отражая в своем творчестве стремления передовых людей к дружбе, согласию, к светлой жизни. Он затрагивает вопросы прав человека в этом реальном мире, пишет об общественном строе и

¹⁵ Статья была опубликована в журнале “Ашхабад” в 1973 г., № 4.

управлении государством, о храбрости и патриотизме, о любви и семье, о верности и преданности в дружбе, о благородстве и честности и т. д. Все эти глубокие идеи переданы богатой гаммой эмоционально-художественных средств литературного языка. Сюда же следует добавить органическую связь его многожанровой лирики с фольклором и письменной литературой народов Востока – иранцев, таджиков, арабов, узбеков, каракалпаков, азербайджанцев. Рукописи (точнее – списки рукописей) поэта разбросаны по всем уголкам Средней Азии, они хранятся и далеко за ее пределами – в Ленинграде, Лондоне, в Афганистане, Иране, в Индии и Пакистане. Свидетельство указанного автора ценно тем, что в условиях патриархально-феодалного общества, при исключительном благоговении перед Махтумкули, его дидактико-афористическая поэзия служила своего рода моральным кодексом для многих поколений туркмен и не только туркмен. Достаточно сказать, что аргументация его мудрыми строками (они и по сей день бытуют в Средней Азии как пословицы и поговорки) нередко решала житейские споры.

Махтумкули занимает видное место в духовной жизни народов Средней Азии. Популярность его поразительна. Доступная в оригинале туркменам, узбекам, каракалпакам, казахам, киргизам и некоторым другим народам, идейно содержательная и художественно отчеканенная поэзия Махтумкули прочно хранится в памяти людей, в репертуаре сказителей, певцов и музыкантов в виде песен, афоризмов; о поэте создано много легенд, поэм и сказаний.

По свидетельству А. Вамбери Махтумкули представляет собой чудотворца, который постиг все книги, все науки мира... Чтобы достичь всеобщего признания, кроме природ-

ного ума и поэтического таланта, потребовалась Махтумкули, постоянная учеба у классиков Востока. Зная языки, он читал в оригинале Фирдоуси, Низами, Хайяма, Хафиза, Саади, Джами, Навои, Физули, воспитывался на классических образцах персидской, таджикской, тюркской литературы и фольклора (имеются его переводы и переложения, особенно из Хайяма и Саади). При всем этом лирика Махтумкули оригинальна и самобытна. Широкой эрудиции и популярности поэта содействовали его путешествия по Ближнему и Среднему Востоку, где взаимопроникновение культур и обмен духовными ценностями имеют длительную историю.

Органически связанная и питаемая народной мудростью поэзия Махтумкули, выражала радости и печали, думы и чаяния трудовых масс, их лучшие этические и эстетические взгляды, воспитывала у слушателя и читателя любовь к человеку, к созидательному труду (он сам был искусным ювелиром). Уважение к женщине, привязанность к семье, воспевала земные радости в противовес аскетической морали и религиозной проповеди об умерщвлении плоти и ее греховности. В эпоху господства патриархально-феодального строя поэт выступал против произвола социальной несправедливости и имущественного неравенства.

Живым и действенным словом он звал племена и народы к дружбе и согласию во имя благоденствия страны и благополучия населения. В образных строках Махтумкули воспевал богатырскую удаль доблестных джигитов и доброго коня, выставляя в виде контраста на осмеяние трусов и пустозвонов. Он обрушивался на воров, лгунов, сплетников, многоженцев и бездельников, позорил торгашей и ростовщиков, хвастунов и лицемеров.

Философско-дидактические, полные оптимизма произведения Махтумкули вселяли в сердца веру в лучшее будущее, в духовную мощь человека, в победу добра над силами зла и разрушения. В борьбе за светлые идеалы Махтумкули умело использовал художественный, народно-поэтический язык как одно из верных средств обновления общества и обогащения духовной культуры человека. Гуманистические, дидактические стихи поэта порою представляют собой развернутые увещания, сгусток крылатых фраз, они затрагивают почти все стороны духовной жизни человека, его любовь и страдания, искусство, а также раздумья о прошлом и будущем. Эти и другие идеи Махтумкули импонировали умам и настроениям, в частности, народов Средней Азии и Казахстана, возбуждали у них новые мысли, давали им эстетическое наслаждение. Множество неоспоримых фактов свидетельствует о существовании издревле литературно-фольклорных связей между народами Средней Азии, весьма близкими, порою неразделимыми по историческому прошлому, социально-экономической жизни, этногенезу, географическому расположению, национальным обычаям, языковой духовной культуре. Добрососедские отношения трудового люда... получили свое художественное отражение в устно-поэтическом творчестве и классической поэзии.

Известно, что фольклор представляет собой синтез разных культур и разных времен. А в устной поэзии народов Средней Азии это особенно заметно, так как здесь веками происходило передвижение, переселение племен, смешение ираноязычных и тюркоязычных народов, следовательно, имело место постоянное взаимодействие их духовных культур.

О плодотворном сотворчестве, о созидательной деятельности их поэтов, певцов-сказителей говорят великолепные памятники фольклора, широко распространенные в братских республиках, а также наследие наших выдающихся поэтов. В числе их – многочисленные кошуки (кошги), песни-рубай, пословицы и поговорки, загадки и латифы, легенды, народные новеллы и рассказы, героические и романтические дестаны, каковы “Гер-оглы”, “Зохране и Тахир”, “Шасенем и Гариб”, “Хурлукга и Хемра”, а также бессмертные творения Навои и Махтумкули, Саади и Андалиба, Абая и Хайяма, Дурбека и Молланепеса.

Произведения перечисленных и других мастеров художественного слова в большинстве случаев были доступны читателям Средней Азии в оригинале. А в Хорезме, Бухаре и Самарканде, в Ташаузе, Чарджоу, Нукусе и Керки одни и те же бахши исполняли ту или иную песню и сказания на двух и более языках: узбекском, туркменском, казахском, каракалпакском в зависимости от состава и требования аудитории.

На заре XX века исследователь культуры Средней Азии И. Беляков указывал на то, что “Сочинения Махтумкули весьма любимы и распространены и по берегам Аральского моря”. В частности, основоположники каракалпакской литературы XIX века Бердах, Гунходжа, Аджинияз, Отеш, Омар считали себя учениками Махтумкули. На различных пиршествах бахши начинали свои песни и повествования обычно с назидательных стихов Махтумкули, понятных без перевода.

Разумеется, поэты и певцы, осваивая произведения Махтумкули, переосмысливали их в соответствии со своей национальной традицией. Основоположник каракалпакс-

кой письменной литературы Бердах восхищался поэзией Махтумкули как недостижимым образцом словесного искусства. О том, что лучшие творения Махтумкули органически вошли в духовную культуру каракалпаков, свидетельствует и тот факт, что другой их классик Гунходжа в конце многих своих лирических произведений нередко ставил имя Махтумкули. Аджинияз творчески перерабатывал и переводил на свой язык стихи туркменского классика. Эту исконную традицию и поныне продолжают каракалпакские поэты и сказители-бахши в лице Аббаза Дабылова, Ибрагима Юсупова, Садыка Нурымбекова и др. Традиция учебы и дружбы бахши-шаириров, с казителей туркмен, узбеков, каракалпаков, взаимные посещения ими аулов, кишлаков соседей с исполнением песен классиков родственных народов во многом содействовала упрочению стихов, афоризмов Махтумкули повсюду в Средней Азии. восприятию его нравственно-дидактической, любовно-гуманистической поэзии.

Художественное наследие Махтумкули прочно вошло в народное искусство и духовную жизнь узбеков, среди которых он подолгу жил и учился, кстати сказать, и узбекский классик Навои популярен, любим в Туркменистане, где давно бытует цикл фольклорных рассказов о нем и классическая музыкальная система “Навои перзе”, “Новаи хенги”.

В отличие от Каракалпакистана в Узбекистане стихотворения Махтумкули переписывались и включались в различные сборники с начала XIX века. Они же утвердились в репертуаре певцов и музыкантов, вплетаясь в ткань героических и романтических сказаний, а в Хорезме, являющемся одним из центров древней цивилизации и

средоточием культур ряда народов, кроме всего, имелась (и имеется) своеобразная школа Махтумкули в лице известных бахши, шаиров, хальфа. И если певец не знал Махтумкули, не пел его песен, то он не считался настоящим бахши-шахиром.

Еще при жизни Махтумкули пользовался уважением в Узбекистане, его там считали и считают национальным поэтом, так же, как туркмены принимают узбекского классика Навои своим, национальным. Академик А. Н. Самойлович и другие ученые указывали на распространенность рукописей Махтумкули в разных районах Узбекистана (Самарканде, Фергане, Коканде). Его диван неоднократно издавался в Ташкенте, Коканде, Бухаре. Там существует литературная традиция проводить вечера с чтением стихотворений великого поэта.

Поэзией Махтумкули, его мастерством вдохновляются и современные поэты и шаиры Узбекистана – Арзу, Муридо, Бадиль, К. Яшен, С. Абдулла, А. Мухтар, М. Шейхзаде. Творчество Махтумкули заняло достойное место в репертуаре среднеазиатских сказителей, таких как Ислам-шаир, Фазыл-шаир, Эргаш-шаир, Камильджан-бахши, Бала-бахши, Умар-бахши и другие. По сообщению известного фольклориста Хади Зарифова, Фазыл-бахши сочинил поэму-дестан о Махтумкули, а Ислам-шахир рассказывал, что он создал песни под поэтическим воздействием Махтумкули. Узбекский сказитель Ислам-шахир отмечал в автобиографии: “Когда я пел из Махтумкули, народа собиралось много, приходили стар и млад...”.

Все эти факты свидетельствуют о том, что поэзия Махтумкули впиталась в духовную жизнь народов как ее неотъемлемая часть. То же самое можно сказать и о Навои,

Несими, Физули, отчасти о Саади, Хафизе и, конечно, о многочисленных ирано-таджикских фольклорных произведениях, творчески воспринятых туркменами.

Характерно, что отдельные стихотворения Махтумкули, отсутствовавшие в Туркменистане, были записаны со слов узбекских, каракалпакских шаиров и певцов. Десятки песен Махтумкули вошли в многотомное издание “Узбекская народная музыка” (тексты и нотные записи), а также в сборник “Хорезмские народные песни”, изданные АН Узбекской ССР в г. Ташкенте. Остается добавить, что литературное наследие Махтумкули постепенно восстанавливается в результате поисков и находок в республиках Средней Азии, где духовная культура братских народов на протяжении столетий обогащалась путем сотворчества и взаимодействия литератур, одним из ярких представителей которой является Махтумкули Фраги.

Махтумкули и Навои¹⁶

Множество неоспоримых фактов свидетельствует об издавна существующих литературно-фольклорных связях между узбеками и туркменами, весьма близкими, порою неразделимыми, братскими народами по-историческому прошлому, социально-экономической жизни, этногенезу, географическому расположению, национальным обычаям, языковой и духовной культуре. Добрососедские отношения трудового люда, совместная борьба против насильников за лучшее будущее получили в течение веков свое художественное отражение в устно-поэтическом творчестве

¹⁶ Ташауз – прежнее название г. Дашогуза; Чарджоу – прежнее название г. Туркменабат; Керки – прежнее название г. Атамурат.

и в классической поэзии. О плодотворном сотворчестве, о созидательной деятельности узбекских и туркменских поэтов-шайров, певцов-сказителей говорят широко распространенные у этих народов памятники фольклора, а также наследие наших выдающихся поэтов. В числе их – многочисленные кошуки (кошги), песни яр-яр, пословицы и поговорки, загадки и латифа, легенды, народные новеллы и рассказы, героические и романтические дестаны, бессмертные творения Навои и Махтумкули, Андалиба и Атаи, Дурбека и Молланепеса. Приятно отметить, что произведения перечисленных мастеров художественного слова и фольклора доступны читателям обеих земель в оригинале. А в Хорезме, являющемся одним из центров древней цивилизации, и в ряде других районов Средней Азии – в Бухаре и Самарканде, в Ташаузе и Чарджоу, Нукусе и Керки¹⁷ – одни и те же бахши и шайры исполняют ту или иную песню и сказание на двух и трех языках (узбекском, туркменском или каракалпакском) в зависимости от состава и требования аудитории. Только общностью их исторических судеб, культурно-этнической и языковой близостью, взаимодействием устной и письменной литературы можно объяснить данное явление. Очевидно, эти же обстоятельства, включая деятельность Махтумкули, как последователя Навои, привели к огромной популярности среди туркмен имени, образа и сочинений великого узбекского классика Алишера Навои. Он до того любим у нас в Туркменистане, что мы не считаем его “чужим”, сторонним, а относимся, к нему как к своему поэту. И в Узбекистане так же относятся к туркменскому классику Махтумкули, в чем неоднократно признавались узбекские общественные деятели: “Много

¹⁷ Ташауз – прежнее название г. Дашогуза; Чарджоу – прежнее название г. Туркменабат; Керки.

общего в культуре наших народов. Великий Махтумкули, учившийся на земле Хорезма, и поныне является одним из любимейших поэтов узбекского народа, а наш Навои – это ваш Мирали, воспетый туркменами в десятках легенд.

Имя родоначальника туркменской литературы XVIII в. Махтумкули давно известно в Средней Азии и за ее пределами по той причине, что его богатые идеями художественные произведения читала и понимала грамотная часть населения, а остальные слушали их в виде народных песен, пословиц и поговорок. Он был особенно популярен на обоих берегах Амударьи, еще потому, что получил высшее для своего времени образование в медресе Хивы (“Ширгази-хан”) и Бухары (“Кукаль-таш”), как и его отец Азади, отлично знал узбекский язык. Махтумкули и Азади были тесно связаны с духовной жизнью узбеков, в первую очередь с художественным наследием Алишера Навои. Не будет большим преувеличением, если скажем, что Махтумкули побывал почти во всех уголках Узбекистана, о чем косвенно свидетельствует живая память о нем и нахождение здесь рукописей поэта. Именно широкое распространение стихов Махтумкули в Узбекистане и создание узбекскими шаирами поэтического сказания-дестана о Махтумкули содействовали неоднократно изданию в Ташкенте его произведений отдельной книгой.

Махтумкули побывал в Каракалпакии и Афганистане, в Азербайджане и Иране (в Иран он попадал и в качестве пленника). Пребывание на указанных землях помогло ему непосредственно ознакомиться с жизнью и бытом людей, с природой и культурой близких и дальних соседей. До нас дошло стихотворение Махтумкули, написанное им в Нухе (ныне Шеки, в Азербайджане). Поэт воспевает чудесную природу и жизнь азербайджанцев:

Sapar kylyp barsak Nuha mülküne,
Köňül istäii dek ýaýlahlary bar.

Когда посещаем землю Нуху,
Там угодные душе летовки есть.

Известно, насколько дорог был Афганистан для Навои. И туркменского поэта привлекала эта дружественная страна. Туда он ездил (и посылал своих соотечественников) с патриотической миссией – заручиться помощью Афганистана, только что освободившегося от ига Надир-шаха, после его убийства в 1747 г. Махтумкули посвятил несколько стихотворений поездке в Афганистан, к основателю национального государства Ахмеду Дуррани, видя в нем противника кизылбашей и союзника в борьбе с ними.

Ýa, Ahmet şa, ýerde ýaýylsyn çawun,
Aduň asman gider, Arşy aglaýa!

О, Ахмед-шах, да прокатится слава твоя по земле!
Имя твое ввысь поднялось, до высшего престола.

Нет сомнения в том, что во время пребывания в Афганистане Махтумкули отдал почести и поклон праху великого Навои, чья поэзия и поэтические образы вдохновляли его в течение всей сознательной жизни.

Лирика Махтумкули обширна и многогранна. Он ратовал за моральное обновление человека. Вслед за Навои поэт-гуманист выражал глубокую любовь к человеку, отстаивал его естественное право на обеспеченное и светское существование, вкушать блага жизни, право любить и быть любимым. Махтумкули вскрывал социальные пороки патриархально-феодального общества, выступал против имущественного неравенства и стоял на стороне бедняков.

Он боролся против родоплеменных распрей, звал людей к дружбе и объединению во имя процветания родины и отпора ее врагам. Поэт воспевал доблестных джигитов и поносил трусов:

Ýaşy ýeten arap atyň şanynda
Mälim bolmaz, depe nedir, düz nedir,

Ýüňi ýeten goç ýigidiň ýanynda
Altmyş nedir, ýetmiş nedir, ýüz nedir.

Перед годовалым конем арабским
Равнины и холмы нипочем.

Перед возмужалым джигитом доблестным.
Шесть десятков, семь десятков и сотня нипочем.

Острым словом он разил малодушных бездельников, пустозвонов, выставлял их на всеобщее осмеяние:

Namart kimdir, biler bolsaň:
Ne diýseň, diýr “Baş üstüne!”
Ezmaýuşyn kylar bolsaň,
Hiç tapylmaz iş üstünde.

Хочешь знать, кто такой трус, –
Чего ни скажешь, ответит: “Пожалуйста!”
Но когда испытываешь в действительности
Его не найдешь на деле.

Махтумкули считается поэтом-мыслителем. Хотя он не оставил специального философского трактата, но образные сентенции его поэзии* пропитаны мотивами диалектики.

Döwürler dolanar, gerdişler döner,
Niçeler geçerler, niçeler gonar,
Niçäniň çyragy täzededen ýýanar,
Niçäniň çyragy öçüp baradyr.

Времена меняются, коловорот вращается,
Многие кочуют, иные оседают;
Лампада иных сызнова загорается,
У других светильник все гаснет...

Приведенные выше идеи Махтумкули, перечень которых можно умножить, были продиктованы одухотворенностью и народностью самого поэта и, конечно, стимулировались постоянным чтением книг Навои и других восточных авторов. Навои был поистине учителем лучших туркменских литераторов; его произведения, в частности, “Чар диван” (“Хазаинул маоний”) и “Хамса”, как стабильные учебники столетиями штудировали в туркменских мектебах и медресе. Таким образом, Навои оказал длительное воздействие на умы и сердца читателей, слушателей, учащихся и талибов.

Давно установлено наличие у туркмен классической музыкальной системы, музыкального лада, именуемого “Навои перзе”, “Навои хенги”, а также целого цикла легенд, остроумных фаблю – “şorta söz” под названием “Mugaly we Soltan-Soýun”. В них описываются забавные приключения и суровые столкновения Навои с султаном Хусайном Байкарой и другими противниками. Светлый образ Навои наделен высокими человеческими качествами. Он умный, красноречивый, острословный, находчивый, щедрый и добрый, храбрый и решительный. Мирали неотразим логикой своих слов, глубиной мудрости, смелостью действия. Он везде и всюду опрокидывает соперников и все противоборствующие силы. Не менее интересно и то, что Мирали изображается простым тружеником, надежным защитником и покровителем обездоленных масс. Да и происхождением он, по фольклору, из трудовой семьи, а потому не брезгует никакой, черной, тяжелой работой.

Разумеется, так рисует его, идеализируя и романтизируя, в собственном понимании народная масса. Нам кажется, изображение Навои поэтом Махтумкули в образе весьма скромного человека, в старом рубище – “hyrkapoş” – связано с фольклорным циклом “Мирали”. Вместе с тем Махтумкули, пропагандируя образ и произведения Навои, апеллирует к нему как к символу мудрости и простоты, изящества и идеала, уподобляя ему предмет своей любви:

Nowaýy jindeli, egni hyrkapoş,
Meniň sahypjamalymny gördüými?

С рубищем Навои, с рваньем на плечах,
Видели ль мою изящную красавицу?

Поборник правды и справедливости, противник всякого насилия и произвола, Мирали помогает морально и материально слабым и бедным.

В неисчерпаемом по-богатству тем и мыслей наследии Навои и Махтумкули одно из ведущих мест занимает идея справедливого государя, постоянно заботящегося о благоденствии страны и подданных. Известны сочинения Навои “Хайратул-абрар” (“Смятение праведных”), “Махбубул-кулуб” (“Возлюбленный сердец”), “Садди-Искандери” (“Вал Александра”) и другие, где изложены эти мысли. Нет сомнения в том, что их хорошо знал, ими вдохновлялся Махтумкули, как и его отец Азади. Если Азади посвятил основную главу своего трактата “Вагзы-Азад” в 6000 строк проблеме управления государством, прославляя “доброго царя” и бичуя жестоких тиранов, то Махтумкули в своих произведениях требовал от властелинов гуманного отношения к подданным, обеспечения спокойствия, справедливости и изобилия для всего населения, требовал внимания к нуждам и жалобам слабых и страждущих.

Еще одно обстоятельство этико-мировоззренческого порядка сближает Махтумкули с Навои. Мы имеем в виду причастность обоих корифеев литературы к ордену Накшбенди в вопросе возвеличивания труда. Известно, что во времена Навои и в последующем в Герате и во всей Средней Азии было распространено учение Бахаведдина Накшбенди, приверженцами чего были Джами, Навои и другие выдающиеся поэты ряда поколений. Не собираясь останавливаться на накшбендизме, отметим лишь, что он своеобразно прославлял труд, полезную человеческую деятельность и скромный образ жизни. Если взять Махтумкули, то он требовал от человека активной деятельности, почета и уважения к труду дайханина и чарвадара, кузнеца и ремесленника. Каждый должен жить собственным трудом, что является залогом благополучия его семьи и общества. А лень, праздность, ничегонеделание грех и преступление. В унисон с народной мудростью – “Bikärden tañru bizar” – поэт твердил:

Öýde ýatyp, etme günä!

Не твори греха, леж дома!

Интересен прием прославления труда у Махтумкули. Даже там, где он говорит о легендарных личностях и библейских пророках и патриархах, поэт непременно приписывает им определенную профессию: Давид – кузнец, Соломон – мастер по изготовлению корзин, Моисей – пастух, другие – портные, ткачи и т. д. Поэт сам славился отменным мастером золотых дел, зергаром.

Возвращаясь к фольклоризации образа Навои, скажем, что он как мудрый советчик и наставник простых земледельцев и скотоводов выручает их от бытовых невзгод

и социальных притеснений. Мирали умеет постоять за себя и за других, за честных тружеников. Однажды всеильный Султан-Союн увидел в бедном доме изумительную красавицу, жену дайханина Кара-Пудака. С целью отнять ее у бедняка, он дал Пудаку неисполнимое задание: чтобы его бараночка родил через 40 дней ягненка, иначе шах заберет у него жену. Ища спасение, несчастная женщина обращается к Мирали. Мудрец успокаивает ее и учит, какой ответ она должна держать перед повелителем. В назначенный срок к дому бедняка подъезжает Султан-Союн и спрашивает у красавицы, где ее муж, почему он не встречается его. Она смело отвечает: “Мой муж лежит дома. У него родовые потуги...”. Возмущенный шах говорит: “Что за глупость! Разве может он рожать ребенка?”

– О светлейший, если баран-производитель может рожать ягненка по Вашему повелению, то почему мой муж не может воспроизвести на свет ребенка – по моему хотению?

Повелитель понял, что он просчитался и вынужден был оставить семью Пудака в покое.

Велики заслуги Навои и Махтумкули в формировании родного литературного языка. Утверждение Навои в XV в. узбекского письменного языка и отстаивание им всех его достоинств и богатств стало блестящим примером и образцом для аналогичной деятельности Махтумкули, который разрушил стену, стоявшую перед литературой и языком. Отталкиваясь от эстетических принципов Навои, он преобразил книжный язык на общедоступной основе, высоко поднял действенную силу живого слова как верного средства внедрения в сознание народа передовых идей своего времени, воспитания у него художественного

вкуса. Примеров на этот счет можно было бы привести бесчисленное множество. Сошлемся хотя бы на следующее:

Dile gelen sözler köñül nagşydyr.
Magtymguly, ýangyl, öçgül,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyl...

Слова, идущие из уст, – узоры сердца.
Махтумкули, пылай огнем и потухай
Иль сиди немым, иль изрекай рубины (из уст).

Навои заботился о развитии духовной культуры не только своего народа, но и народов сопредельных стран, чутко следил за ростом поэтов разных национальностей. Ярким проявлением его живого интереса к ним может служить, например, сочинение “Мажалисун-нафаис” (“Собрание редкостей”), в котором мы находим образцы из произведений сотен поэтов, в том числе туркмен, с краткой характеристикой их творчества. В свою очередь, поэты братских народов, в частности, Махтумкули и Андалиб, Гаиб и Сеиди, Зелили и Молланепес, в виде благоговения перед духовным учителем-наставником сочиняли вдохновенные тахмисы (поэтические ответы) в форме четверостиший и пятистиший на газели (двустихия) Навои. Достаточно назвать тахмисы-мурабба Махтумкули на газели Навои, идентичные и по названиям, и по рифмовке: “Dost” (“Друг”), “Tut” (“Считай”), “Ýagşyrak” (“Лучше”), “Bolmasa” (“Когда нет...”). Для примера возьмем отрывки из одноименных произведений поэтов:

У Навои:

Bir owuç suw tabmaýan ulsang kerak çun taşnalab,
Bahr era bir fathida uzni Iskander buldi tut.

Не найдя глотка воды, когда ты готов умереть от жажды, —
Считай себя Искандером¹, победно плавающим в море.

У Махтумкули:

Suw tapmaýan jaýuň bolsa çölüstan,
Derýa içre men Isgender boldum tut.

Не найдя воды, если [страдаешь] в пустыне,
Считай себя Искандером [плавающим] в море.

Одно из крупных достижений советского литературоведения и фольклористики – выявление и систематизация фактов взаимовлияния духовных ценностей народов Советского Союза. Вместе с тем, приходится констатировать, что эта область филологии всесторонне еще не изучена, в ней сделаны лишь первые попытки, она требует совместных усилий специалистов национальных республик. Но мы уверены, что ценители и знатоки творчества Навои и Махтумкули, как и других прогрессивных поэтов, своим нелегким, но благородным трудом откроют новые страницы в истории взаимодействия культур наших народов, в том числе художественного наследия Навои и Махтумкули.

Préface¹⁸

Le nom de Makhtoum-kouli Firaquî est entouré, chez les Turkmènes, d'une auréole de gloire : il est le fondateur de la poésie classique turkmène, dont son œuvre est à la fois une étape et un sommet.

Il naquit à l'époque où le Chah d'Iran Nâdir menait des guerres sanglantes contre les tribus et les peuples de l'Asie Centrale, de l'Afghanistan, du Caucase et de l'Inde. Sa biographie n'est malheureusement pas connue avec précision, et l'on a sur lui très peu de renseignements authentiques. On connaît seulement à son sujet de nombreuses traditions populaires et légendes, datant surtout du XXe siècle, qui, ne constituant pas des documents historiques, doivent être examinées dans un esprit critique. Parant de traits radieux l'image de cet éminent promoteur de la culture nationale, elles ont cependant une valeur documentaire, en ce qu'elles manifestent l'attitude des masses populaires envers leur poète bien-aimé.

Ses œuvres, tout en rapportant peu de faits précis, fournissent des éléments pour reconstituer sa biographie, dont on peut, en combinant diverses données, tracer le tableau suivant, hélas bien incomplet:

Makhtoum-kouli est né au début des années 20 du XVIIIe siècle dans une belle région de la Turkménie, la zone subtropicale de Kara-kala et d'Atrek. Il grandit sur les rives du Gurgén et de l'Atrek, depuis longtemps séjour des Turkmènes, notamment de la tribu des Gökleng, à laquelle il appartenait.

Très doué et persévérant, il eut pour premier maître son père, le poète Dovlet-MamedAzadî, termina tôt l'école primaire

¹⁸ Предисловие Б.А.Каррыева к сборнику произведений поэта "Makhtoum-kouli Firaquî. Poemes de Turkménie". Publications Orientalistes de France. 1975; "Makhtoum-kouli Firaquî. Poemes de Turkménie". France. 2014.

(mekteb), aida aux travaux du domaine familial, garda les troupeaux, cultiva la terre avec ses parents, apprit à orner les harnais et les feutres de selle, et, avec le temps, devint un habile bijoutier.

Ayant appris ces métiers, il partit ensuite étudier dans les écoles supérieures islamiques (mèdressè) de l'époque, en Asie Centrale, à Kerki, à Khiva, à Boukhara, où il perfectionna ses connaissances.

Sa principale occupation, sa vocation, ce fut, évidemment, la littérature.

Sa vie de famille ne fut pas heureuse. Il tomba amoureux d'une jeune fille, Mengli, mais ne put l'épouser, ses parents l'ayant donnée à un autre, contre la redevance traditionnelle (kalim). Il se maria plus tard avec une veuve, Ak-kiz, dont il eut deux fils, Ibrahim et Sari, qui moururent encore enfants, ce dont il fut profondément affecté.

Il ne souffrit pas moins des événements politiques et sociaux de son pays, et de la tragédie dont furent victimes ses deux frères, Abdullah et Mohammed-Safa, tués dans une bataille. Ces deuils et la séparation d'avec sa bien-aimée assombrirent sa vie, et devaient se refléter dans ses poèmes, ainsi que les luttes incessantes entre tribus, les combats des féodaux, le danger constant d'invasion par des voisins cruels, les exactions et les charges qui l'accablèrent.

Mais il lutta inlassablement, et parcourut, à la recherche de la vérité, l'Asie Centrale, l'Afghanistan, l'Iran (où il fut un moment prisonnier), le Caucase, en des voyages qui élargirent son horizon, lui firent connaître directement les coutumes, les caractères, les conditions de vie et la culture de contrées voisines ou éloignées de sa patrie. Ses vers évoquent les noms de nombreux peuples et pays, et reflètent une grande sympathie

pour tous les hommes, quelles que fussent leur race ou leur religion. Il est, à cet égard, à l'avant-garde de la pensée orientale du XVIIIe siècle.

Comme Dante, Nevâ'î ou Fuzoulî l'avaient fait pour leurs littératures nationales, il entreprit d'affermir et d'illustrer la poésie classique turkmène.

On ne connaît pas l'étendue exacte de son œuvre. Trois cent soixante-seize titres sont relevés dans notre " Index des Poèmes de Makhtoum-kouli" (Communication à la Filiale Turkmène de l'Académie des Sciences de l'U.R.S.S.). On peut évaluer son héritage littéraire à plus de quatre cents chants isolés, dont quelques courtes pièces. On sait, par la tradition populaire et par ses vers eux-mêmes, ; qu'à la suite d'une bataille où ses parents furent attaqués et lui-même fait prisonnier, une part importante de ses œuvres fut perdue, ses manuscrits disparaissant dans la rivière Gurgen :

Ils se sont perdus dans les eaux, mes livres,
composés, chacun, en cinq années.

Selon des récits populaires et des témoignages de voyageurs du XIXe siècle, il mourut du chagrin que provoquèrent en lui les discordes des peuplades, familles et tribus turkmènes, discordes contre lesquelles il lutta de toute la force de sa poésie enflammée. Il écrivait:

Désirant rassurer mon cœur,
Je me dirige tantôt ici, tantôt là.
Mais, partout, la haine !
L'âme s'assombrit encore...

Sa mort se situe c'est arrivé au début du XIXe siècle. Il est enseveli à côté de son père, dans le cimetière qui porte encore le nom de Dovlet-Mamed Azadi, au bourg d'Ak-Tokai

(Khorassan du Nord) en territoire iranien, non loin de la frontière soviétique, à 15 kilomètres de Gurgen. Jusqu'à nos jours, les tombes de Makhtoum-kouli et d'Azadî sont, pour la population turkmène de la région, un lieu de culte et de pèlerinage. Les Turkmènes et les autres peuples de l'endroit conservent pieusement ces sépultures, qui leur sont sacrées. Les premières publications de l'admirable poésie de Makhtoum-kouli remontent à plus de cent ans, mais l'Europe occidentale ne connaît presque pas la littérature classique turkmène et l'œuvre de son fondateur.

Il convient d'observer qu'avant la Révolution les publications d'œuvres de Makhtoum-kouli avaient généralement un caractère sporadique, se faisant au hasard, à l'initiative de voyageurs ou d'amateurs isolés, enthousiastes de la sagesse populaire et du folklore. Un travail systématique et planifié pour la collecte, l'étude et la publication de l'héritage littéraire de Makhtoum-kouli ne commença qu'après la grande Révolution Socialiste d'Octobre, lorsque furent fondés des centres de recherche scientifique sur la philologie turkmène.

La vie et l'œuvre de Makhtoum-kouli ont fait l'objet de nombreux travaux, monographies, articles et livres, dont les listes ont été régulièrement dressées dans des bibliographies spéciales. Un grand mérite revient aux poètes-traducteurs qui ont fait connaître, en langue russe, aux lecteurs européens, la poésie inspirée du coryphée de la littérature turkmène. L'ouvrage de référence, pour ces traductions, est l'édition en deux volumes de ses " Œuvres Choiesies ", en langue turkmène, préparée par B. Karryev et M. Kösäev et publiée à Achkabad en 1959 (sous la direction de B. Kerobabaev).

Dans les éditions turkmènes et russes, les titres des poèmes et leur disposition thématique éventuelle sont proposés par les

éditeurs, pour la commodité de la lecture. Ils ne figurent pas dans les sources initiales. Rappelons d'ailleurs qu'aucun manuscrit autographe n'a pas été retrouvé.

Comme celles de nombreux poètes turkmènes, les œuvres de Makhtoum-kouli ne nous sont parvenues que dans des documents dispersés, et surtout par transmission orale, due aux aèdes (*bakchi*), chantres, conteurs ou simple gens, généralement Turkmènes de vieille souche, gardiens et propagateurs des créations populaires. Il n'est nullement exclu qu'au cours des recherches qui continuent, soient découvertes de nouvelles œuvres du poète, ni que l'on soit conduit à éliminer quelques poèmes apocryphes.

La poésie de Makhtoum-kouli n'est pas développée en terrain inculte. Son œuvre s'est nourrie de la sève séculaire des littératures orales et écrites des Turkmènes et d'autres peuples de l'Orient. Il a eu des prédécesseurs, dont son père, Dovlet-Mamed Azadi (environ 1700–1760), qui l'éduqua et joua un rôle important dans sa conception du monde : Azadî a laissé des poèmes lyriques et l'unique traité en vers de la littérature turkmène, “*Va'z-i Azad*” (1753–1757), où sont évoqués, en quatre chapitres, les problèmes de la société turkmène, patriarcale et féodale, du XVIIIe siècle.

Makhtoum-kouli a concrétisé, approfondi et développé les idées positives de son père sur le gouvernement, sur la prospérité du pays et le bien-être du peuple. Il a abordé, à son tour, toute une série de nouvelles questions sociales et philosophiques, élaborant une morale de caractère humanitaire.

Son œuvre a d'ailleurs un lien organique avec la sagesse populaire et le folklore (elle a fourni, de son côté, au peuple turkmène des proverbes et dictons devenus familiers).

Dans sa poésie, qui a déterminé à bien des égards le développement de la littérature nationale, et qui a joué un rôle

incontestable dans la formation du caractère spécifique des Turkmènes, des sujets divers sont souvent traités ensemble, ce qui rend difficile une classification thématique précise. On peut toutefois répartir ses œuvres en quelques groupes : poèmes biographiques, d'amour, patriotiques ; vers satiriques, didactiques, édifiants. Il a laissé de nombreux chants sur le sort de l'homme et sur sa psychologie, sur le sens de la vie, sur la nature, vivante ou morte, sur le monde et sur l'être humain, de son état embryonnaire dans le sein de sa mère, jusqu'à son extrême vieillesse. Il a aussi traité de sujets bibliques (Salomon et la Reine de Saba, Joseph et la femme de Putiphar, etc.). Il a surtout fondé une littérature civique, chanté le peuple travailleur et défendu ses intérêts : son œuvre est, à cet égard, inséparable de la vie réelle de la société qui l'entoure.

Il a peint un tableau effrayant de la pauvreté des masses, de la détresse de la population. Il voit bien la différence entre la classe des Beys et celle des pauvres :

Les uns manquent même de pain sec,
d'autres ne savent que faire-de leurs biens.

Il rêve d'un temps où la misère, l'inégalité des biens, l'oppression sociale disparaîtront. Ses accusations contre le despotisme, l'injustice, l'arbitraire de l'oligarchie féodale et patriarcale ont incité le peuple au combat. Ainsi, la signification progressiste de la protestation sociale de Makhtoum-kouli, sa compassion pour les masses malheureuses, le soutien qu'il leur apporte sont incontestables. En même temps, on trouve chez Makhtoum-kouli, fils de son époque, des thèmes religieux, mystiques et pessimistes.

Il avait une conception idéaliste de la structure sociale. Dans certains vers, il se pose en défenseur de l'Islam et des

prescriptions du Coran. Il mentionne souvent le Jour du Jugement Dernier (kiyâmat). Mais il est caractéristique de voir qu'il se le représente comme le châtiment, la condamnation des tyrans, de tous les agresseurs et criminels, et comme le triomphe des justes, la victoire des humbles et des offensés.

Des facteurs divers expliquent cette attitude du poète: l'influence, sur lui, de la religion musulmane ; ses études dans les écoles coraniques ; l'ordre patriarcal et arriéré du pays ; les incursions incessantes de voisins puissants ; des conditions de vie pénibles et maintes souffrances.

On trouve aussi chez Makhtoum-kouli l'évocation de l'extase mystique, sous l'influence du soufisme, très répandu en Asie Centrale, du Hodja Ahmed Yessèvî (mystique turkestanien du XIIe siècle) et des Nakchbendî (secte fondée par Nakchbend au XIVe siècle). On perçoit parfois chez lui des velléités, de renoncement au monde, de désenchantement. Mais ses vers religieux sont souvent contradictoires : la mystique sert alors de paravent, derrière lequel se cachent des idées positives. On ne peut oublier que les œuvres laïques et humaines, où sont célébrées les joies terrestres, occupent une place solide, dominante, dans l'œuvre du poète qui, en dépit de composantes religieuses et mystiques contradictoires, appelle passionnément à l'action, et non pas au fatalisme et à la soumission passive au " destin ".

Se souvenant de la fragilité de la paix Makhtoum-kouli rappelle que la vie est courte, que le temps n'attend pas, que tout s'écoule rapidement et change sans cesse qu'il est impossible de rester inactif en se croisant les bras, qu'il faut utiliser, pendant qu'il en est temps encore, toutes ses facultés pour la création, le bien, le travail utile aux hommes.

On connaît l'immense importance du langage dans le développement des cultures nationales. Dans les conditions de la

Turkménie du XVIIIe siècle et du XIXe, surtout, la communauté linguistique joue un rôle exceptionnel pour unir les masses, les clans, les tribus, pour les rassembler et les souder. Un des plus grands mérites de Makhtoum-kouli est d'avoir détruit la barrière qui existait entre la langue livresque, peu compréhensible par le peuple, de la littérature écrite, et la langue populaire.

Le langage artistique et les formes poétiques de Makhtoum-kouli devinrent, pour les poètes turkmènes du XVIIIe siècle et du XIXe, un modèle pour l'élaboration du style littéraire.

Le premier, il fit entrer dans la littérature écrite de son pays la forme usuelle des quatrains populaires, mourabba, et y intégra le système turc syllabique de chant et de strophe (turkmène: gochki), qu'on voit prédominer dans la composition de la plupart de ses poèmes. Son œuvre est imprégnée, de la profondeur de sa pensée, tout en gardant légèreté et sonorité dans sa forme poétique. Il emploie le vers syllabique (de sept, huit, ou onze syllabes), destiné surtout à être chanté.

L'œuvre de Makhtoum-kouli a été et reste une inépuisable source de sagesse et de joie esthétique. Ses meilleurs vers et strophes sont devenus proverbiaux chez les Turkmènes, qui les considèrent comme des lois indiscutées de leur code moral.

Par centaines, ses poèmes résonnent, encore aujourd'hui, dans les chants populaires, au soleil de la Turkménie. Jeunes, et vieux, bergers cultivateurs de coton, ouvriers et agriculteurs les chantent avec enthousiasme.

A la fin de l'année 1960, pour la gloire immortelle de Makhtoum-kouli, en témoignage d'admiration pour son œuvre impérissable, le deux cent vingt-cinquième anniversaire du grand poète, fête nationale turkmène, a été célébré avec un ferveur toute particulière en Union Soviétique.

Nous aimons ardemment tout ce qui a été créé, au cours des siècles, par les peuples de tous les pays.

L'héritage littéraire du poète turkmène du XVIIIe siècle Makhtoum-kouli constitue, parce qu'il possède une signification permanente, une part imprescriptible de la culture spirituelle de toute l'humanité.

A word about Magtymguly¹⁹

The poetry of Magtymguly Pyragy, rich in its ideas and artistic form, was a certain stage and, at the same time, the pinnacle in the development of Turkmen classic literature. His poetry was “nourished by the juice” of oral and written literature of the Turkmens and some other peoples of the East, which developed over the centuries.

Two centuries separate us from the era when Magtymguly lived and worked. His name is covered with an aura of eternal glory. Magtymguly is the founder of the Turkmen classical epoch of the XVIII–XIX centuries. Most of his creations do not lose their significance till his day. His artistic legacy appears before us in its greatness, it resounds with renewed vigor in our era.

Even during his lifetime, the poet enjoyed enormous authority among his compatriots, the manuscripts of his works were passed from village to village, enshrined by both literate and illiterate people, by nomads and farmers. This fact has been artistically depicted by talented Turkmen writer Nurmurad Sarykhanov in his novel “The Book”. As for contemporary poets and writers, they all worshiped Magtymguly as their tutor and mentor. Let us recall the figurative assessment of the famous satirist of the late XVIII – early XIX centuries Kemine: “Magtymguly reaped the harvest from the field of poetry. What

¹⁹ Introduction to the collection “Махтумкули.Избранное”. Ашхабад, 1974, translated by the compilers.

we all can do – is pick up accidentally fallen, dropped ears of corn...” That’s what the poets said. But no less remarkable are the statements of oriental historians. It is sufficient to say it to say that, according to the Hungarian scholar and traveler of the 19th century German Vambery: “The highest pleasure for a Turkmen is when some troubadour appears and, to the sounds of his two-string dutar, sings the song of Ker-ogly or the almost idolized Magtymguly... He perceived as a miracle-worker who has comprehended all the books, all the sciences of the world... His book will rank first among the Turkmens after the Koran for a long time.”²⁰

And academician V.V. Bartold, the greatest Soviet historian, admired the wonderful poetry of Magtymguly, considering the poet almost the only nugget-poet among the Turkic peoples of the East (of course, there were other great talents).

But despite the exceptional significance and richness of Magtymguly’s literary heritage, the systematic study of his life and work, the collection, storage and systematization of his manuscripts began in Soviet period when in various regions of the republic and beyond its boundaries there were found hundreds and thousands of manuscripts, historical, literary and folklore materials that shed light on the creative path of the poet-thinker, his contemporaries and followers. These poetic monuments served historians and philologists of the Soviet Union as reliable sources for a comprehensive analysis of spiritual culture of the Turkmen society of XVIII–XIX centuries and also as source for publication of Magtymguly’s immortal creations in the languages of the peoples of the USSR.

Magtymguly lived in the epoch when formidable Shah of Iran, Nadir, carried out bloody campaigns against the tribes and peoples of Central Asia, Afghanistan, the Caucasus, and India.

²⁰ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии. М., 1874, стр. 279–280.

According to folk legends and some manuscripts, Magtymguly was born in the middle of 20-ies of the XVIII century in a luxurious corner of Turkmenistan in the subtropical Kara-Kala region. He grew up on the banks of the Gurgen and Atrek rivers, where Turkmens, including the Goklen tribes, where Magtymguly comes from, settled since olden times. The first teacher of the future poet was his own father, Azady.

Magtymguly had extraordinary abilities and persistency in work. Having finished primary school early, he helps his father on the farm, grazes cattle, cultivates the land together with his parents, learns to sew harness and sweatshirts, saddle cloth, and over time becomes a skilled jeweler.

Having learned these crafts, Magtymguly subsequently went to study at higher school – a Muslim madrasah, located in the regions of Central Asia – first in Kerki, then in Khiva and Bukhara, where he improved his knowledge.

Needless to say, that with all this, Magtymguly's main occupation was literature.

The poet's family life was unsuccessful. Magtymguly fell in love with the girl Mengli, but could not marry her: the girl's parents sold her to a rich merchant. Subsequently, Magtymguly according to legends, married the widow Akgyz, from whom he had two sons Ibraim and Sary. But his sons died in childhood. The death of the children deeply touched Magtymguly's heart.

The poet was no less worried about the hardships of the socio-political life of the country and the tragedy that happened to his two brothers. The growing hostility of tribes and clans, the struggle of feudal lords, the constant danger of the invasion of despotic shahs, khans, emirs from neighboring countries with their exactions and duties could not but affect the work of Magtymguly.

A tireless champion of truth and seeker of truth, the poet travels through Central Asia, Afghanistan, Iran, the Caucasus, etc. These trips and fluent knowledge of different languages of the East, expanded the horizon of the poet, who was directly acquainted with the way of life, customs, living conditions and culture of close and distant neighbors. The names of many countries and peoples are found in his poems and poems.

It is noteworthy that Magtymguly had great sympathy for all peoples, regardless of race or religion. The poet stood at a high level of development, characteristic of the advanced people of the East of the XVIII century. He did approximately the same work to establish Turkmen classical poetry and literary language as Dante, Navoi, and Fuzuli did in relation to their literature.

The total volume of his creations is unknown.

In our “Index to the Poems of Magtymguly” 376 titles of individual poetic works of the poet were placed. It must be assumed that Magtymguly’s literary legacy consists of over four hundred individual songs, including several short poems.

However, a significant part of Magtymguly’s works were damaged during his lifetime. This happened in one of the battles when the enemies attacked Magtymguly and his relatives. As a result, the poet was taken captive to Iran, and his manuscripts were taken away by the Kyzylbashi and thrown into the river.

This tragic incident has been fixed not only by folk legends, but also mentioned in his poems:

My books, which I wrote one at a time in five years,
Were destroyed in the water...

According to folk stories and according to the testimony of travelers of the XIX century, Magtymguly died of grief because

of the strife of the Turkmen tribes, against which he fought with all the strength of his fiery word. The poet wrote:

Wanting to calm my heart, I head in different directions.

But everywhere there is enmity – the soul is clouded more than ever.

The poet died at the beginning of the XIX–th century. He was buried next to his father, in a cemetery named Dovlet-Mamed Azadi. It is located in the town of Ak-Tokay in Northern Khorasan, not far from the Iranian border. The graves of Magtymguly and Azadi still serve as a place of worship and pilgrimage for the population of the Turkmen steppe in Gorgan.

The works of the best poets of past centuries, among whom Magtymguly occupies the first place, played a significant role in the awakening of national consciousness, the moral renewal of scattered tribes and clans.

The role of Dovletmamed Azadi (1700–1760), Fragy’s father, in shaping the worldview and poetic creativity of the illustrious son, was great. Azadi is the author of a number of lyrical works, the didactic poem “Behisht-nama” and the only treatise in verse in Turkmen literature “Vagzy-Azad” (1753–1754), devoted to many topical issues of the patriarchal-feudal society of the XVIII century Turkmen. Azadi’s work is divided into four chapters, depending on the issues of modernity raised in them.

Thoughts about the state and the order of government of the country occupy chapter I of the treatise. According to Azadi, for the peace and prosperity of his native land, a ruler is needed (in the author’s terminology – “emir”, “shah”), who is obliged to take care of the welfare of his subjects, punish robbers. It should ensure the development of agriculture, irrigation canals, construction of wells, etc.

The poet stands for justice; he demands that the country be governed on the principles of justice, humanity, respect for the rights of the people, and agreement with them. This daring idea is vividly expressed in the remarkable parable of the Samarkand tyrant, who was killed on his own throne, “by an arrow formed from the sighs of the oppressed masses.”

Chapter II tells about the pious charities, useful and good deeds of people. Azadi considers the digging of wells, ditches, the construction of reservoirs, the planting of trees, the construction of bridges, fortresses, inns, etc. to be such. Kind people support the poor, are polite to them in their treatment, respect their parents, relatives, neighbors, compatriots, live with them in friendship and harmony.

Chapter III concerns the place of science and education in society and gives an enthusiastic description of the scientists of his time. However, here, as in other places of the work, the religious motives of Azadi appear

The treatise ends with Chapter IV – about dervishes and beggars. Dovlet-Mamed is entirely on the side of the destitutes, whom he considers “the best of people,” and wishes them kindness and happiness. At the same time, he advises them to courageously endure suffering in life for the sake of heavenly pleasures in the next world.

Magtymguly concretized, deepened and further developed Azadi’s positive thoughts about the state, the welfare of the country and the well-being of the people, putting forward a whole series of new issues of moral and ethical humanistic nature.

One of the distinctive features of Fragi’s literary heritage is the organic connection of his work with folk wisdom and folklore. It is known that many of the poet’s words turned into proverbs and sayings, which Turkmen often turn to in moments of difficult trials and during hot debates on words. The reason

for the poet's popularity is not only in the content of his verse's lines, but also in the precision and lightness of their artistic form.

However, the adjacency of Magtymguly's lines to proverbs and the lack of documented pieces of folklore make it extremely difficult to determine whether he borrowed many figurative expressions from oral poetry, or, conversely, the poet's aphorisms entered the golden fund of oral literature.

A significant place in Magtymguly's work occupies instilling in the listener a sense of collectivism, patriotism, love for its people, and praising courage and contempt for cowardice. The poet used his artistic word as a weapon in the struggle for moral renewal of his compatriots, for the national integrity and independence of the Fatherland.

Magtymguly compares the brave man and the coward, endowing each of them with corresponding features in order of contrast. In particular, the poem "Bash Ustune" ("Please"), which ridicules the behavior of lazybones and idle talkers, is widely known among the people. The poet's satire is so popular that the entire poem has become part of folk art and is passed on from mouth to mouth.

The inseparable link between Magtymguly's work and folklore is also evidenced by the fact that his poems exist as folk songs, performed with inspiration by bagshy-singers and musicians. In the bagshis' repertoire, songs based on the poet's words occupy a significant place. Magtymguly's poems reflect the most diverse aspects of life, thanks to which songs based on the words of the great poet give listeners special pleasure. And such poems as "In One Stream" ("Ony-ardy bilinmez"), "Be Brave" ("Depe nedir, duz nedir") sounded in a new way during the Great Patriotic War, as songs of patriots and brave horsemen.

It is difficult to find a bakhshi who would not perform Magtymguly's songs – they have been familiar to almost every

Turkmen since childhood. The shepherd and the caravan driver, the reapers and the cotton growers are not separated from these songs. In the evening, in the village, you could often hear young men returning from the pasture singing a song about Magtymguly's passionate love: "Who are you?" ("Name sen?") or lines from the poem "Amazed by You" ("Satashdim"):

Being called Magtymguly, I am surrounded by bonfires,
The world will burn eyes, they will see my flame !
Who will give me help? Who is my friend among friends?
There is no escape! I am amazed by the disaster!

The songs of the beloved poet up to present are heard in all corners of Turkmenistan. The bagshies know many of them by heart, no matter how long they are. Singers and musicians, performing songs to the words of Magtymguly, often tell legends and tales about the poet himself. These narratives help to better understand the poems of the great master and visually imagine him. Here is one of the legends about Magtymguly.

One day Magtymguly, his mother, son-in-law and uncle were taken prisoner. They were taken to Mashhad and placed in prison. After some time, the prisoners were transported to Tehran. Only two weeks later they reported to the Shah that four people from the Chendyr Gorge in Kara-Kala were in captivity.

Summoning them to him, the padishah asked Magtymguly's mother who were other three captives. She answered. Then the padishah said: "You are an elderly woman, and I will free one of them. Choose whoever you want." After thinking, the mother decided that Magtymguly could save himself with the help of poetry, and, following the proverb:

"It's not difficult to find a son-in-law, a son can also be born, but you won't find any brother," she said to the Shah: "Free my brother." Then the padishah asked her: "What can your son do?"

The old mother answered proudly: “He is a poet, you would rarely find anybody like him.” Magtymguly was called to the padishah. The poet began to resite:

“The Yomuds and Goklen merged into one stream...”

The Shah was amazed by what he heard and ordered all four to be released, saying: “You saved everyone with your word.” Magtymguly and his and his relatives returned home.

Musicians and storytellers have always played a leading role in dissemination of the works of poets of the past and of present. By passing them on from mouth to mouth, bagshies promote that they do not disappear from the memory of the people and will be preserved for centuries. People not only highly appreciate the works of the great poet, but also love and respect those who skillfully perform Magtymguly’s poems.

Magtymguly has great merit in transforming the poetic language of Turkmen classics. He revolutionized the language of written literature in the 18th century. Before him, poets, including his own father Azadi, wrote in bookish style that was unclear to common public. The bookish style of Magtymguly’s predecessors and older contemporaries was full of barbarisms and archaisms, such as arabisms, farsisms and chagataisms.

It was based on archaic “spelling”, which in many ways was far from the pronunciation of a common Turkmen. Poets before Magtymguly composed their works mainly in the Arab-Persian manner, within the framework of the Arab-Persian metric, which was also far from the form of Turkmen folk art.

The artistic language of Magtymguly for most Turkmen poets of the 18th–19th centuries was also a model in the development of the literary style of the epoch. Magtymguly turned his word, his artistic language into an effective weapon in the struggle for the integrity and national independence of his country.

Despite the efforts of Magtymguly, his best dreams and aspirations – to see his people in harmony, friendship and happiness – were destined to come true only in our era.

* * *

The first publications of samples of Magtymguly's wonderful poetry appeared over one hundred and thirty years ago. In 1842, the Polish scholar and writer Alexander Khodzko-Boreyko, who had been in Russian service for a long time, published three poems by Magtymguly in London along with a short biographical note about the poet. It is noteworthy that in addition to Magtymguly's poetry, the Slavic researcher recorded and published the heroic epic "Kor-ogly", known to many peoples of the Soviet and foreign East. The legend about the folk avenger Kor-ogly (Kor-oglu, Ger-ogly, Gur-oglu) recorded by Khodzko to this day remains one of the valuable sources in the study of the heroic folk epic.

Significant is the service of the professor of Kazan and St. Petersburg universities I. N. Berezin, who in his "Turkish Reading Book" included poems by Magtymguly and other Turkmen poets in the original.

Extensive information about the life of the Turkmens and their great poet was personally collected and published by Budapest University professor Herman (Arminius) Vambery, who entered Turkmenistan in 1863 incognito, dressed as a wandering beggar dervish. The Hungarian scholar took to Budapest a handwritten list of Magtymguly's works, of which he published 31 poems and 9 passages in Arabic transliteration and with German translations in 1879 in Leipzig.

Unfortunately, A. Vamberi did not understand the Turkmen text well enough, which led to its misrepresentation in a number

of places in the German publication, as well as its Turkish translation.

Russian translations of two of Magtymguly's poems were made in 1872 by F. Bakulin, accompanying them with interesting statements about the role of baghshi in popularization of Magtymguly's songs and the exceptional attitude of the Turkmens towards him. According to F. Bakulin's observations, "the singer either improvises or sings the verses of one of his favorite folk poets... Magtymguly is highly respected by all Turkmens, without distinction of tribes... Among the Turkmens, the holiness of Magtymguly is indisputable... Individual stanzas from his poems were learned by heart as rules for guidance in life; often a separate verse is cited in a conversation in the form of a wise saying."

In 1911, a small collection of poems by Magtymguly in Arabic transliteration, prepared for publication by the orientalist N.P. Ostroumov, was published in Tashkent (before that, in 1907, they were published in the Turkestan Local Newspaper). The publisher notes the widespread popularity of Magtymguly's works among the population of the former Trans-Caspian region.

Academician A. N. Samoylovich did a lot in the study of Turkmen literature, including the work of its founder. In particular, he compiled the "Index to Magtymguly's songs," which includes 197 lyrical works of Magtymguly.

Speaking about the pre-revolutionary publications of Magtymguly's works, it should be said that they were generally sporadic in nature, this work was carried out from time to time, on the private initiative of individual travelers or enthusiasts – lovers of folk wisdom and literature.

Systematically planned work on collecting, studying and publishing the literary heritage of Magtymguly began only in 30s

of the previous century, when special research institutions were created to study the problems of Turkmen philology, including Magtymguly's poetry. Along with theoretical researches of Turkmen and Russian scholars, a number of collections of poems by Magtymguly were published in Turkmen and Russian languages.

Already in 1926, a book appeared covering most of the poems of the national poet. It was published by Berdy Kerbabaev. Although this publication is not without some shortcomings, it played a considerable role in the wide popularization of numerous poems by Magtymguly in the republic, where for the first time in the history of the Turkmen people their own printing houses were established; newspapers, magazines and books began to be published in their native language.

Collections of Magtymguly's lyrical poems in the original were repeatedly published in Ashgabat in 1940–1941, 1944, 1957 and 1959. The poet's works were published in various collections, almanacs, and anthologies. Selected works were published in separate books in Russian in Ashgabat, Moscow, and Leningrad. In addition, candidate and doctoral dissertations were devoted to the life of the poet and his creativity, articles and essays, as well as works of literature and art.

The work of poets-translators and publishers to familiarize the Russian reader – and through him, other readers of the state – with the inspired poems of the leading figure of Turkmen literature deserves certain attention. At the same time, it should be noted that, along with the great advantages of translations, they sometimes allow unjustified liberties, deviations from the original. Obviously, this can also explain the cases of printing the same poem of Magtymguly twice under different titles (there are many of these in the editions of 1948 and 1949).

This edition of selected works of Magtymguly represents the work of a group of poets – A. Tarkovsky, M. Tarlovsky, G. Shengeli, Y. Gordienko, T. Spendiarova, N. Lebedev, Y. Neiman, A. Krongauz, A. Starostin, Y. Valich, T. Streshneva – based on Karryev’s interlinear translations of a two-volume edition of the poet’s selected verses in the Turkmen language, prepared and published by B. Karryev, M. Kosayev, edited by B. Kerbabaev in 1959 in Ashgabat.

It should be mentioned that both in the Turkmen and Russian editions, not excluding the present one, the titles of Magtymguly’s poems and their conventional thematic distribution into sections were given by the compilers for ease. As to primary sources, it should be noted that Magtymguly’s autograph has not survived. Moreover, many of his manuscripts, according to the testimony of the poet himself and according to various legends, were lost during the lifetime of their author – they were destroyed by Kizilbash robbers during their attack on Turkmen. Though I. Belyakov, Turkmen literature fancier, reported in 1904 that “A large handwritten volume of the famous Turkmen poet of the XVIII–th century Magtymguly, (written by the hand of the poet himself), is being preserved in Trans-Caspian region, not far from the Kara-Kala area”, and “according to the stories of the Turkmen, this one is brought to the city of Ashkhabad every year during the Congress of People’s Judges for copying”. Magtymguly’s manuscript have still not been found anywhere. The works of Magtymguly, like many other Turkmen poets, have reached us in numerous forms, as well as in oral transmission by bakhshis, singers, storytellers and ordinary Turkmen, usually old residents, and propagators of folk art. Thus, the collection of selected poems by Magtymguly Fragi offered to the reader is based on different sources, which are:

1. Handwritten lists (mostly of XIX–XX centuries, stored in archival funds, libraries and museums of the USSR and some other countries).

2. The repertoire of bakhshis, singers and musicians, usually passed on from generation to generation. This also includes various notes made from the words of the Turkmens or materials transferred by them to the Manuscript fund of the Institute of Literature named after Magtymguly of the Academy of Sciences of the TSSR (including about 8,000 poetic lines; their belonging to Magtymguly at one time caused a discussion).

It is possible that in the process of further work on collecting and carefully studying the artistic heritage of Magtymguly, hitherto unknown works of the poet will be found. On the other hand, some poems now ascribed to him may, of course, be eliminated.

**MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINE DEGIŞLI
B.A.GARRYÝEWIŇ IŞLERINIŇ HRONOLOGIK
GÖRKEZIJISI**

**ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ ТРУДОВ
Б.А.КАРРЫЕВА ПО ТВОРЧЕСТВУ МАХТУМКУЛИ**

1941

1. Магтымгулы хакында тэзе материаллар.– Яш коммунист, 1941, 4 апр.
2. Магтымгулы хакында халк ятламалары.– Яш коммунист, 1941, 15 янв.
3. Магтымгулының кесби-кэри хакында халк роваятлары.– Сов. Туркменистаны, 1941, 11 апр.
4. Магтымгулының сыхатлары.– Яш коммунист, 1941, 18 май.
5. Магтымгулы хакында халк ятламалары. – Яш коммунист, 1941, 15 янв.
6. Магтымгулының юбилейине тайярлык. – Сов. эдебияты, 1941, №1, с. 69–71.
7. Магтымгулының тэзе тапылан эсерлери ве халк роваятлары: (Бейик шахыр Магтымгулының юбилейиниң өңүнде). – Сов. эдебияты, 1941, №5, с. 42–52.

1942

8. Ватанчы шахыр Магтымгулы. / М. Көсәев. – А.: ТДН, 1942.–28 с.
9. Бейик шахыр Магтымгулы Пырагы. – СССР БИА-ның Түркм. филиалының хызматлары, ишлери, 1942, 3-нжи гойб., с. 23–27.
10. Magtymguly we onuň watançylygy. Kandidatlyk dissertasiýa.

1943

11. Магтымгулы ве онуң ватанчылыгы / Ред. А.П. Поцелуевский. – А.: БТДН, 943. –122с.

12. Магтымгулы – ватанчы шахыр. – Сов. эдебияты, 1943, №10, с. 40–56.

1944

13. Магтымгулы – ватанчылык хакында.– Сов. Түркменистаны, 1943, 14 нояб.

14. Магтымгулы ве багшылар. – Сов. эдебияты, 1944, №6, с. 67–72.

15. Магтымгулы пис адатлара гаршы гөрешен шахырдыр. – Сов. Түркменистаны, 1944, 5 май.

16. Магтымгулының танкыды эсерлери хакында.– К-да: Түркмен филологиясының проблемалары. 1 т. – А., 1944, с. 47–53.

17. Сөзбашы.– К-да: Магтымгулы: Улы яшлы чагалар үчин гошгулар йыгындысы. – А., 1944, с. 5–8.

18. Туркменская классическая литература.– В кн.: Ватан: туркм. лит. альманах. – А., 1944, с. 128–131.

1945

19. Магтымгулының дөредижилиги барадакы элязмалар: (Биринжи макала). – СССР ҮА-ның Түркм. филиалының хабарлары, 1945, № 5, с.16–23.

20. Магтымгулының дөредижилиги барадакы элязмалар: (Ікинји макала). – СССР ҮА-ның Түркм. филиалының хабарлары, 1945, № 6.

21. Шахыр Магтымгулы Пырагы. – Сов. Түркменистаны, 1945, 11–13 нояб.

1946

22. Улы тоюң өң янында/(Магтымгулының юбилейине тайярлык). – Яш коммун., 1946, 18 апр.

23. Магтымгулы ил-халк хақында. – Яш коммунист, 1946, 7 окт.

24. Магтымгулы окув, ылым меселелери хақында. – Яш коммунист, 1946, 1 июль.

1947

25. Магтымгулының дили хақында.– Филологик факультетиниң ишлери. (Ашгабат пе. ин-ты), 1947, 2 гойб., с. 37–54.

26. Түркмен халкының улы акыны Мактымкулы. – К-та: Мактымкулы. Таңдаулы өлеңдир. – Алматы, 1947, б. 3–15. – На каз. яз.

1948

27. “Магтымгулы ве онун чепер дили” atly doktorlyk dissertasiya.

1949

28. Магтымгулы Пырагының шыгыр ве поэмаларының гөркезгижи. – СССР ЫА-ның Түркм. филиалының хабарлары, 1949, №1, с. 64–93.

29. Магтымгулының дилиниң чеперчилик серишделери хақында. – СССР ЫА-ның Түркм. филиалының хабарлары, 1949, №1, с. 11–16. Рез. рус д-де.

1950

31. Магтымгулы ве халк дөредижилиги. 1-нжи мак.– СССР ЫА-ның Түркм. филиалының хабарлары, 1950, №4, с. 3–10. Рез. рус д-де.

32. Магтымгулы ве халк дөредижилиги. 2-нжи мак. – СССР ЫА-ның Түркм. филиалының хабарлары, 1950, №5, с. 3–12. Рез. рус д-де.

33. Магтымгулы Пырагы. – Муг. көмек, 1950, №1, с. 12–26.

34. Магтымгулының тержимехалы хакында. – СССР ҒА-ның Түркм. филиалының хабарлары, 1950, №2, с. 3–10. Рез. рус д-де.

35. Библиографический обзор работ, посвященных Махтумкули.– Изв. ТуркменФАН СССР, 1950. №3, с. 89–94. Библиогр.: 33 назв.

36. Махтумкули и его художественный язык.– В кн.: Тезисы докладов на юбилейной сессии (ТФАН СССР), посвящ. 25-летию Туркменской ССР, 1924–1949. – А., 1950, с. 10–13.

1951

37. Магтымгулының дил серишделери. 1-нжи мак.– Муг. көмек, 1951, №1, с. 13–30.

38. Языковые средства Махтумкули. Статья 1-я. – Изв. ТуркменФАН СССР, 1951. №1, с. 6–12.

39. Языковые средства Махтумкули. Статья 2-я. – Изв. ТуркменФАН СССР, 1951. №2, с. 3.

1960

40. Магтымгулы – ватанчы шахыр. – К-да: Магтымгулы (Шахырың өмрүне ве дөредижилигине дегишли макалалар йыгындысы).– А., 1960, с. 34–52.

41. Магтымгулы ве багшылар. – Шол ерде, с. 83–91.

42. Вершина туркменской классики. – Дружба народов, 1960, №12, с. 216–219.

43. От составителя. – В кн.: Махтумкули. Избранное. – М., 1960, с. 532–534.

44. Слово о Махтумкули. – В кн.: Махтумкули. Избранное.–А., 1960, с. 3–17; комментарии: с. 398–432.

45. Фраги – центральная фигура туркменской литературы. – Туркм. искра, 1960, 29 нояб. (Соавт.: М. Богданова).

46. Языковые средства Махтумкули.– В кн.: Махтумкули. (Сб. статей о жизни и творчестве поэта). – А., 1960, с. 152–174.

1965

47. Әгирт улы уссат. – Сов. Түркменистаны, 1965, 23 май.

1966

48. Магтымгулының Эйранда чыкан китабы. – Эдебият ве сунгат, 1966, 29 янв.

1967

49. Бейик шахыр Магтымгулының адына. – Муг. газети, 1967, 19 март.

50. Магтымгулының диле болан гарайшы.– Сов. эдебияты, 1967, №3. с.84–95.

51. Магтымгулының чепер сөзи. – Сов. эдебияты, 1967, №7. с. 99–118.

52. Магтымгулының эсерлеринде рифма байлыгы. – Муг. газети, 1967, 23 июль.

53. Махтумкули.– В кн.: Краткая литературная энциклопедия.–М., 1967, т. 4, с. 700–701.

54. Творческий путь Махтумкули. Туркм. искра, 1967, 23 мая.

1968

55. Махтумкули и языковые стили. – В кн.: Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. – А., 1968, с. 156–167.

1969

56. Магтымгулы, дөвүр, биография. – Сов. эдебияты, 1969, №3, с. 106–115.

1970

57. Магтымгулы хемме зады биленмиш... – Сов. эдебияты, 1970, №15, с. 115–122.

58. Магтымгулының зыянлы дәп-дессурлара гаршы пикирлери. – Түркм. халк магарыфы, 1970, №8, с. 54–59.

1971

59. Магтымгулы Ватан хакында. – Түркм. халк магарыфы, 1971, №7, с. 75–80.

60. Магтымгулының гуманистик идеялары. – ТСССР ҒА-ның хабарлары. Жемг. ылым. сер, 1971, №5, с. 49–57.

61. Магтымгулының дөредижилигинде социал адалатсызлык темасы. – Сов. эдебияты, 1971, №6, с. 98–107.

1972

62. Магтымгулы мерт йигит хакында. – ТСССР ҒА-ның хабарлары. Жемг. ылым. сер, 1972, №2, с. 29–36.

63. Магтымгулының эсерлериниң формасы. – Түркм. халк магарыфы, 1972, №11, с. 56–66.

64. Махтумкули в духовной культуре народов Средней Азии. – В кн.: Тезисы докладов и сообщений ученых СССР. – М., 1972, с. 189–191 (Международ. конф. ЮНЕСКО. Ашхабад).

65. Махтумкули и Навои.-Изв. АН ТСССР. Сер. общ. наук. – 1972, №4, с. 63–70.

1973

66. Магтымгулы ве эпос-дессанлар. – ТСССР ҒА-ның хабарлары. Жемг. ылым. сер. – 1973, №4, с. 54–60.

67. Шахыр хакда сөз. – Муг. газети, 1973, 23 сент.

68. Махтумкули у среднеазиатских соседей. – Ашхабад, 1973, №4, с. 79–81.

69. Махтумкули Фирогий: Адабий Мерос. Манба ва тодикотлар. – Тошкент, 1973, №3, с. 220–229.

1974

70. Магтымгулы чепер сөз барада. – Муг. газети, 1974, 12 июнь.

71. Комментарий. – В кн.: Махтумкули. Избранное. – А., 1974. – с. 297–331.

72. Слово о Махтумкули. – В кн.: Махтумкули. Избранное. – А., 1974. – с. 5–24.

1975

73. Магтымгулы. – К-да: Магтымгулы. – А., 1975, с. 5–11. Махтумкули.

74. Магтымгулы метбугатда: (Бейик шахырың дөреджилигине дегишли ылмы ишлериниң эсасылары барада). – Түркм. халк магарыфы, 1975, №9, с. 74–80.

75. Магтымгулының пейзаж байлыгы. – Муг. газети, 1975, 16 апр.

76. Магтымгулының поэзиясындакы пейзаж. – ТССР БИА-ның хабарлары. Жемг. ылым. сер., 1975, №2, с. 54–61.

77. Preface. – In.: Poemes de Turkmeni. (Makhtumkuli). Paris, 1975, p. 5–12.

1976 78. Магтымгулы. – К-да: Түркмен эдебиятының тарыхы, 2 т., 2 кит. XVIII асыр эдебияты. – А., 1976, с. 5–97.

79. Магтымгулының барып гөрөн юрдунда: (Магтымгулының Овганыстана сыяхаты хақында). – Түркм. халк магарыфы, 1976, №1, с. 69–74.

80. Магтымгулының дана сөзлери: (Магтымгулының гошгуларындакы эстетика, ахлак тербие хақында). – Яш коммунист, 1976, 5 июнь.

81. Магтымгулының ене бир тапмача гошгусы. – Мыдам тайяр, 1976, 2 апр.

82. Магтымгулының доглан гүнүниң 200 йыллыгына). – Түркм. халк магарыфы, 1976, №9, с. 89–95.

83. Магтымгулының тапмача хәсиетли гошгулары. – Мыдам тайяр, 1976, 20 февр.

84. Магтымгулының ызыны ызарлап: (Шахырын әдеби мирасы барада). – Түркм. халк магарыфы, 1976, №3, с. 72–79.

1977

85. Дана шахыр Магтымгулы. – А., 1977. – 26 с.

86. Халыпа шахыр Магтымгулы: (Лектора көмек). – А., 1977. – 28 с.

87. Магтымгулы.-К-да: Магтымгулы. Сайланан гошгулар.-А., 1977, с.5-11.

88. Магтымгулының Германияда чыкарылан диваны. – Түркм. халк магарыфы, 1977, №8, с. 84–91.

1978

89. Магтымгулының Лондонда сакляян диваны хакында. – Эдебият ве сунгат, 1978, 17 май.

1979

90. Магтымгулының Британия музейиндәки китабы. – Түркм. халк магарыфы, 1979, № 12, с. 63–70.

91. Слово о Махтумкули. – В. кн.: Махтумкули. – А., 1979, с. 3–13.

1980

92. Магтымгулының Лондонда сакляян диваны. – Түркм. халк магарыфы, 1980, №1, с. 55

1982

93. Слово о Махтумкули и других классиках. – В кн.: Радуга: Избранные произведения классиков поэзии. – А., 1982, с. 5–9.

2014

94. Magtymguly Pyragy. Poemes turkmenes. Preface. – Paris, 2014, p. 7–14. fransuz dilinde. Giriş. Предисловие. Париж, с. 7–14. В.А.Карыев.

Şeýle hem “Türkmen edebiyaty” dersi boýunça okuw kitaplary we hrestomatiýalary.

B. A. GARRYÝEWIŇ DÜZEN WE ÇAPA TAÝÝARLAN IŞLERI

1949

95. Антология туркменской поэзии. Ред. Б. Кербабаяев и П. Скосырев. – М.: Гослитиздат, 1949. – 546 с. (Соавт.: М. Косаяев, Д. Халдурды).

1959

96. Магтымгулы. Сайланан эсерлер. Б. Кербабаяев ред. б-н. 1–2 т. – А.: ТССР ЫА-ның неширяты, 1959. (М. Көсаяев б-н б-де). I т. 385 с., 1 л. сур. II т. 417 с., 1 л. сур.

1960

97. Махтум-Кули. Избранное. – М.: Гослитиздат, 1960. – 559 с. 513.

98. Махтумкули. А.: ТГИЗ, 1960. – 442 с.

1974

99. Махтумкули. Избранное. Изд. 2-е, доп. – А.: Туркменистан, 1974. – 344 с.

1975

100. Магтымгулы. М. Овезгелдиев ред. б-н. / ТССР ЫА-сы. Магтымгулы ад. Дил ве эдебият ин-ты. – А.: Ылым, 1975. – 187 с.

101. Poemes de Turkmenie (Makhtumkuli) traduits par L. Bazin et P. Boratov. – Paris: Publications Orientaliste: de France, 1975. – 131 p.

1976

102. Магтымгулы. Сайланан гошгулар. – А.: Туркменистан, 1976. – 680 с. (М. Көсаяев б/б.).

1977

103. Магтымгулы. Сайланан гошгулар. – А.: Түркменистан, 1977. – 680 с.

1979

104. Махтумкули. Избранное. Изд. 3-е, испр., доп. – А.: Ылым, 1979. – 267 с.

1982

105. Радуга: Избранные произведения классиков туркменской поэзии. – А.: Туркменистан, 1982. – 222 с.

1983

106. Махтумкули. Избранное. Пер. с туркм. – М.: Худож. лит., 1983. – 414 с. (Соавт.: М. Овезгельдыев).

2014

107. Poemes de Turkmenie (Makhtumkuli) traduits par L. Bazin et P. Boratov. – Paris: Publications Orientaliste: de France, 2014.

В.А. GARRYÝEWIŇ REJELÄN IŞLERI:

108. Магтымгулы. Сайланан эсерлер. Ики томлук / Дүз. Г. Назаров, А. Мүлкаманов, М. Өвезгелдиев, М. Чарыев, А. Нуриягдыев. – А.: Түркменистан, 1983. I т. 271 с. (М. Көсәев, Р. Режебов, Ш. Гандымов, Г. Назаров б-н б-де). II т. 300 с. (М. Көсәев, Р. Режебов, Ш. Гандымов, Г. Назаров б-н б-де).

109. Махтумкули. Избранное / Пер. с туркм. – А.: ТГИЗ, 1960. – 442 с. 595. Махтумкули. Избранное. Изд. 2-е, доп. – А.: Туркменистан, 1974. – 344 с.

110. Махтумкули. Избранное. – М.: Гослитиздат, 1960. – 559 с. (Соред. Т. Стрешнева).

MAZMUNY

Düzüjilerden	7
От составителей	11
From the compilers	13

B.A. GARRYÝEWIŇ DÖWÜRDEŞLERINIŇ ÝATLAMALARYNDAN . . . 17

Архивные документы	24
Arhiw resminamalary	24
Поздравления юбиляру.	29

B.A. GARRYÝEWIŇ TÜRKMEN DILINDE ÇAP EDILEN MAKALALARYNDAN

Magtymguly we bagsylar	36
Magtymguly we halk döredijiligi	45
Magtymgulynyň çeper sözi	54
Magtymguly hemme zady bilenmiş	78
Magtymguly Watan hakynda	95
Magtymgulynyň döredijiliginde sosial-adalatsyzlyk temasy	102
Magtymgulynyň ynsanperwerlik taglymaty	117
Magtymguly mert ýigit hakynda.	129
Magtymguly we epos-dessanlar	138
Magtymgulynyň poeziýasyndaky peýzaž	150
Magtymguly metbugatda (beýik şahyryň döredijiligine degişli ylmy işleriň iň esasylyry barada)	163

СТАТЬИ Б.А. КАРРЫЕВА, ОПУБЛИКОВАННЫЕ НА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКАХ

Слово о Махтумкули	176
Махтумкули у среднеазиатских соседей	189
Махтумкули и Навои	196
Préface	207
A word about Magtymguly	215

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINE DEGIŞLI B.A. GARRYÝEWIŇ IŞLERINIŇ HRONOLOGIK GÖRKEZIJISI

Хронологический указатель трудов Б. А. Каррыева по творчеству Махтумкули	229
B.A. Garryýewiň düzen we çapa taýýarlan işleri	237
B.A. Garryýewiň rejelän işleri:	238

TÜRKMENISTANYŇ YLYMLAR AKADEMIÝASY
MAGTYMGULY ADYNDAKY DIL, EDEBIÝAT
WE MILLI GOLÝAZMALAR INSTITUTY

GÖRNÜKLI MAGTYMGULYŞYNAS

Redaktor	<i>B. Şabasanowa</i>
	<i>M. Gurbanow</i>
Teh. redaktor	<i>Ý. Peskowa</i>
Kompýuter bezegi	<i>M. Ataýewa</i>

Çap etmäge rugsat edildi 10.05.2024.
A– 113929. Ölçeği 60×84 $\frac{1}{16}$. Times New Roman garniturasy.
Çap listi 15,00. Şertli çap listi 13,95. Hasap-neşir listi 9,04.
Neşir №48. Sargyt №33. Sany 100.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.
744000. Aşgabat, 2011-nji (Azady) köçe, 61.

“Neşir hyzmaty” HK.
Türkmenistan, Aşgabat ş., Bagtyýarlyk etraby.
Ýasmansalyk ýaşayyş toplумы, Altyn Asyr köçesi, 9.